

АНДРІЙ УПІТ
НОВЕЛИ

Вершини світового письменства

БЕРШИНИ
ВИТОВОГО
ИСЬМЕНСТВА

Том 34

АНДРІЙ УПІТ

НОВЕЛИ

З латиської

Київ

Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1980

С (Лат)
У 66

Тексти звіreno за виданнями:

Андрей Упит.

Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1—2,

М., Государственное издательство
художественной литературы, 1956.

Андрей Упит. Новеллы.

М., Художественная литература, 1970

Вступне слово Василя Козаченка

Коментарі Карла Крауліня

В книге представлены избранные новеллы классика латышской литературы Андрея Упита, написанные в разные годы (1903—1943).

У 70303—142
M205(04)—80 142—80. 4702340200

© Переклади, позначені
в змісті знаком *.
Видавництво
«Дніпро», 1980 р.

СЛОВО ПРО АНДРІЯ УПІТА

Не так давно, у грудні 1977 року, вся Радянська країна урочисто відзначала сторіччя від дня народження класика латиської літератури, комуніста з 1917 року, народного письменника Латвії, Героя Соціалістичної Праці Андрія Мартиновича Упіта (1877—1970).

Як і належить видатному діячеві світової культури, А. Упіт був особистістю обдарованою глибоко й багатогранно.

Талановитий письменник, він віддав літературі близько сімдесяти років свого подвижницького життя і залишив латиському народові своєрідну художню історію рідної країни. Цикл романів «Робежніески», тетралогія «На грани віків», дилогія «Земля зелена» та «Просвіт у хмарах», історичні трагедії «Мірабо», «Жанна д'Арк», «Спартак», цілі томи блискуче написаних новел, вибрани з яких складають цю збірку,— такий далеко не повний перелік творів, що вийшли з-під пера А. Упіта і явили світові вершину реалізму в латиській літературі.

Блискучий перекладач, знавець світової літератури, А. Упіт залишив по колінням латиських читачів добірну бібліотеку перекладених шедеврів, серед яких твори Л. Толстого, О. Пушкіна, В. Шекспіра, О. Уайлъда, М. Гоголя, О. Грибоєдова, О. Толстого, М. Горького, А. Франса, Г. Флобера, Г. Гейне, С. Жеромського, Жюля Верна та інших.

Полум'яний публіцист, А. Упіт не мовчав навіть за дуже нелегких умов роботи преси в буржуазній Латвії, використовуючи найменшу можливість для пропаганди марксизму.

Один з перших латиських фольклористів, найпринциповіший літературний критик і теоретик, автор фундаментальної праці «Питання соціалістичного реалізму в літературі» і співавтор чотиритомної «Історії світової літератури», А. Упіт силою свого таланту проникав також у суміжні мистецтва, залишивши загадку про себе в музиці й живопису.

Багатогранність і сила обдаровання яскраво виявилися також у кипучій громадській діяльності А. Упіта, в його умінні все пізнати, подолати й звершити, у сконцентрованій, мов у лазерному промені, цілеспрямованості й одержимості (якщо згадати містке слово Лесі Українки). Всю діяльність його характеризує висока партійність і палка переконаність у справедливості великої битви за комуністичне перетворення світу.

Селянський син, самоучка, шкільна освіта якого через матеріальні нестатки обірвалася після шести років навчання, Упіт воистину мікеланджелівською працею бере пайкрутіші верховини світової культури і, у всеозброєнні історичного досвіду світового літературного процесу, паралельно з діяльністю видатного митця, створює неперехідні наукові цінності, ставши першим академіком латиської літератури й мистецтва, великим суспільним явищем рідної і світової культури.

Неможливо відділити Упіта-митця від Упіта — громадського діяча або вченого-теоретика й критика. Важко визначити, чому більше віддав він сил, приділив уваги, часу й таланту. Вчений-теоретик, критик, громадський і державний діяч, великий митець-прозаїк, драматург і поет, він, долаючи час і простір, однаково впевнено почував себе в історії і в сучасності рідної Латвії, братньої Росії, Білорусії та України, Естонії і Литви, Польщі й Німеччини, Угорщини і Скандинавії, у древньому Римі і французькому середньовіччі. Письменник подав читаючому світові незліченну кількість живих, хоч і породжених його уявою характерів, що жили в різні епохи, в різний час і у різних країнах.

Однак визначальним для А. Упіта було те, що він завжди був із своїм народом, жив його життям, виражав духовні потреби свого часу, наполегливо шукаючи найефективніші засоби образного відтворення народного життя і боротьби. Понад п'ятдесят років тому Упіт проголосив: «Новий зміст вимагає і зовсім нового зображення соціальних та психологічних явищ, нової, незрівнянно стрімкішої дії і разом з тим нової форми оповіді, інших засобів вираження».

Відстоюючи реалістичні засади прогресивної нової латиської літератури, продекларовані Я. Райнісом та Аспазією, А. Упіт піддавав нещадній критиці всілякі прояви дилетантизму й декадансу в літературі. Глибинне художницьке осянення світу, непорушна віра в краще майбутнє рідного народу і всього людства гармонійно поєднувались у нього з монументальністю форми, стилю його творінь, їх майже матеріально відчутою словесно-образною фактурою, а велична людська простота та щира скромність — із залізною принциповістю й ідейною непримиренністю червоного латиського стрільця, пролетарського письменника, марксиста-ленінця.

Андрій Упіт прожив довге, важке і красиве життя. Але навіть при його довголітті і незвичайній працьовитості зроблене ним захоплює і вражає не лише свою величчю, а й кількістю. Іноді просто не віриться, що всі ці книги, в умовах далеко не ідеальних, а іноді й дивлячись смерті в очі, могла написати одна людина. Самої дилогії «Земля зелена» і «Просвіт у ҳмарах», яка стала худож-

ньою енциклопедією життя латиського народу, було б досить для того, щоб стати письменником із світовим іменем. А є ж іще згадана вище багатотомнна епопея «Робежнісі», є цикл історичних романів «На грани віків», є десятки повістей, цілий ряд томів оповідань, сотні критичних статей, багатотомні літературознавчі теоретичні праці. Вся оця могутня, невичерпна творча енергія, цей титанічний труд підносять А. Упіта па рівень таких титанів і подвижників світової літератури, як Шевченко, Толстой, Бальзак, Горький, Франко, Достоєвський, Роллан, Райніс, Купала, Шолохов.

Книги значної частини їх стали свого часу літературними наставниками Упіта, який, щоб ближче і глибше познайомитися із світовою літературою, вивчив російську, французьку, німецьку та англійську мови. Красномовні з цього погляду його слова з автобіографії: «Кращою літературною школою мені служила іншомовна література. Звичайно, мені самому важко визначити, якою я мірою вчився в своїх улюблених письменників, наприклад, роману — у Толстого, Достоєвського, Золя і Флобера, новели — у Чехова, Анатоля Франса, Мопассана і П'єра Мілля, драми — у Горького, Ібсена, Гергардта Гауптмана і Бернарда Шоу». І, як ми вже знаємо, результатом такого навчання з часом стала ціла бібліотека чудових перекладів, що її А. Упіт залишив латиському читачеві.

Найдіяльніший, найактивніший учасник становлення нового, соціалістичного суспільства, А. Упіт став одним із найвидатніших засновників нової багатонаціональної радянської літератури — літератури соціалістичного реалізму.

Комуnist Жовтневого призову, визначний революціонер, ветеран комуністичного перетворення світу, А. Упіт і сьогодні, більше як через шістдесят років після Жовтня, з нами. Його особистий внесок у справу виховання нової радянської людини, у справу закріплення завоювань, підтверджені новою Радянською Конституцією, відчувається й сьогодні реально, вагомо, зримо. Саме за це весь народ Радянської країни схиляється перед літературним і життєвим подвигом великого латиського письменника.

Разом з усіма радянськими людьми любить, глибоко цінує, шанує Андрія Упіта український парод. Ця шана і любов мають глибоку основу. Ми пам'ятаємо, як сердечно й щиро писав він про нашого Шевченка ще в пам'ятному — сторічному для Тараса Григоровича — чотирнадцятому році. У ювілейній статті, опублікованій на сторінках латиського журналу «Домас» («Думи»), А. Упіт називає Шевченка великим поетом і громадянином. «...В його поезії переплітаються мотиви пісень, легенд і історії... Полум'яна любов до батьківщини надає характерного колориту й настрою його поезії.

особливо у відомому циклі його віршів «Кобзар»... Ніхто з поетів Росії так глибоко і з таким болем не відчув жахів і підлоти крізьносного права, так яскраво не ставив і не проповідував ідеалу соціальної єдності». А ще через двадцять років у багатотомній «Історії світової літератури» Упіт відзначав: «Зазнавши ув'язнення, заслання та інших переслідувань, він змушений був заглибитися в суть політичного режиму, відшукати його коріння і широко зрозуміти причини нещастя пригнобленого народу. Ненависть до несправедливості, гаряче співчуття до пригноблених і неприхованна надія на краще майбутнє — ось те нове, що вніс Шевченко в українську літературу».

Свое батьківське слово не раз сказав А. Упіт про багатьох радянських письменників. Та найбільша народна шана йому за те, що він — великий письменник землі латиської і всієї землі радянської, письменник-комуніст, письменник-інтернаціоналіст. За той величезний вклад, який вніс він у справу зміцнення великої ленінської дружби всіх радянських народів і народів соціалістичних країн.

ВАСИЛЬ КОЗАЧЕНКО

НОВЕЛИ

ПОЛЮВАННЯ

Апарські пани ще сплять.

Зимовий недільний ранок. Розвидніються поволі, сірі тіні не відразу спадають і никнуть за засніженими деревами парку.

Сніг ішов майже всю ніч, і тому не лише дерева в парку, але й покрівлі надвірних будівель, подвір'я, огорожа, діжка із замерзлою водою біля колодязя — усе вкрите товстим шаром білого пухнастого снігу. Всі предмети набрали незвичних обрисів. Здається, що дах панського будинку прогнувся під тягарем, який на нього навалили. Обвітій ілющем балкон перетворився на величезну кучугуру. На колодязному журавлі — білий крислатий капелюх.

Десь, здається, за парком, хтось іде. Поскрипіє, тручись об голоблі, дуга, рипить під полозям м'який сніг.

Каркаючи, злітають над деревами три сполохаші ворони, і одна за одною одразу ж опускаються. Здалеку чути, як з гілля важко падає сніг.

Небо затягло хмарами — вгорі воно синювато-сіре, без жодної світлої цяточки. Тільки легкий рідкий туман відокремлюється від хмар і поволі вкриває засніжену землю. Верхній шар снігу потроху відволяється й одвалюється від предметів важкими грудками. З покрівель тихо капотить.

Пани ще сплять.

За хлівами і стайнями, в челядні починається життя.

У довгій прибудові то кашляне хтось, то позіхне, то висякається. В маленькому каламутному віконці з'являється тъмянне світло, чути цюкання сокири — це колють скіпки і розпалюють у печі. Із засипаного снігом димаря ледь в'ється білий димок.

Закіплюжені, без завіс двері скрипливо відчиняються. Чоловік у спідньому висуває на мить голову, але відразу ж ховається. Перед будинком не видно більше ні високої купи гною і сміття, ні жовтих плям на снігу перед усіма чотирма дверима — все чисте, сліпучо-біле.

Гомін поступово посилюється. Чути дитячий плач, жіночі голоси. Розлягається дзвінкий ляпас — ознака того, що в челядні день уже розпочався. Лунає уривчастий гру-

бий чоловічий голос, і гомін на мить стихає, щоб відновитися в десітках варіацій.

Відчиняються разом двоє дверей, з кожних виходить жінка з коромислом на плечах. Однією рукою воши підтримують коромисло, другою — подоли благеньких спідниць і йдуть до колодязя. Сніг дістас аж до колін, набивається в черевики. Голі літки стають мокрими...

Вибігає зграйка дітлахів, заспаних, невмитих, босих — хто в самій сорочині, хто без шапки. З гамором і сміхом кидаються в кучугуру, загрузають у снігу по саму шию, а хто пірнає туди вниз головою, дригаючи голими ноженятами, здіймаючи снігові вихори. Крик, сміх, плач... Та ось кілька жінок підбігають до дітей. Чути лайку, плач... Зимові радощі!

Із розчинених дверей челядні йде важке повітря і дух капусти, яку підігривають до сніданку. В одній з кімнат смажать м'ясо. Богонь, потріскуючи, лиже жирпу сковорідку. Синюватий чад виривається у розбите, заклесне промоклий папером вікоще.

Надворі зовсім розвиднілось. Сонце, може, й зійшло, а може — ще й ні... Тепер уже добре видно закіплюжені, вкриті пліснявою, похилі, потріскані, облуплені стіни челядні. На снігу валяються обгризені кістки, кізяк.

А пани все сплять.

У великовому будинку ще не помітно щонайменшої ознаки життя. Поволі падають з даху краплі, і внизу, на снігу, утворюється химерна дірчаста доріжка. Дівчата в кухонній прибудові вже на ногах. Провівши своїх парубків, вони причісуються, вмиваються і діляться одна з одною нічними переживаннями. Усе це тихенько, пошепки, щоб не потривожити панів, які ще сплять мідним сном за дев'ятьма дверима, за зачиненими віконницями і подвійними портьєрами.

Поспідавши, жінки наймітів ідуть порати худобу, а дітлахи бігають по двору. Чоловіки збираються у кучерській — великій порожній кімнаті.

Кімната ця залишилася ще з часів кріпацтва. Стіни її із сірого вапняка і всередині, і знадвору геть-чисто облушилися. Стелю підтримує величезний сволок, утоптана, наче кам'яна, долівка. В кімнаті усього два малесеньких віконця на чотири шиби і завжди півтемно, тому діти бояться сюди заходити поодинці. Вздовж стін на колодках — дошки для сидіння, а перед ними довгі столи з необструганих дощок. Все в кімнаті так, як і за часів панщини,

і в цих примарних сутінках здається, що на столах і досі лежать сірі, пупкі, латані торбини панщин, що в темряві вирізняються жовті постоли й зеленкувато-сірі прядив'яні волоки селян, які пішли косити чи возити гній. А там, у кутку, під самою стіною, чи не жмут зелених і червоних різок з ліщини й лози?

Та апартські наймити заходять сюди квапливо, з урочистими обличчями і по чотири сідають за столи: двоє з одного і двоє з другого боку. Столи пописані й покреслені вугіллям. Долівка запльована, вкрита попелом і недопалками... Видно, учора ввечері тут попрацювали — як і що суботи — далеко за північ. І сьогодні роботи вистачить на цілий день. Поки жінки, попоравши худобу, сидять за книгами проповідей та псалмів чи по-недільному пересварюються десь у кутку, їхні чоловіки у кучерській грають в карти.

Шістнадцять чоловіків, склавши чотири партії, ріжуться в карти. У перших двох партіях грають просто так, у двох інших — на сірники. Гучно ляскаютъ заяложеніми, пропахлими лоем і потом картами по столу. Кожен хід супроводжується особливим жестом і вигуком. Скрипить вуглина, записуючи виграші чи програші. Суперечки, лайка, крик, сміх...

Проти дверей, у тій партії, де грають на сірники, сидять Вілцинь, Плаука, Ліблайс і Бадер.

Вілцинь, маленький, кругленький чоловічок з чорним волоссям, з чорною пушистою борідкою і карими очима сидить прямо, не воруваючись, ніби йому наказали не рухатись, і дивиться в свої карти, наче стараючись вчитати в них бозна-яку таємницю. На його круглому обличчі немає ні життя, ні руху, на ньому застиг вираз безмежної байдужості, а карі очі завжди дивляться якось жалібно. Він ніколи не був балакучим, а останні три тижні, відтоді як померла його дружина і Вілцинь лишився з двома малими дітьми, він став іще мовчазнішим. На ньому самий жилет, пупка полотняна сорочка, яку він надів ще того дня, коли ховали дружину, — тепер вона схожа на мішок з-під полови. Грає він невміло, без будь-якого розрахунку, часто програє і дістає з кишені пригорщі сірників, щоб розрахуватися за програш. Поруч з Вілцинем сидить його менша донька. Вчепившись обома ручнятами в батьків жилет, мала дригає ногами і тихо плаче. Змовкає вона лише на мить, коли батько, напівбернувшись, утирає їй мокрого носа своїм рукавом.

Поруч з Вілцинем, навалившись на стіл і міцно затиснувши в руці карти, сидить Плаука. Він стежить лютим поглядом за партнером, і тільки-но помітить який-небудь пепорядок, як одразу ж стукає кулаком по столу, лається і хапається за свою густу руду бороду. А коли дивиться на Бадера, який сидить навпроти, його товсті губи кривляться в недобрій посмішці. Між цими людьми щось є,— чи то спільнна таємниця, чи то іще щось, що змушує одного з них злісно посміхатись, а другого непокоїтись. Бадер — удівець, в нього немає ні дітей, ні рідних. У маєтку Апарі він живе уже восьмий рік. Він худий, висохлий і весь якийсь кривий, наче березова хворостина. В нього кістляві руки, великі, запалі очі, що весь час неспокійно бігають. Він бачить і помічає все, що робиться за столом, через усе хвилюється, без угаву говорить, розмахує руками і раптом починає так кашляти, що обличчя його наливається кров'ю і весь він корчиться й хитається з боку на бік. Позад цього на долівці — калюжа харкотиння. Ось уже півтора року Бадер хворіє на сухоті, що їх матуся Велкіс зве черевним кашлем і лікує валер'яновою настоянкою і товченім баранячим рогом.

Четвертого гравця — Ліслайса¹ — слід було б назвати «Малим». Він такий маленький і щуплявий, що, подивившись ззаду, ніхто не сказав би, що це дорослий чоловік. І, тільки глянувши на його обвислі свіtlі вуса й бороду, можна повірити, що це літній чоловік. Сидить він, скоцюробившись, якось боком. Це каліцтво в нього ще відтоді, як йому довелося везти поміщицьку молотарку й коні понесли під гору, збили його з ніг, так що колесами йому пошкодило хребет і потрошило праве плече. Від цього Ліслайс здається ще меншим на зріст. Говорить він швидко, заїкаючись, а при кожному русі неначе старається ухилитися від удару. Ліслайс усе життя прожив у маєтку і вважається кандидатом на місце старшого наймита, тому що теперішній старший наймит Лапа збирається покинути маєток.

Але сьогодні Лапа ще сидить за столом, де грають на сірники. Ось він, схопивши колоду, ляскав нею по столу так, що аж карти розлітаються по всій кімнаті і гравці, злякано підвівши голови, дивляться в його бік. До того ж Лапа ще гримає по столу кулаком.

---

¹ Ліслайс — великий (латис.).

— Щоб тебе нечистий взяв! — кричить він.— Так і сорочку недовго спустити!

І, вискочивши з-за стола, Лапа починає широкими кроками ходити по кімнаті. Навіть такий роздратований, Лапа не втрачає почуття власної гідності. Його рухи, вираз обличчя, навіть кожен гудзик на піджаку красномовно промовляють, що він одержує платні на п'ять карбованців більше за інших і що йому випала честь щоранку і щовечора від імені всіх наймитів маєтку цілувати рукав пана барона.

— Сорочку спустити, авжеж...— гарчить він, піdnімаючи кулак, наче погрожуючи комусь. Цілих дві коробки сірників програв він за вчорашній вечір і сьогоднішній ранок. Дві коробки сірників — і коштують вони стільки ж копійок! Лапа не сердиться на своїх партнерів, він сердиться на себе, на все своє життя... а може, на щось інше. Він і сам до пуття не знає, але гнів душить його, і комір сорочки стає йому тісний.

Інші три партнери з винуватим виглядом дивляться на купки сірників на столі. Вони залюбки повернули б Лапі його частку, але відчувають і знають, що сердиться він не через програш і не на них. І ось вони сидять, ніяково щулячись і уникаючи дивитись один на одного.

— І що з того...— міrkує Лапа, розводячи руками.— Грай не грай, а все ні з чим, все ні з чим. Так і з глузду з'їхати можна!

— Ти програєш, інший виграє,— глузливо кидає Плаука.

Лише він один байдужий до всього і, як завжди, за-взято ходить піковою дамою.

— Гувернантка! — вигукує він.

— Виграє, аякже! — перебиває його Лапа.— Сьогодні виграє, а завтра програє... І так завжди: все по колу, все по колу... А врешті-решт програють усі, піхто не виграє.

— Це правда, це правда! — згоджуються гравці і майже всі дивляться на Лапу.

— Пані! — Плаука ходить бубновою дамою.

— Хай йому чорт, а ми ж чого ловимо гав!..

На обличчях гравців написане те саме запитання. Вілчинь широко розкриває очі, зовсім забувши про гру.

— Пан барон! — Плаука ходить королем і стусає під бік Вілчиня,— Крий, чого спиш!

-- Пан барон! — передражнює Лапа.— Мабуть, поховалися б усі під стіл, якби побачили зараз пана барона. А язиком плескати легко...

— Старший наймит! — вигукує Плаука і ходить валетом.

Лапа не слухає його. Він знову ходить широкими кроками по кімнаті.

— І до чого тільки оця гра... Просиджуємо цілісінькі ночі, не спимо... вранці встаємо, не виспавшись, із важкою головою. Прикажчик лається... Злість, невдоволення... Неприємності.

— Тату, пити... — пихкає донька Вілциня.

— Кляте життя... Б'ється мов риба об лід, нічого не помогає... — веде далі Лапа.— Наче хлопчаки в қучугурі: вовтузяться, б'ються — і все на тому самому місці...

— Твоя правда... — докидає слово якийсь старий і зітхнає.

Але, зустрівши співчуття і підтримку, Лапа помалу знову перетворюється на старшого наймита маєтку Апарі. Він облишає свої недокінчені розмірковування і напускає на себе колишню самовпевненість.

— Отак ви й живете, не знаючи, для чого... Без будь-якого поняття... Справжнє бидло!

Але цього разу наймити образилися.

— Ну, ну! — вигукує кілька сердитих голосів.— Ти тут не дуже... Гляди, щоб тобі не перепало...

— Замов'ни!.. Бач, який — інших лаяти!.. Іди грати... Сідай!

Лапа сідає з таким виглядом, ніби привселюдно зробив щось зле, і тепер йому соромно за себе, за свій вчинок, соромно й повинитися. Опустивши голову, вперто закусивши губу, він розглядає свої карти.

— Тату, хліба... — канючить донька Вілциня.

Біля стайні фурман чистить коней. Він мимоволі дослухається до гомону, що долинає сюди, і сердито морщиць лоба. Він і сам залюбки пограв би в карти, та йому ніколи. Наказано запрягати, доведеться везти пана барона в Палейський маєток. Він сам собі тихо лається, але нічого не вдієш — у фурмана фурманська доля. Лиснючі, вгодовані вороні нетерпляче тупотять, б'ють копитами, а тому фурман раз у раз вдається до батога із шкіряним плетеним пужалном.

Але апарські пани все ще сплять... Ні, здається, встають. Покоївка відчиняє віконниці і при цьому дивиться

кудись на дах саая, бо по кімнаті походить в самій нічній сорочці, а то й без неї, сам пан барон, не звертаючи уваги на слуг.

Пан барон сьогодні одягається довго, дуже довго...

Він їде свататись у маєток Палеї, яким володіє панночка-поміщиця, і тому вдається до всіляких косметичних засобів, щоб зробити свою особу якомога привабливішою.

А зробити це важко, ой як важко!

Панові барону сорок восьмий рік, а виглядає він щонайменше років на шістдесят. Нелегке поміщицьке життя передчасно зістарило його. Непомірно довге худе тіло його висохло, мов залежаний медянник. Довгі ноги не згинаються від подагри, руки й лиса голова трясуться, і лише живіт ледь випинається.

Старий і немічний апарський барон, проте мусить одружитись. А мусить тому, що цього вимагає його дворянська гідність. Маєток Апари в боргах по самі вершечки димарів. Селяни неспроможні сплачувати оренду і розоряються. А в панночки з Палейського маєтку стільки добра і грошей, що й дівати нікуди.

Пан барон умивається в порцеляновій мисці теплою водою, чистить нігті, тре м'якою щіткою чорні, викришені зуби, які ще лишилися в роті, потім, сидячи перед дзеркалом, довго помадить і пригладжує рідке волосся, зачісув його на маківку, щоб сковати велику лискучу лисину. Він одягає найкращий костюм, зав'язує шовкову краватку, стромляє в неї дорогу діамантову шпильку і, накульгуючи, прямує в їdalню.

Під балконом чути дзвін бубонців: коней подано. Але барон не звертає на це уваги. Він важко опускається на стілець і, не поспішаючи, випиває чашку чорної кави. На столі безліч порцелянового посуду, срібних, мельхіорових та алюмінієвих таць з усілякими закусками, але пан барон не торкається до них. Навіть від однієї чашки кави йому недобре, тисне під грудьми... Важкі завіси на вікнах в їdalні трохи розсунуті. Півтемрява і мертві тиша пригнічують пана барона. Він підвідиться з-за столу і, накульгуючи, іде через спальню до кабінету.

Звідси чути, як обидва паничі — родичі й гості пана — шумно умиваються і вдягаються. Але панові барону не до них.

Голова його наче в тумані, мозок перевтомлений, у всьому тілі слабість, і тут певною мірою винна подагра, яка надзвичайно чутлива до будь-якої зміни погоди.

Він сідає до заставленого дорогими дрібничками письмового столу, підпирає голову руками, щоб вона не тряслась, і дивиться на портрет палеїської панночки, вставлений у вигадливу закордонну рамку.

Сухорляве обличчя з довгим гострим носом, завите, спалене щипцями волосся. Навіть на фотографії видно густий шар рум'ян на щоках. Вираз обличчя дуже жвавий, рішучий, в погляді особлива аристократична гордість. І лише одного не вистачає цьому обличчю — краси...

У тому, що він одружиться з панночкою, власницею Палеїського маєтку, пан барон ані на мить не сумнівався. Так уже все склалося, а за своє життя він навчився відрізняти фатальні обставини від таких, з якими ще можна боротися... За красою йому гнатися нема чого, для цього він надто старий, негарний і — бідний!

Тремтячу рукою інстинктивно відсуває фотографію. Ляких тільки красунь не знав колись пан барон! У той час, коли він і сам був гарний, гордий і багатий! Тоді він гнався за якимсь казковим щастям, хапав його обома руками. Кожну мить прагнув тішитись життям в усій його повноті і думав, що зазнав усіх радощів... Але куди ж усе це поділося? Він згадує своє життя, перебирає рік за роком, день за днем і бачить саму порожнечу. Подагра, передчасна старість, пересичення життям...

Барон відчуває, що життя його рухається, немов вода в коловороті, без видимої мети і напрямку. Навкруги порожнеча і холод. І навіщо йому помадитись, душитись, прикидатися, навіщо це сповнене лицемірства і брехні, нікому не потрібне життя? Але жити все-таки треба, треба! Інакше не можна...

Пан барон підходить до вікна. А чого підходить до вікна і дивиться в нього, він і сам не знає. Усе він робить машинально.

Туман за вікном дедалі густішає. З покрівель і досі падають важкі каплі. Здається, що починає вечоріти ще до обіду. Звідси видно у вікно кучерської, як наймити грають у карти. Часом навіть можна розчути гомін, що долинає звідти. Лиснючі, вгодовані вороні нетерпляче б'ють копитами й подзенькують вуздечками.

Пан барон до всього байдужий. Він нічого не бачить і не чує.

Раптом за дверима лунають швидкі кроки. Хтось несміливо постукав. Двері відчиняються, і в них з'являється на помаджена голова лакея.

- Даруйте, пане барон... Лісник прийшов.
  - Барон намагається зосередитись.
  - Що?.. Хто?.. Лісник?..
  - Лісник, пане барон.
  - Де він? Що йому треба?
  - На кухні, пане барон... Каже, що зайця бачив...
  - Кого?
  - Зайця... Лісник бачив.
- Сірі очі пана барона загоряються, обличчя жвавішає.
- Де він?.. Де він, га?
  - Не знаю, пане барон. Лісник на кухні, покликати його сюди?
  - Звичайно, звичайно... скоріше!

Барон відвертається од вікна і починає ходити по кімнаті. Заєць... Заєць. Ось воно те, що не має ніякого відношення до його життя... Рушницею на плече — і крокуї собі полями й лісами, через кущі й замети. Нехай не додумані до кінця думки залишаться в цій напівтемній кімнаті. Тепер він бачить попереду якийсь просвіт. Тепер він розуміє, що мета життя лише в тому, щоб розважитись і відігнати від себе всі думки про минуле і майбутнє. Заєць! В панові бароні прокидається бувалий мисливець. Кров швидше тече по жилах. Руки починають тремтіти, але від хвилювання, а не від старечого безсилля.

Апарський барон поспішає назустріч своєму ліснику — вперше за все своє життя.

— Бачив зайця?

Лісник припадає до рукава пана барона.

— Та-ак... —каже він, цілуючи рукав і кланяючись.—
Бачив... Мабуть, тепер у молодому сосняку.

— Як це — мабуть? Хіба ти сам не бачив?

— Слід бачив, пане барон. До сосняка вів... Я обійшов навколо — звідти слід не виходить.

— То кажеш: заєць?

— Заєць, пане... пане барон... —І лісник усміхається від радості, що він вистежив зайця. У вирубаніх лісах Апарського маєтку лишилося дуже мало зайців, особливо відтоді, як приїхали паничі.

— Ну що ж — треба влаштувати полювання... Га?

— А звичайно, пане барон, полювання.

— Із собаками й нагоничами. Га?

— Із собаками й нагоничами, аякже, пане барон. Але нині сніг глибокий — замети по шию...

— Е, замети — дурниця! Та хай вони будуть навіть

під самісінські покрівлі. Розумієш, під самісінські покрівлі...

— Розумію, пане барон... Оповістити нагоничів?

— Оповістити нагоничів, взяти на смики собак! — Барон відразу помолодшав на двадцять років.

Чути грюкання дверима, квапливі кроки, схвильовані голоси...

І тільки-но лісник з'являється в кучерській, там зчиняється метушня. Гравці схоплюються зі своїх місць, карти розсипаються по столах, по запльованій долівці. Всі збиваються навколо лісника: як, що, де?.. Заєць... полювання... Обличчя жвавішають, світліють. Бader потягається, глибоко зітхає, ніби скинув з плечей важку ношу.

Один за одним наймити висипають на подвір'я. З усіх дверей виходять іхні жінки. В однієї в руках ополоник, у другої — книга псалмів, а третя вискочила надвір з недоплетеною косою. Діти крутяться під ногами в дорослих, галасують, б'ються, штовхаються; чути лайку, плач...

З-за рогу виходить псар зі зграєю собак — великих і маліх, чорних, бурих, рябих. Собаки гавкають, гризуться, рвуться зі смиків і валять псаря з ніг. На весь маєток лунають собачий гавкіт, людські голоси й дитячий плач.

— Заєць... заєць!

Прикажчик, садівник, столяр і скотар, озброївшись рушницями й великими ягдташами, приеднуються до юрби нагоничів, яка чеќає барона й паничів.

Нарешті вони виходять у довгих валинках, з рушницями на плечах і з ягдташами. Під мисливською курткою в пана барона той самий дорогий костюм, шовкова краватка з діамантовою шпилькою.

Фурман здивовано круитьсь на козлах.

— Як же, пане барон?..

— А ніяк,— сердито відповідає барон.— Розпрягай, пікни не пойдемо...

Вся юрба прямує лісовою дорогою вгору. Мисливці йдуть попереду, гурт нагоничів — ззаду. Крім дорослих, тут багато підлітків, для яких полювання — найбільша втіха в житті. А Вілцинъ забарився. Дівчинка, вчепившись за його жилет обома руками, не випускає батька за поріг.

— Тату... їсти... — хлипає вона.

Вілцинъ марно намагається спекатись її. Розсердившись нарешті, він одриває від себе маленькі посинілі рученята і так штовхает дівчинку, що вона сідає на долівку.

— От погань, спокою не дає, присмокталася, наче п'явка, і не відірвеш її... Кроку не дає ступити...

Дівчинка сидить і мовчки дивиться на батька. Та коли він, не перестаючи лаятись, вибігає з кучерської, її очі широко розплющаються, і в них видно переляк. Вона й не думає плакати,— довго сидить нерухомо, дивлячись за двері, в сірий густий туман...

Вілцинъ наздоганяє Бадера, який, кашляючи, вибирається на пагорб. Інші встигли вже піти далеко вперед.

— Наздоганяй, куме, наздоганяй! — підбадьорює Вілцинъ, випередивши його. Але Бадер через кашель не може навіть відповісти.

Поки семеро мисливців розташовуються вздовж більшого сосняка, юрба нагоничів і псар із собаками мають обійти сосняк і гнати зайця з іншого боку, з ними іде й лісник, щоб розставити нагоничів.

Нелегко поставити всю цю юрбу в один ряд. Усі повинні разом зчинити галас і побігти, інакше заєць передчасно сполохнеться і втече. Але розпалені нагоничі нервово тупцяють і ніяк не можуть встояти на місці. І коли нарешті їх розставляють, лісник подає умовний знак, вистреливши з рушниці. Галасуючи, свистячи й плескаючи в долоні, нагоничі біжать уперед. Собаки виуть, рвуться і знову тягнуть псаря по снігу. Тріщить гілля, глухо обвалиється сніг...

Спочатку нагоничі біжать великими стрибками, переганяючи один одного, немовби здобич ось тут, за першим кущем, і кожен побоюється, що його випередить сусід. Плаука навіть відштовхує вбік Бадера, котрий невідомо як, незважаючи на свій кашель, вирвався на кілька кроків уперед. Руда борода його розвівається, очі блищають крізь довгі волохаті вії, руки простягнуті вперед... Він зовсім забув, що здобич — звичайнісінський заєць. Йому здається, що він наздоганяє щось велике, значне.

— Ату-у! — кричать хлопчаки, свистять, б'ють у долоні.

Але поступово гвалт віщухає. Сосняк тягнеться на добру версту й густо поріс ялівцем та жостером. Ноги провалюються крізь м'який, глибокий сніг у грузьке болото, нагоничі стомлюються. Біжать вони хто як, один за одним, але біжать геть усі.

Вони вже давно забули, що їм треба всього лише піднятити одного зайця. Їм здається, що скликали їх сюди для дуже важливої справи. Вони мов навіжені мчать крізь

кущі, через замети, рови й болітця... Ноги загружають, забиває дух, кров стукає в скронях, в очах рябіє, і попереду нічого не можна роздивитись, але треба бігти, бігти...

Ось почувся хрускіт гілля, хлюпає болото, з дерев сипеться сніг... Мисливці міцніше стискають рушниці — отті вибіжть... от-от... Зараз має вибігти заєць...

— Ату! — галасують охриплими голосами дітлахи.

Вибігає на узлісся один нагонич і, приголомшений, з роззявленим ротом, сплюється й озирається, не знаючи, що робити. Нічого не знайшли...

— Ату! Ату!..

Але ж повинен вибігти заєць!

Повинен, а не вибігає.

Один по одному виходять на узлісся засмучені, понурі нагоничі. Ніхто нічого не бачив. На обличчях у них розчарування, втома... Мокрі, забръюхані ноги, обірвані волоки постолів, подряпані обличчя, подертий одяг. Усім стає соромно за безглазду, непотрібну біганину і бере лютъ на мерзенну, підлу й хитру тварюку, на капосного зайця.

— Клята тварюка! — півголосом лається Плаука.

— Біг, як дурень,— каже Лапа,— а він і не...— Лапа несподівано змовкає і хапається за голову — шапки нема.— Тъху, напасть! — бурчить він і йде назад до кущів, оглядаючись на всі боки.

Мисливці й нагоничі гаряче обговорюють, куди міг подітися заєць, сперечаються, хвилюються, лаються...

Лісник, захекавшись, біжить до панів.

— Вислизнув... — каже він хрипким переляканим голосом і безпорадно, немов вибачаючись, розводить руками.

— Що? Де ж він? — суворо питає пан барон.

Лісник зіщулюється і стас зовсім маленьким.

— Вислизнув!..

— Добре, вислизнув... але куди?

— Туди...— Лісник непевно махає рукою.

— А ти точно знаєш?

— Точно... Сліди... і ще бачив на пагорку, наче щось ворушилося.

— Великий?

— Не знаю... Певно про великий... Підемо туди?

— Звичайно, адже сюди він не прийде.

Мисливці й нагоничі збираються вже рушати, коли ж із сосняка знову долинає хрускіт. Мисливці вмить зривають рушниці з плечей, зводять курки, нагоничі відходять убік — в усіх очі загораються надією і нетерпінням.

Кущі розсуються, пан барон ледве стримується, щоб не натиснути гашетку. Вибігає Бадер. Він без шапки, голова його звісилася на груди, шарф розмотався і розвивається од вітру. Біля самих колін теліпастяся одірвана кишеня. Бадер промок до рубця, аж вода з нього капає, і весь у грязюці. Від задишкі очі в нього налилися кров'ю, на обличчі видно сині жилки, очі глибоко запали й похмуро блищають. Наткнувшись на нагоничів, він спиняється і тупо дивиться на них.

В юрбі чути притамований смішок.

— Пустіть його,— кричить один,— він зловить... він сам зайця зловить.

— Він зловить, він обов'язково зловить!

— Добряче ти викупався, га? — питает інший.

Бадер обмацує себе.

— Провалився трохи...

Знову сміх. Бадер, зіщулившись, притискує руки до грудей і, здригаючись усім тілом, надсадно кашляє.

І знову всі бредуть на пагорок до панського вигону. Це зарослий чагарями луг, площею п'ять-шість квадратних верст. Поки мисливці бредуть у той бік, розставлені в ряд нагоничі, промоклі й закоцюблі від холоду, згадують останніми словами клятого зайця.

Тим часом збирається на дощ. Туман густішає і густішає. Здається, що свинцеві хмари спускаються все нижче, просто на мокрий сніг. Щойно перевалило за полуночі, а вже темно, наче смеркло. Спохмурніли засніжені пагорки й купинястий вигін. З гілля падають, сумовито шелестячи, великі важкі краплі і пробивають у снігу жовті ямки. Вдалині каркають ворони.

Нарешті лунає довгожданий постріл, і нагоничі знову кидаються в кущі.

— Ату! Ату! — гукають хлопчаки. У псаля вириваються собаки і, як ошалілі, мчать у чагарі. Гавкіт, вереск, виття... В однієї собаки смик чіпляється за куц. Вона зводиться на задні лапи, рветься, вис, поки не падає на землю із здушеним горлом, перевертается й завмирає. Очі в неї закочуються, язик вивалюється з пащі.

Змучені нагоничі ламають ряд, збиваються з дороги, та все одно біжать, біжать, щоб не відстати, щоб наздогнати те, що недавно впустили.

Попереду лунають постріли — один, іще один, іще й ще — чотири постріли підряд. Собаки виуть, почувши здобич, нагоничі кричать...

— Ату!.. Ура!

Вибігши на узлісся, нагоничі бачать, що мисливці стоять усі гуртом, розмахують руками, гаряче сперечаються і дивляться на річку. Обидва береги її заросли дрібним чагарником, звідти йде заячий слід, подекуди забарвлений кров'ю.

Ну принаймні це чудовисько поранене!

Побачивши кров, стомлені мисливці й нагоничі підбадьорюються.

Сурмить мисливський ріг, але деренчливі звуки застрияють у густому тумані, і жодна собака не повертається. Бандер без угаву кашляє. Його хрипкий голос подібний до собачого гавкання.

Тепер зайця женуть по берегах річки. Мисливці стоять навперемінку то на одному, то на другому березі, перемерзлі, сердиті, похмурі. Кожен з них ладен зубами розірвати цю безсоромну тварину.

Дехто з мисливців і нагоничів помічає зайця, разів три або чотири по ньому стріляють, але він все-таки втікає...

Туман дедалі густішає, стає вологим. Сіється мжичка. На засніжені поля ліниво опускається вечір. Люди безшумно, мов привиди, бродять по крутих берегах річки.

Плаука так стомився, що йому до смерті не хочеться спускатися вниз. Він повільно чвалає витоптаним берегом вздовж чагарів, спираючись на велику сучкувату палицю. Очі його безтямно дивляться на сніг. Злість, що повсякчас кипіла в ньому, тепер затаїлася десь у глибині, і на душі у Плауки так тоскно, так похмуро, так тяжко...

Раптом він помічає, що в снігу під ногами щось ворується. Спершу він перелякано здригається, потім очі його розширюються, і він завмирає на мить. У снігу лежить підстрелений, закривавлений заєць...

Злість і гіркота, що вже вляглися в ньому, спалахують з новою силою. Сучкувата палиця піднімається і опускається раз, другий, третій... Маленьке змучене створіння стискується в грудку, і на Плауку дивляться двоє великих близкучих очей, в яких застиг смертельний жах. Плаука хапає зайця за задні ноги і б'є об свою сучкувату палицю. Потім знову дивиться на звірка, який уже перестав воруєтись, і, наче обпікшись, кидає його на сніг. Дивне щось робиться з ним, чи то шкода когось, чи то соромно. Він витирає обличчя й руки снігом і кличе мисливців та нагоничів.

Ледве переводячи дух, стомлені, обідрані, з подряпаними обличчями, забризкані грязюкою, змерзлі мисливці й нагоничі збігаються і стають півколом.

— Останній постріл був мій...— урочисто промовляє пан барон, бере зайця за задні ноги, піdnімає його над головою і знову кидає на землю.

Ось він лежить перед ними — цей страшний, безсовісний, упертий заєць,— з простріленим тілом, перебитими ногами й розтрощеною головою.

І люди, що стоять навколо, мимоволі відсуваються далі від маленької тваринки, яка непорушно лежить перед ними на червоному від крові снігу. Вони почувають, що знову бігали даремно, знову не спіймали те, що так прагнули спіймати, не втекли від того, від чого хотіли втекти, і знову мучить їх те саме нерозв'язане питання.

Тим часом стає зовсім темно. Мжичить дрібний дощ, не вщухаючи, монотонно, безшумно. Темрява дедалі густішає. Здається, що велетенський птах, розпростерши крила від одного краю неба до другого, спускається все нижче й нижче... Ось чорні крила торкнулися апарських мисливців і нагоничів, і юрба поступово зливається в одну невиразну темну масу. І лише десь удалині хрипко гавкають собаки. Вони все шукають здобич.

1903

В ХУРТОВИНУ

У засніжених кущах ялівцю аж свище вітер. На горі, за болотом, хиляться й риплять у бору сосни.

Сніг іде не перестаючи. Дрібна сніжна крупа, що її напесло за день, гребенями лягла на рівну наїжджену дорогу, якою тихо бредуть до міста дві жебрачки — дівчинка-підліток і згорблена стара.

В обох важкі ноші. Дівчинка йде попереду, зігнувшись; ховаючись від шпаркого вітру, вона по самі очі закуталася в подерту вовняну хустку. Вітер, вихопивши з-під хустки пасмо русявого волосся, несамовито шарпає його. Благенька ситцева спідничка прилипла до ніг, на поношених чевреках і дірявих бавовняних панчохах намерз сніг. Часом дівчинка разом зі своєю важкою ношою заточується під буйними поривами вітру.

Стара йде трохи позаду. Хода в ній не гнучка, проте спокійна і впевнена. Видно, звикла. Навіть вітер, здається, проймає її менш, ніж супутницю. Мабуть, знає, що в ній притулені всі почуття, що вона не зважає на нього, і її старі ноги не підломляться, як у молодої. Стара так закутана з голови до ніг, що схожа на купу ганчір'я.

Дівчинка повертається до великого ялівцевого куща, кидає з павітряного боку свій клунок і сідає на нього. Чекаючи, поки підійде стара, розтирає долонями задубілі літки. Вітер свище в кущах ялівцю, шарпає засніжене гілля, обсипає крижаними сніжинками рам'я на дівчинці, шумить над головою, несучи цілі хмари снігу, і вщухає у хащах лісу. Довкола по замерзлій болотистій рівнині з шерехом повзуть цівки снігу, налітають на замети й занорошені чагарі і, ніби пасмо диму, сірим вихором здіймаються вгору. Весь простір, від занесеного снігом болота аж до сірого, похмурого неба, кружляє у жовто-сірому вихорі. Кроків за десять зникають кущі ялівцю, смужка рівної второваної дороги із сніговими гребенями, що лежать улоперек неї, зникає все, що бачило око. Лише час від часу вдалині видно заграву міських вогнів. Вона то спалахує, то знову згасає, ніби поринає у жовто-синю снігову безодню. Вдивляючись у небо запаленими очима, дівчинка бачить миттєвий спалах поодиноких мандрівних вогників.

Аж ось і стара, дошкандивши до неї, скидає свою ношу. Дівчинка чує, як із хворих старечих грудей рветься хрипке дихання, але де не викликає жалю до старої. Чорні слізозаві очі дивляться на дівчинку.

— Тільки те і робить, що сидить! — сердито каже стара. — Так нам і до світанку не дістатись до міста.

Дівчинка не слухає і розтирає закляклі коліна.

— Тільки те і робить, що сидить! — раптом кричить стара рипучим од злості голосом.

— Ну, тепер недалеко,— озивається дівчинка і ховав руки під вовняну хустку.

— Аякже, недалеко,— глузує стара.— Ще три-чотири години йтимеш, а першого міського ліхтаря так і не побачиш.

— Я ж казала, що не треба сьогодні йти в таку далечину. Хуртовина з самого ранку, навкруги самі замети. Навіть очі мерзнутъ.

Стара знову сміється своїм злим сміхом.

— Ех, ти, горобеня... Я у твоєму віці, бувало, хіба ж за стільки верст ішла від міста. По шию загрузала в кучугурах, і не було мені ані холодно, ані важко. А ти одразу рюмсати. Скільки тут іти...

— Тебе, мабуть, сам дідько носить... Бігатимеш болотами й блукатимеш лісами, поки не околієш...— Дівчинка тре заплакані очі.

Раптом стара схоплюється й починає лаятись. Лише трохи перегодя, закашлявшись, вгамовується і знову сідає.

Дівчинка затуляє рота драною хусткою. Її смішить гнів старої. Вона любить подратувати її навіть без будь-якого приводу. Та цього разу вона справді сердиться на стару, що та надумала в отаку негоду йти хтозна-куди. Давно вже вона так не мерзла.

Жебрачки змовкають.

Вітер шумить, змітаючи сніг із запорошеного ялівцевого гілля. Згас останній промінь денного світла, зникають і міські вогні. Жебрачки дивляться одна на одну, і їхні очі в темряві поблискують від злості. Майже голі руки й ноги клякнуть від морозу, який, ніби важка поша, пригнічує виснажене тіло й дух. Жебрачки почиваються безсилими в його могутніх лапах. Позаду чорний сосновий бір, попереду замерзле болото із заметами й засніженими кущами ялівцю. З лісу, до міста, погойдуючись і тріпочути крильми на вітрі, пролітають дві ворони. Жебрачки дивляться їм услід, аж поки вони зникають у темряві, по-

тім їхні погляди, що палають безсилою ненавистю, знову зустрічаються.

Дівчинка підводиться і бере свій клунок. Відпочинок не ддав їй сили. Ноги зовсім задубіли, ноша здається ще важчою. Од вітру благенька спідничка ще більше прилипає до ніг, очі коле ніби гострими крижаними голками.

Вона зубами вчепилася б у стару... Там, у місті, біля вікна банківського підвалу, навпроти шикарного ресторану, є чудовий закуток. У трьох поверхах над рестораном мебльовані кімнати якоїсь пані, і тому там завжди сновигають молодики. Частенько хтось із них, вийшовши напіднітку, зупиняється, з незрозумілою посмішкою дивиться на молоденьку жебрачку, засовує руку в кишеню жилета й подає їй першу-ліпшу монету. А які багаті пани виходять звідти! І вона так приловчилася вибирати місце, так навчилася виставляти голу руку або ногу, щоб вони більше впадали в око, і робити таке сумне, таке нещасне обличчя, що жоден багатий гульвіса не пройде, не помітивши її.

Та не тільки подачки багатих добродіїв вабили і ваблять її туди. Одного разу із ресторану вийшов якийсь пан, у нього були пишні світлі вуса, біле зморшкувате обличчя, беззубий рот. Він довго дивився на неї, потім поплескав по щоці й проказав щось незрозумілою мовою. Грошей він не дав, але в бідолашної дівчинки стало так солодко на душі. Цього пана вона повік не забуде. А іншим разом вийшла хазяйка мебльованих кімнат, подивилася на жебрачку й спитала, чи не хоче вона піти до неї за наймичку. Якби тоді не налетіла, наче вихор, стара, можливо, сиділа б вона тепер у теплій затишній кімнаті... Отож вона ладна була зубами вчепитися в цю стару відьму!

Стара плентає позаду і злісно дивиться на дівчинку. Скільки муک і горя завдає їй це дівчисько! Підібравши її на вулиці, загорнути в лахміття, виходила, вигодувала, а вона все норовить ужалити, наче змія, куди тільки може. Коли дівчисько було менше, можна було добряче відлупцовати його від зlostі чи напіднітку, а тепер воно саме тобі очі видряпає. Скільки там від заробітку лишається — два-три гривеники, а решту на себе витрачаєш, пропиваєш... А мусиш тримати її у своєму кутку, ділитися з нею ганчір'ям, іноді навіть скоринкою черствої булки. Звісно, тут не обходиться без сварки й стусанів, проте

дівчисько завжди домагається свого. Прибити б це чортове поріддя.

Якби не ця холоднеча! Тридцять років вона двічі на тиждень ходила цими дорогами і ніколи ще так не мерзла. І ночі часом були темніші, але вона завжди бачила перед собою вогні міста. І ноша бувала важчою, та ніколи ще плечі так не нили, і замети були глибші, проте жодного разу ноги не стомлювалися так, як цієї ночі. Але погодитися з дівчиськом, що сьогодні не варто було виrushати у таку далеку дорогу,— ні, нізацько!

Стара бачить, як дівчинка хитається разом із важкою ношею. Незважаючи на тому, на нестерпний біль в усьому тілі, із застиглих губів старої зривається сміх. Може, дівчисько поточиться, оступиться й залишиться лежати в заметі!

Але дівчинка, ніби вгадавши думки старої жебрачки, опановує себе, нахиляється, закидає клунок вище і бреде кучугурами далі. Часом вона оглядається, та з кожним разом менше розрізняє у сірій сніговій віхолі згорблену постать старої... З якоюсь незбагненою радістю дівчинка помічає, що стара щохвилици відстає все більше, іноді вона чує її слабкий стогін або зітхання, і їй стає весело на душі, вона сама вже не так гостро відчуває холод, від якого клякнуть руки.

Стара жебрачка майже не відчуває ні холоду, ні вітру, ні заметеної снігом дороги під ногами. Проте вона йде, сподіваючись на власні сили, йде рівно, не спотикаючись, як ходила тридцять років поспіль. Закоцюблі пальці підтримують на плечі латану торбу. Та часом дух забиває у грудях, стара аж непримініс, і їй ввижаеться, ніби вихор несе її кудись угору, у чорні хмари, а за ними ховається палюче сонце, і вона задихається від пеймовірної спеки. Все тіло ніби шпигають розпеченими голками, перед очима миготяТЬ іскри.

Але ці іскри зовсім не миготяТЬ перед очима в старої. Заграва вогнів над містом стає дедалі яскравішою, і в її світлі сірі клуби снігу перетворюються на химерні білі струмені, що здіймаються вгору. Часом у заграві кружляють чорні скуйовдані круки. Погойдуючись і тріпочучи на вітрі, вони летять з лісу до міста — поласувати у нічній тиші біля багатих на поживу смітників та під парканами на околицях.

Цвінтар. Високий мур захищає від пронизливого вітру. Здається, що тут тепло, затишно... Дівчинка зупиняється

і непомітно для себе прихиляється до муру. З-під напівзаплющених повік вона бачить, що стара теж зупиняється, і, щоб не дати старій перепочити, знову рушає далі.

Одразу за залізницею починаються перші будинки. За переїздом, край вузької вулички, тъмяно горить самотній ліхтар. З одного боку він ще відкидає слабке червоне світло, а з другого весь у снігу і обмерз кригою. Вузька вуличка зяє, мов чорна щілина між високими будівлями з червоної цегли й освітленими загравою дахами.

До низу вітер не дістасє, він шаленіє тільки під гребенями дахів та карнизами, скидає на бруківку гори сухого колючого снігу. Навколо ані душі, тільки жебрачки повільно й безшумно йдуть одна за одною темною вулицею.

На гладенькому круглякові, що стирчить з-під снігу, стара підсковзується і падає. Закляклі коліна не відчувають болю. Стара силкується підвєстись. Та дивна кволість раптом розливается по всьому її тілу. Вона не має сили поворухнутися, підвєстись. Стара поволі опускається на сніг і припадає головою до латаної жебрацької торби. Широко розплющеними очима вдивляється вона у чорний морок і бачить, як там юрмляться й кружляють у танку примари.

Вони не дивують і не лякають старої жебрачки. Її не дивує і несподівана кволість, і незрозуміла байдужість до того, що з нею коїться. Вона думає тільки про свою молоду супутницю. Вона майже бачить, як та спускається трухлявими дерев'яними сходами в їхню вогку холодну підвальну нору, як засовує у чавунну трубку всі дрова, що їх вони вчора ввечері вкрали на сусідньому дров'яному складі, і розпалює їх. Чує, як тріщить і шипить у грубці вогонь, облизуючи її боки, що взялися памороззю. Бачить, як темний підвал поступово наповнюється мерехтливим червоним світлом, чує знайомий дух чаду і вогких запліснявілих стін.

Стара вже не відчуває звичайної злості й ненависті до своєї молодої супутниці. Вона ніби залишила ці почуття далеко за містом, на цвінтарі, на порослих ялівцем пагорбах, на великому болоті... Тепер стару поймає безмежний жаль. Почуття, яке вона завжди ховала у найпотаємніших закутках свого серця, криючи його під мерзотою жебрацького, понівеченого життя,— єдине почуття, що залишилося в її згасаючій свідомості, ніби полум'я тліючої свічки, що миготить і в'ється навколо гнату перед тим, як згаснуть.

Вітер свище над гребенями будинків та димарями. Але на бруківку не опускається. Тут холод ніби ховається від поривів вітру і ще лютіше проймає напівзакляkle тіло старої.

Ось підходить дівчинка, опускається перед нею навколошки, і вона її розповідає, довго розповідає... Про те, як знайшла її на вулиці у багні. Як старалася виходити її, вигодувати, вдягти і обігріти. Як дівчинка не розуміла тієї гарячої любові до нещасної дитини, що криється у серці здичавілої жебрачки, яка зовсім пустилася берега. З сяючими очима дівчинка слухає про те, як стара відьма вставала серед ночі, при тьмяному свіtlі каганця годинами сиділа біля її ліжка, дивлячись крізь слізи на бліде виснажене личко. Ось її дівча йде із сяючими очима, без огидної жебрацької торби, зодягнене, як інші діти, у чисту нову сукенку, сміється і посилає їй поцілунок рукою.

Стара жебрачка спокійно лежить на своїй торбі. Ні по її обличчю, ні по руках не видно, що вона марить у передсмертних муках. Час од часу вона відчуває, як холод сковує її тіло. Стара силкується розплющити очі. Але над нею схиляється якесь страховисько, притискає повіки й висотує із застиглих жил усю кров. З-під вій збігає велика сліза, тече по зморшкуватій щоці і крижаніє...

З якимсь дивним почуттям дівчинка відчиняє рипучі двері, спускається у вогкий, темний підвал. З огидою скидає біля дверей клунок і намагається засвітити маленько-го каганця. Та задубілі пальці не можуть впоратися з сірником. Після кількох невдалих спроб вона, не роздягаючись, лягає на своє місце в кутку і вкривається розкиданим по підлозі дрантям.

Холод так пробрав її лахміття, так скував усе тіло, що першої миті вона не відчуває анітрохи тепла. Та поступово закляkle тіло оживає, пальці на руках і ногах починають нестерпно боліти, шкіру пече, начебто її обшпарили окропом. А крізь лахміття скрадається вогкий холод од підвальних стін, що взялися памороззю, і дівчинка дріжить, мов у лихоманці. Проте вона до всього звикла і не зважає на це. Дівчинка вдивляється у морок підвалу, куди пробивається крізь загратоване віконце лише кволий червоний промінь вуличного ліхтаря. Вона раз у раз затамовує подих, уважно прислухається, чи не почує на сходах

знайомі кроки, хоч добре знає, що стара лежить на бруківці, аж у кінці вулиці, неподалік од першого ліхтарного стовпа, і вже ніколи не спуститься сюди.

Спочатку ця думка тішить її. Стара вже не повернеться і не мучитиме її. Вона житиме сама, ходитиме куди захоче, робитиме що заманеться. Вона заплющує очі й бачить багатий ресторан і мебльовані кімнати над ним; там з двох трьох вікон пробивається крізь червоні штори світло ламп... Он де, мабуть, тепло й затишно. Дівчинка натягає ковдру на голову, довго прислухається до свого хрипкого дихання і поступово засинає зі щасливою усмішкою на губах.

Раптом їй причудилося, ніби хтось шарить за дверима. Вона відкидає ковдру і нашорошується, але за дверима нікого нема. Лише кіт старої жебрачки у другому кутку ходить по ганчір'ю й жалісно нявчить. Вона чує, як він лягає, скручується в клубок і, сковавши морду між задніми лапами, зітхає.

Нагорі, над карнизами, свище вітер. Сніг б'ється у віконце підвалу. Десять дзвенить розбита шибка, і цей дзвін, інешче зненацька обірваний болісний стогін, лунає по всьому великому будинку. Дівчинка здригається і прислухається до журної пісні вітру.

Старої нема, вона вже не прийде. Навіщо їй думати про це? Адже вона щоденно мріяла, аби стара звалилася в замет і більш не підвелася, мріяла позбутися своєї мучительки. І тепер вона вже не прийде.

Як це дивно, як незрозуміло!

Ніколи ще так не завивав вітер, ніколи в підвалі не було так темно й холодно. Ніколи і ніде не було їй так страшно, як тепер. Вона ходила безлюдними вулицями і нікого не боялася. Блукала лісом, порослимі чагарником болотами, але не відчувала себе такою самотньою і нещасною.

Дівчинка раптом підхоплюється, зриває з себе лахміття, накидає на плечі хустку, підпімається трухлявими дерев'яними сходами. Ноги підломлюються, обморожені пальці ніють від болю, але вона цього не відчуває.

На вулиці лежать кучугури пухкого сухого снігу, зменшеного з дахів. З-під снігу визирають слизькі гладенькі кругляки бруківки. Йти важко, вулиці не видно кінця-краю. Мороз наче ще подужчав, і жебрачка часто зупиняється біля якихось дверей і, притискаючи до рота ріжечок подертої хустки, переводить подих.

Ще здалеку видно червоний ліхтар. У вихорі заметілі здається, що його світло миготить й звивається. Навпроти ліхтаря, на високому дощаному паркані, вмостився крук, од поривів вітру він погойдується і змахує крилами.

Стару жебрачку майже зовсім замело. Дівчинка на мить зупиняється й дивиться на неї. І раптом кидається на сніг, припадає мокрим од сліз обличчям до дрантя старої.

1903

НА МІСТКУ

Маленька лісова річечка відокремлює великий луг поміщика від вигону Зіемцітів. Як вузька чорна гадючка, виповзає вона з кущів, що оточують вигін, і тече вздовж лісу в той бік, де над заростями ясеня і ліщини височить закіптуожена вежа поміщицького будинку. Без даху і без флагштока, вона схожа тепер на довгу витягнуту шию, з якої раптом стяли голову. Уперлася в хмари й дивується з усього, що тут сталося.

Через річку перекинuto старий вузький місток з напівзотлілими перильцями з необтесаних вільхових жердин. З гори, вздовж яблуневого саду, повільно спускається старий Зіемціт, переходить через болотистий лужок і зупиняється на містку. Назустріч йому лине чорна спокійна вода. Він заглядає поверх перил в чорну спокійну воду і бачить самого себе. Як у дзеркалі, відбивається його присадкувата, кремезна постать із засунутими в кишені піджака руками, з білою, як чесаний льон, бородою і вінком скуйовданого срібного волосся. Давненько старий Зіемціт не заглядав у дзеркало і тепер сам із себе дивується: згорбився і зіщулився, очі запали, весь лоб у зморшках... Він хитає білою, як молоко, головою, і крізь похмуру зосередженість на його обличчі часом проступає зловтізна, хитра посмішка.

З боку лісу, на дорозі від кладовища, з'являється Каркліс,— той самий Каркліс, який живе в протилежному кінці волості, недалеко від церкви. Це високий, худий старик років шістдесяти. На плечі в нього велика лопата, ще обліплена жовтим піском. Він ступає широко, якось дивно тягнучи ноги, начебто його змусили прокласти на панському лузі дві глибокі борозни. Каркліс раз у раз боязко озирається. Ноги грузнуть, і вода з лункам хлюпанням бризкає з-під чобіт на халяви. Але старий Зіемціт нічого не бачить і не чує. Та й Каркліс помічає Зіемціста лише тоді, коли вже й сам ступає на місток, і одразу зупиняється.

— Здоров будь, Зіемціт,— каже він тихим рипучим голосом.

Старий Зіемціт здригається, підводить голову,— мить вони дивляться один на одного, наче не пізнаючи.

— Здрастуй, Каркліс,— нарешті отямлюється Зіемціст.— Звідки ти так зненацька, аж перелякав.— І він підморгус хитрувато одним оком.

Каркліс, дивлячись у землю, беззвучно ворушить губами. Потім підводить голову й питает:

— Ти що там виглядаєш? Рибу? — І знов опускає голову, ворушить губами, і здається, що він нічого не чує і не бачить.

Старий Зіемціст усміхається і підморгус, наче у відповідь на якусь свою, йому одному відому думку. Вони майже не помічають один одного і ні про що не питают, пічого не чують. У кожного на серці своє горе, воно обплутало і скувало всі думки й почуття, як тонке павутиння.

— Та ось пішов був до коваля. Минулого тижня залишив йому лемеша, та все ще не готовий... Землю під ячмінь треба орати, а плуга нема. Коваль, бідолаха, після зимового шмагання ніяк не оклигає. Спина мокріє і мокріє, сущільна рана... Який з нього тепер робітник... Що, овес у тебе сходить?

— Що? — Каркліс зводить і знов опускає очі. Губи в нього беззвучно ворушаться.— На кладовищі був... Дощ розмив могилу, та й не диво — самий пісок. Старався, старався, і все марно. Вітер здуває пісок, та й годі. Треба б дерном обкласти.

— Так, справді, у тебе ж дружина там...

— І дружина, і син...

— Авежеж, авежеж... і дружина, і син. Сина розстріляли, а мати... Так, нелегко із синами. Ось і в мене...

— Хотів оце до тебе завернути,— перебив його Каркліс,— спитати, чи не знайдеться трохи гарної глини. Одвезти б віzkів зо два на могилу, потім можна було б по краях дерном обкласти, а зверху посадити квіточки... А то соромно від людей.

— Глини у мене скільки завгодно. За хижею... тобто там, де раніше моя хижка стояла. Нову канаву копаємо, можна брати скільки треба,— масна, як масло. Приїжджаї.

— З їздою у мене не дуже-то...— Каркліс знову боязко озирнувся навсебіч.— Молодого коня на тому тижні зовсім заїздили з оцію підводною повинністю. Довелося продати скупникові за п'ятнадцять карбованців, а старий походив непідкований, передні копита збив і так почав кульгати, що із стайні не виведеш...

— Кепські твої справи, кепські... То як же з глиною?.. Ну, а посіяти ти вже посіяв?

— Намучилися ми з однією конячиною, намучилися, а все ж таки чималий клин лишився пустувати, пурвіст¹ з двадцять,— насіння не вистачило: весь овес здали драгунам.

— Кепські твої справи, кепські... А по глину приходить. Щоправда, в мене тепер усього один віз, решту спалили... та до кладовища не так уже й далеко — відвеземо хоч і десять возів.

Замовкли. Старий Зімцієт дивиться поверх перил на воду. Каркліс утупив очі собі під ноги. У кожного свій клопіт, своя біда. Це не та біда, яка зближає, об'єднує людей, ні, вона породжує незлагоду, гіркоту, ненависть, робить кращих друзів чужими. Від безпорадної усмішки старого Зімцієта і похмуро-переляканого погляду Каркліса в декого пішов би мороз поза спину. Чого тільки вони не перебачили і не вистраждали за минулу зиму! На десять років вона їх зістарила.

— Так, нелегко із синами,— ніби щось пригадавши, починає Зімцієт.— Вони в нас такими стали, що часом дивишся на свого, дивишся, і починає брати сумнів — та чи твій це син? Ну, чого б моєму не жити спокійно?.. Ні, треба було йому бігати по зборах, виголошувати промови... І що ж? Хату спалили, нам, старим, голову тепер ніде прихилити, а сам, в самого яке життя... Поневіряється, наче Каїн, десь у чужій стороні.

Він подивився на пагорок, де за ріденькими обгорілими яблунями виднілися купи руїн і два пічних димарі. Поряд з ними — два-три незgrabних курені, нашвидку зроблені з віття та ялинових гілок.

— Тобі що ж... Нема чого й журитися...— шепоче Каркліс. Губи його болісно кривляться, очі мружаться, але з-під висхлих повік давно вже перестали текти слізози. Лише по цій ледь чутній, безладній мові можна відчути, як стікає кров'ю і крається його серце.— Живий! Тобі що... У тебе він живий і повернеться, коли настануть кращі часи, а мій...— Він знову боязко оглядається і каже ще тихіше: — Мій уже не підведеться. Такий син був, така людина, такий робітник! Уже й наречену мав на прикметі, збиралися влітку весілля спрагити... Залишилась і вона...

---

¹ Пурвіста (пурне місце) — близько третиниектара.

Голос його раптом зривається, як дуже тухо паннула струна. Обома руками спирається він на перила містка і стуляє тримтячі коліна. Сиві вії тримтять. Йому хочеться заплакати, та сліз нема, тільки серце стискається від непозбутнього, нестерпного болю. А коли знову озвивається, голос його втрачає те звучання, яке завжди властиве людській мові, в ньому клекотить лята ненависть, біль і відчай...

— Порішили... Цілий день тримали зв'язаного на санях у холоді. Як собаку, вкинули в яму і закопали. Мати лежала при смерті, а мені... мені наказали стояти і дивитися, як його розстрілюють. А потім — як собаку, в яму, разом з іншими... І скільки довелося благати їх, щоб дозволили викопати і поховати біля матері... Тоді ото стою я, а сам думаю: чому я такий старий і немічний, чому в мене руки наче віднялися, повисли, мов пеживі, чому я повинен на все це дивитися? Краще б уже і мене разом із сином, у ту саму яму... Господи боже мій, де ж ти тоді був...

— Господи! — Очі старого Зіемціста, колишнього церковного старости, спалахують недобром вогнем. Але він одразу стримується і затамовує в собі те, що готове було вихопитися назовні, очі його мружаться в жалюгідній і хитрій посмішці. Він присувається близче: — Вночі за ним чотири рази приходили. Питають: де? Не знаю! Хіба мені, старому, за ними угнатися?.. А сам раз у раз поглядаю на сарайчик, що на узлісці... Зуби зціпив, мовчу... Хоч би й на смерть забили, і то не сказав би. Коли підпалили хутір, сів я в заметі, стиснув голову обома руками, дивлюся, а в самого серце так і радіє... Чи повіриш, серце у мене в ту хвилину від радості аж стрибало: адже він був уже далеко, в надійному місці! Підходить до мене їхній начальник: «Ну що, старий, добре?» — «Спасибі, пане,— відповідаю,— дуже добре...» Той плонув і відійшов.

Каркліс знову про своє:

— Навіть квіточок посадити не можна! Самий пісок, самий пісок... Хіба в пана не знайшлося б кращої землі під нове кладовище? Та де там, — для селян здається і старий піщаний кар'єр... Вітер здуває пісок, хрест падає...

— Щойно листа прислав, — веде далі Зіемціст, — із Швейцарії. Пише, яке там життя і що за люди. Послухаєш і не повіриш, що десь такі порядки. Ні тобі злодіїв, ні підводної повинності...

— Уночі напередодні неділі хтось прикрасив могилу, а хто — не знаю. І квіти, і вінки з червоними стрічками — ціла гора. Мабуть, друзі,— у нього ж іх багато було.

І знову кожен з них поринає в свої думки, які не можна звірити іншому. Старий Зіемцієт усміхається в білу, як чесаний льон, бороду, а Каркліс кліпає висхлими повіками і час від часу боязко озирається.

— Отак-то воно!.. Прощавай! — каже Зіемцієт і подає Карклісові руку.— Треба під ячмінь землю орати, та ось плуга нема. А по глину приходь, одвеземо хоч десять возів.

— Гаразд,— шепоче Каркліс і дивиться вслід Зіемцієту. Йому здається, що треба ще щось розповісти, порадитись, полегшити своє серце. Але голова така порожня, наче затуманена пережитими муками й безсонними ночами. А серце в грудях горить і горітиме, аж поки не розсплеться, як листок, обпалений вогнем.

Старий Зіемцієт бреде по панському лугу і все посміхається своєю похмурою, хитрою посмішкою.

«Не впіймали...— Тепер він міг би голосно засміятися.— Не впіймали!..» — Думка його обривається, він підводить голову і здивовано дивиться на небо.

З вежі поміщицького будинку здіймається й пливе над лісом чорна хмара гайвороння. Тисячі хрипких голосів зливаються в суцільний каркаючий гомін, який важко повисає у вологому, насиченому весняними випарами повітрі.

HOMO SAPIENS¹

Що за свято сьогодні в половинців у Маз-Кіркуцісах?

Ось уже три тижні як минуло Івана Купала. Конюшину скосено, а сіно ще тільки починають згрібати. Зараз найгарячіша пора, коли літньої роботи в усіх по саме горло і навіть вище, коли про свята й гулянки може думати хіба що лінівий, завжди сонний пастух Андж. До того ж сьогодні не неділя. Де там! Неділя була три дні тому, і якщо рахувати по-старому, то виходить, що сьогодні четвер.

А в половинців у Маз-Кіркуцісах все-таки свято. Кімнатку ретельно прибрано й заквітчано. На превелике задоволення пастуха Анджа та інших маленьких людців у маєтку, половинчик Брумеліс, незважаючи на хвору ногу, якось зліз на дуба по гілля. Хазайська дочка Марта заклечала цією зеленню стелю в кімнаті. Підлогу так вимито, що часом здається, наче дошки прозорі. На плиті, мов на параді, вишикувалися казанок, дійниця і дві ряжки: одна — більша, залізна, друга — менша, з дерев'яною дужкою. У самій же печі, в темряві, сховалася глиняна таріль, покришкою для якої править перекинута миска, і ще щось більше за розміром. На радість мухам, навіть піч натоплена, як це завжди буває на великі свята.

Сам Брумеліс сидить на ліжку босий, у полотняних штанях і сорочці, волосся в нього гладенько зачесане. Бороду він старанно підстриг ножицями, що ними стрижуть овець, тож тепер підборіддя й добра половина щік у нього зовсім гладенькі. Брумелісу жарко, піт заливає очі, але він не наважується його змахнути, боячись скуювдити старанно пригладжене жінкою волосся.

Брумелісова жінка, ретельно причесана, в новому фартусі, теж сидить біля вікна, за столиком. Часом вона поглядає на миску, яка загадково почмихує на плиті, потім на старого — він, на її думку, вже просидів глибоку яму в пишно збитій постелі. Вона раз у раз повертається до вікна з такою цікавістю, що забуває змахнути краплі поту, які висять, наче намистинки, в неї на носі й на підборідді.

---

¹ Людина мисляча (лат.)

Заходить дочка хазяїна — Марта, вона теж гарно вбрала. Подружжя Брумелісів обертається до неї і питает — очима питает, перш ніж рот встигає вимовити слова:

— Ну?

Марта хитає головою. Потім навіть відмахується.

— Нічого. Дивись не дивись, а його нема та й нема.

Вигляд у Марти — сумний. Від цього й Брумелісовій жінці стає не по собі, а потім сум бере й самого Брумеліса.

— Машиною тією він, певно, не поїхав, — через якийсь час каже Брумелісова жінка. — А то він уже давно був битут.

— Ну, і на наших йому теж пора вже бути... — Брумеліс чухає за вухом. — Хіба тут далеко.

— Тобі все недалеко... — починає жінка, але пе кінчає.

— Атож, уже мав би приїхати, — згоджується Марта. — Коли вітер з того боку, тут завжди гудок чути. Тільки б не скійлось нещастя.

Брумелісова жінка від страху підскакує.

— Нещастя! Що ти, дочкино, кажеш! Яке ж могло з ним скійтись нещастя?

— Хіба я знаю, усяке ж буває. Може, зійшов з рейок...

— Це Юкум, чи що?

— Поїзд. Скільки разів про таке розповідали!

— Ну... — бурчить Брумеліс. — Це тільки взимку може трапитись, коли через заметіль дороги не видно або коли поїзд наїжджає на кучугуру снігу.

— Краще вже мовчи! Що ти, старий, розумієш! — спересердя перебиває його жінка. — Не доведи боже, адже всяке трапляється.

— Іще минулоЯ неділі я читала в додатку... — тремтячим голосом починає Марта. — Про одного молодого графа, він так само їхав додому в рідні місця. Батько, мати й... наречена чекали його... але біля самісінької станції поїзд зійшов з рейок... і він загинув. Мати й наречена гарячими слізми обливали його холодний труп.

Насилу вимовляє вона останнє слово й сама заливається слізами. Потім затуляє очі ріжком фартуха й ридма ридає. Майже водночас із нею починає плакати й Брумелісова жінка.

Брумеліс неспокійно совається на ліжку. Забувши про зачіску, над якою старалася жінка, він рукавом утирає з лоба піт.

— Ну... ну... що за дурниці. Чого ревете? Наче малі діти...

Брумеліс знову тре рукавом обличчя, але, здається, більше очі, аніж лоб. Він з усіх сил намагається почати розмову.

— Гм... той... Та який же наш Юкум граф? І то зовсім інша річ — з людьми поважними всяке буває. А ми що? І яка ти, Марто, йому наречена? Ще до цього не дійшло.

У жінки вмить висихають слези.

— Краще вже мовчи! Не наречена! А хто ж вона йому, по-твоєму? Звичайно ж, наречена!

Марта ніякovo тре очі.

— Остаточно ми, щонравда, не домовлялися. Але я думаю... і він думає... і я думаю...

— Чого там ішле роздумувати! — перебиває Брумеліса жінка. — Думай не думай, а виходить одне: нареченю була, нареченю і лишилась. Раніше, коли він ішле тут жив, то ви з ним усе вдвое... Ну, а листи де, які він тобі посылав? Адже через день їх посильний приносив...

— Авжеж... мишулого літа. А тепер щось давненько не було.

— Що ж це вона говорить! Як це не було, коли було! Тож недавно, на тройцю, звісточка прийшла.

— Так, але це тільки вітальна листівка...

— Ти диви! А хіба такі вітальні листівки кожному посилають? І якщо він тепер рідше пише, то, певно, через те, що часу немає в нього.

— Авжеж! — згоджується з нею Брумеліс. — Коли вже йому тридцять карбованців на місяць платять, то знають за що. Тридцять карбованців на місяць... Господи, та це ж купа грошей! Це виходить більш як три сотні на рік?

— Більше... Це виходить...

Марта починає рахувати, але кидає і прислухається. Старі теж слухають.

— Щось почув? — пошепки питает Брумеліса жінка.

— Мені здалося... начебто дзвоник... але, може, то причулося.

— Краще б ти сам поїхав зустрічати його на своїй кобилі, — трохи згодом каже жінка.

— Та хіба б я не поїхав! — хвилюється Брумеліс. — Але ж ти знаєш, що він не хоче сам. Писав, що на поштарських приїде. Ну, де той лист? Дай, нехай Марта прочитає.

Брумелісова жінка відкриває шухляду стола, виймає листівку і, трохи відвернувшись, подає Марті. Та бере її і вдесяте, майже не дивлячись, напам'ять читає:

«Тату, мамо! Беручи до уваги ваше прохання, прибуду до вас третього липня. Свою стару, кульгаву кобилу по мене не присилайте: вона бігти не може, а я не терплю, коли трясе віз на дерев'яних осях. Приїду на поштарських».

— Гм... — бурчить Брумеліс. — Непогано було б, якби ти все життя мав віз на дерев'яних осях.

— Та замовкни ти! — перебиває його жінка, дивлячись на Марту, ніби чекаючи ще чогось.

— Підпису не можна розібрати... — Марта, червона, зніяковила, кладе листівку на стіл перед Брумелісовою жінкою. — Це не його ім'я... а почерк його.

— Хто ж інший напише, він сам і писав. Та ось одного я не второпаю, — навіщо ця непристойна картинка...

Не доказавши, вона скрикує. Марта теж скрикує і біжить до вікна. Брумеліс робить спробу підвістися, але знову сідає. Чути голосний дзвінок.

— Приїхав?! — вигукує Брумелісова жінка і, не дочекавшись відповіді, вискачує з кімнати. Марта бігає з кутка в куток і нарешті ховається за дверима.

Та ось двері широко відчиняються, і входить молодик у жовтому пильовику. В нього маленькі русяви вусики і така сама борідка, окуляри на носі, ввігнутий солом'яний капелюх з дуже широкими крисами, в руках паличка з металевим набалдашником. Влітає він так, ніби за кимось женеться або від когось утікає. Розмахуючи руками, жестикулюючи, не дивлячись ні праворуч, ні ліворуч, він починає великими кроками ходити по кімнаті.

Брумеліс, трохи зніяковільний, покашлює.

— Здрастуй, сину! Що ж це ти не помічаш мене? Окуляри на носі, а не бачиш.

— Здрастуй, — цідить син крізь зуби. — Бачу, добре бачу.

Батько з іще більшим подивом стежить за сином, який усе бігає по кімнаті.

У цей час заходить мати, тихенько причиняє за собою двері.

— Хіба ти, Юкумінь, нічого не брав із собою? У колясці я нічого не знайшла.

— Ні, не брав.

І він знову ходить по кімнаті чи то від збудження, чи то від роздратування.

— Послухай, Юкуме,— озивається мати трохи згодом, і в голосі її вчувається образа.— Хіба ти не бачиш, хто тут стоїть?

— Бачу, добре бачу.

— І ти нічого не скажеш їй?

— Що ж я, по-твоєму, повинен їй сказати?

— Е, синку, хіба мені тебе вчити! Ну, хоч привітайся.

— Хай вона привітається...

Батько намагається все це обернути на жарт. Він роблено сміється і встає.

— Він усе жартує... А що це ти, синку, бігаєш, як опечений? Сідай. Мати, поможи йому скинути пальто... чи як воно там зветься.

— Скинь, синку, скинь!

Старенька поспішає синові на допомогу. Він дозволяє роздягти себе, і мати обережно стягує з нього світло-жовтий пільовик, дбайливо згортає його й кладе в ногах ліжка. Потім повертається і з любов'ю дивиться на сина. Перед нею стоїть худорлявий юнак у світлих смугастих штанях, у світловому піджаку, з червоновою трояндовою в петельці. На ньому високий комірець і картатий, зав'язаний вузлом галстук.

Батько, стоячи, розглядає його, наче якесь диво. Мимовілі у старого проривається сміх. Він одразу ж рукою затуляє рот і знову сідає на ліжко, але ще довго не може заспокоїтись. Усе прикриває руками рот і раз у раз тихенько сякається.

Марта чи то ніяково, чи то здивовано поглядає па гостя, прикривши обличчя фартухом.

Син звертає гордий, нищівний погляд на батька. Він приставляє паличку до столу, кидає на стіл капелюх і сідає. Його русяве волосся, скуйовдане й прим'яте, довгими прямими пасмами спадає на лоб і плечі. Він тарабанить пальцями по столу.

— Ну, я тут довго не витримаю. Що у вас за атмосфера?

— Як ти сказав, синку? — запобігливо питає мати, але зараз же здогадується: — Ох, справді... тут таки душно. У печі сьогодні вранці топили. Пироги пекли. Та що ж це я стою, як вівця? Балакаю абищо, а синочкові поїсти не даю...

Вона кидається до печі.

— Облиш, у мене поки що нема апетиту.

— Як же так, Юкуме! — вигукує батько.— Гість повинен їсти.

— Цить, що ти тямиш! — перебиває його мати.—Хоч трохи попоїж, синку. В мене сьогодні чудова теляча печенья.

У відповідь син лише зневажливо морщить лоб.

— Закусимо трохи, Юкуме,— підтримує її батько. Він говорить, а сам облизується.— Оце, брат, закуска. У кімнаті з самого ранку так смачно пахне — просто слина тече.

— Помовч, батьку,— знов перебиває його мати.

— Послухайте, що я вам скажу,— починає син спроказова, урочисто.— В кожному реченні у вас: синку, Юкумінь, Юкумінь, синку... Так от, мушу сказати, що я вам більше не «синок» і не «Юкумінь».

Мати, батько й Марта від несподіванки здригаються. Мати й батько майже водночас скрикують:

— Не син? — жалібно каже мати.

— А хто ж ти? — питав батько.

— Ні, я вам не син,— ображеним тоном відповідає він.— Юкум — що це за ім'я?! Брумеліс — що це за прізвище?! У цих словах нема ніякої гармонії, нема поезії, нема краси! — Він скоплюється на ноги й перекидає паличку.— Ім'я людини — це символ її безсмертного буття. Юкум Брумеліс! Як може примітивне, мужицьке, банальне ім'я виражати мою душу, що поринула в таємниці вічності! Мою крилату, білосніжну, спраглу душу! Мою втоплену в хаосі, розтерзану жахами, воскреслу в ніч радищів душу!.. Ви там, що за законами фізіології вважаетесь моїм батьком і моєю матір'ю, не називайте мене своїм сином! Я вам більше не син. Я більше не Юкум Брумеліс!

Закам'янівши від подиву, з розкритим ротом, батько й мати дивляться на сина, як на диво заморське. А він стоїть, спершись на стіл, з випнутими грудьми, витягнутими руками. Потім старі повертаються одне до одного.

Марта перелякано задкує до дверей і навпомацки, не повертаючись, намагається їх відчинити.

— Мене звуть...— веде далі син уже з меншим запалом і пафосом, але з іще більшою гідністю й гордістю.— Хіба ви й справді ще не знаєте моого псевдоніма?

Батько й мати знову дивляться одне на одного.

Син зневажливо махає рукою.

— Де вже їм зрозуміти висоти культури, їм, що стоять

на нижчому щаблі розвитку! Але ти, Марто? Ти ж у тому віці, коли ще можна певною мірою орієнтуватись у вічному царстві поезії. Ти могла б виявити цікавість до крашого сина пароду, до його поетичної долі, сповненої синіх кошмарів. Марто!

— Що?

— Як мене звати?

— Я, Юкуме, не знаю...

Велично, як сам Аполлон, він обертається, бере зі столу листівку, простягає її Марті.

— Візьми й прочитай.

— Я, Юкуме, не можу розібрати...

Тоді він бере листівку кінчиками пальців і, тримаючи її на великій відстані від очей, роблячи наголос на кожному складі, читає, наче вирішує питання життя і смерті:

— Ялмар Серенгард.

— Ялмар Серенгард... — мов луна, повторює Марта, не переводячи подиху.

Ялмар Серенгард обертається до старих, які стоять непорушно, заціпенівши від подиву.

— Чули? Ялмар Серенгард. Ану, стара, повтори.

— Та що ти, синку... — Голос у матері тремтить, зморшкувата рука судорожно смикає край фартуха.

— Ні, ти повтори, не бійся. Це має велике значення. Ім'я — це символ душі... тобто символ буття людського. І я бажаю, щоб той, хто говорить про мене, знов мое ім'я, знов мене. Такий мій принцип, і я вимагаю, щоб ви поважали мої принципи. От чого я вимагаю від вас. Ну, повтори ти, стариган: Ялмар...

Стариган відкашлюється і бурчить щось схоже на «алмар».

— Серенгард...

Стариган, зовсім збитий з пантелику, старається вимовити, але виходить щось схоже на «сирий гад...»

Раптом Ялмарові сяйнула якась думка, і він повернувся до Марті.

— Мене все ж таки вражає, як мало тут знають своїх поетів, що говорять з безсмертними зорями й сягають містичних глибин. Невже в цьому домі ніколи не вимовляли мій псевдонім?

Марта заперечливо хитає головою.

Тоді Ялмар квапливо витягає із внутрішньої кишені два зовсім розщарпаних і заяложених журналчики, гортає один, другий, складає їх разом і подає Марті. Вказавши

пальцем, він з олімпійською самовпевненістю одвертається і починає повільно похodжати по кімнаті.

Старенька сіпає старого за рукав.

— Хай вони удвох поговорять про ці книжки,— шепоче вона.— Ходімо поки що.

— Отакої! — теж пошепки заперечує їй старий.— Що ж це, я із своїм власним сином побалакати більше не вмію? Господи, ну й часи настали!

— Цить! — обриває його жінка і виштовхує за двері.

Ялмар Серенгард знову стає проти Марти.

— Ну, прочитала?

— Так...— відповідає вона, все ще дивлячись у журнали, що тримають в її руках. Губи в неї теж тримають. Обличчя зашарілося.

— Гарно?

— Т-так... я думаю... гарно.

— Ти думаєш! Читаючи поезію, думати не слід. Скажи краще, що ти відчула?

— Нічого... Я нічого не зрозуміла...

— O, sancta simplicitas!¹ Невже вірші треба розуміти!

Сучасна імпресіоністська поезія! Вона говорить мовою суб'єктивною, діє безпосередньо на почуття, на душу, на надлюдське буття людини. Скажи, Марто, я не помиляюсь, адже тебе звуть Марта? Ну скажи, чи не бачила ти, як навколо тебе літали ніжні, прозорі, ефірні створіння? Хіба сирени, німфи, наяди не грали навколо тебе в срібних хвилях хмарин, осяяніх місячним світлом? Хіба не чула ти вдалини божественної музики, подібної до симфонії Бетховена, чи скрипки Паганіні, чи Еолової арфи, чи вальса Штрауса? Скажи, ти бачила, ти чула?

Марта, наче перелякавшись, відступає на кілька кроків. Вона дивиться праворуч, дивиться ліворуч, кидає розгублений погляд через плече, хитає головою.

— Ні, нічого не чула, не бачила...

Зітхнувши, Ялмар Серенгард бере з Мартиних рук журнали, згортає їх і засовує в кишеньку, потім знову сідає на своє місце.

— Кому не даси прочитати,— ніхто нічого не бачить і не чує. Я, мабуть, на півстоліття раніше, ніж треба, з'явився на світ. Зараз мене не розуміють, але згодом мої праці... мені споруджуватимуть монументи — з білого італійського мармуру... Статуя моя стоятиме на високому

¹ О свята невинність! (Лат.)

п'єдесталі й дивитиметься на вічно сине море, де хлюпощується голі німфи й сирени... Та все ж таки хоч якийсь аромат ти відчула — ніжні пахощі троянди, фіалок? Теж ні? О, проклята доля — бути поетом!

Надихнувши себе таким чином, він уважніше вдивляється в Мартине обличчя. Його все більше приваблює здорове, обвітрене, з ніжним рум'янцем обличчя сільської дівчини. Він поступово вгамовується, говорить спокійніше, погляд його стає якимось слизьким, настороженим.

— А чого це ти все ховаєшся в кутку? — звертається він до неї досить гречно, немовби спустившись із висот на землю.— Не ховайся. Хоч у тобі нема ні благородства Елени, ні палкого вогню Клеопатри, але все ж таки є дещо, здатне на мить зацікавити й збудити в мужчині певні інстинкти, про які пишуть Мантегацца і Вейнінгер... Підійди ближче. Я не хочу позбавляти себе тієї втіхи, яку відчуває мужчина, тішачи око гармонією жіночих форм. Іди ж, я тебе кличу!

І коли Марта ще більше зіщулюється, він підводиться, бере дівчину за руку, веде її до столу й знову сідає.

— Так. А тепер відніми руку від обличчя. Мені здається, що ми знайомі цілу вічність. Чи я помиляюся?

— Що ти мелеш?! — вигукує Марта, враз скіпівши.— Знайомі? Лише знайомі? А скажи, чи давно ти мені через день листи писав? Невже забув?

— Жінки найчарівніші, коли гніваються,— спокійно філософствує Ялмар Серенгард, даючи своїм очам ту втіху, про яку тільки-но говорив у такій формі, що Марта знову червоніє і затуляє обличчя фартухом.— Ні, я нічого не забув. Тобто мое зовнішнє «я», може, й забуло, але в глибині моого ества кожне переживання й кожна насолода лежать і викристалізовуються, чекаючи моменту поетичного екстазу, щоб піднятися з глибин на вічне світло осяйного мистецтва.

— Не патякай! Кажи так, щоб людина могла тебе зrozуміти! — знову спалахнула Марта, але одразу ж отямилась.

Ялмар Серенгард поблажливо усміхається: «Tout comprendre, c'est tout pardonner»¹, як сказано в іноземному словнику... тобто як мовиться у французькому прислів'ї. Як можете ви, смертні, зрозуміти хід думок і манеру ви-словлюватись, властиві олімпійцеві...

¹ Все зрозуміти — значить, усе простити (франц.).

Він замовкає, бо погляд його падає на пляшку, що стоїть на підвіконні. Ялмар кілька разів обертається туди, потім, узявші пляшку, крутить у руках.

— Це, безперечно, горілочка...

— Ти... певно, тільки насміхався з мене... — тихо говорить Марта. Але в її голосі вчувається та сама погроза, яку чути і в риканні тигриці, і в нявкенні кішкі, коли людина надто близько підходить до її лігва.

Ялмар Серенгард зайнятий своїм ділом — він бере з підвіконня склянку, наливає в неї із пляшки, п'є і қрякає.

— Жахливий напій! Одначе ми, богом обрані жерці, змушені його пити, бо народ іще не дійшов свого повноліття і не може сплачувати нам пенсію вічності або при наймні виписувати на свято для нас, обраних, по барильцю вина з Угорщини, К'яхти чи Малаги. Нам належиться нектар і амброзія, а ми змушені пити цю смердючу, гидку монопольку!

Наливає і знову п'є.

— Ти не думай, що я тебе зневажаю, — немов згадавши Мартині слова, звертається він до дівчини. — Анірохи. Я належу до тих людей, девіз яких: «Користуйся миттю». Тішся там, де випадає нагода, і за будь-яких обставин. То йди ж сюди!

— Що? Куди?

— Іди сядь до мене на коліна.

— Що? До тебе на коліна?

— На коліна! Я кажу — на коліна. Не соромся. Ми, поети, вміємо знайти краплю меду і в найпростіших польових квітах. Ми визнаємо навіть найпростішу, нестилізовану, хаотичну, варварську красу. Іди ж!

Правою рукою він наливає із пляшки, п'є, а лівою тим часом бере Марту за руку й тягне її до себе.

І тут сталося те, що вже сотні разів бувало у подібних випадках, — щось зовсім неестетичне й варварське.

— Пусти, тварюко, — кричить Марта не своїм голосом і виривається. Від злості й хвилювання обличчя її на мить зовсім збліло. — Підлій брехун!

Вона повертається і вибігає з кімнати, наче в неї під ногами земля горить. Від несподіванки Ялмар Серенгард вихлюпуете, що лишилось у склянці, собі на рукав.

На порозі з'являються батько й мати. Вони підходять до Ялмара Серенгарда, раз у раз обертаючись до дверей, за якими зникла Марта.

— Що це ви? Посперечалися? — стурбовано питает мати.

— Між нами подібних стосунків бути не може,— демонічно посміхаючись, відповідає Ялмар Серенгард.— Занадто велика дистанція між нами. Я стою на вершині Гімалаїв, а вона в самій низині Гангу... Та ви хоч знаєте, що це таке — Ганг?

Старенька розгублено смикає фартух.

— Я... Я... Може, й знала колись... А тепер голова в мене дірява... Може, ти, старий, пам'ятаєш? Ти ж раніше скрізь бував...

Старий чухає потилицию.

— Забувся... Справді, раніше — то інша річ. Де я тільки не бував! Іздив аж до Валки, до естонців, землю литовців об'їздив уздовж і впоперек. На Псковському шосе, там, в одному місці, був Ганський млин — може, це воно і є...

Ялмар Серенгард дивиться то на матір, то на батька. Іронічно посміхається, втішаючись плодами своєї інтелектуальної вищості. Але коли батько помічає, що пляшка в синових руках набирає горизонтального положення, він, переборюючи ніяковість, присуває стілець і сідає.

— А! — з радісною усмішкою говорить він.— Скуштував? Це добре. Дорослому чоловікові треба випити — це я завжди казав. Випий, випий і мені налий! Це я для тебе вчора приніс пляшечку.

Ялмар Серенгард п'є, але забуває налити батькові. Склянку він тримає в руці.

— А хіба ти не закусиш? — старенька підходить ближче до столу.— У мене в печі така смачна телятина. Пироги є... Та що це я розбалакалась? Подавати треба, та й годі.

Вона кидається до печі, дістаеть таріль з м'ясом, накрите перекинutoю мискою, і решето з пирогами.

— Скуштуй, синку, скуштуй,— припрощує Ялмара батько.

— Телятина... пироги...— Ялмар Серенгард з нищівною іронією кривить рот і дивиться на стіл.— І нема ні ножа, ні виделки!

— І справді, синку, нема в нас отих самих виделок. А ніж... Ой боже, ножа теж нема! Старий, дай-но свого ножика. Та швидше! Покуштуй, синку, моїх пирогів. З найбілішої пшеничної муки спекла.

Старий виймає з кишені штанів ніж, відкриває його, обтирає і кладе на стіл. Ялмар Серенгард починає їсти, але їсть з таким кислим виглядом, що здається, ніби все його єство сповнене презирства до кожного шматка, який він кладе в рот.

Старенька стоїть коло сина і, згорнувши під фартухом руки, дивиться на нього. Щаслива усмішка на її обличчі говорить про те, яка вона рада, що син не погребував її частвуанням.

Батько відкашляється й сперся на стіл.

— Цей рік у нас добрий... Усю повітку аж до стріхи набили сіном... отак. І сіно краще за торішнє. Осока подекуди аж сюди... Щоправда, худоба не любить осоки, та дарма: буде на підстилку...

— Коли є конюшина, худоба осоки не єсть,— докидає мати.— А коли нема — й стеблини не залишить. Як торік було — не мали чого і в ясла кинути.

— Що правда, то правда. Худоба теж може розбести-тись, як і людина. Коли повно добра,— поганого не ціну-ють... Отак... Та от не знаю, як жито цього року наливатиметься: коли цвіло — налетів вітер та ще із зливою. Добра не жди. Посіяти ми добре посіяли. Пар підняли, боронували вчасно... Гною, правда, обмаль було... а вопо, звісно, коли гною нема, нема й хліба...

Ялмар несподівано затуляє рот рукою. І не зрозуміло — вдавився він чи сміється.

— Що з тобою, синку? Похлинувся? Треба по спині поплескати.— І старенька кидається до нього.

— Ти краще випий, тоді все пройде,— радить батько.

Ялмар Серенгард відштовхує материну руку, приймає батькову пораду — наливає склянку і п'є.

— Так-так... ось воно які діла,— знову починає батько.— Позаминулого тижня продали однорічного барана та двох ягнят. Гарних грошей за них не дали, але довелося все-таки продати... Треба було заплатити подушне. Цього року великий подушний податок: п'ять карбованців з копійками. А, так... За тебе теж віддали. Скажи, Юкуме, як це вийшло, що ти за минулий рік не сплатив податок? Хіба писар не прислав тобі повідомлення?

— Ні.

— От тобі й маєш! Що за людина! І за що тільки волость йому гроші платить! Кажуть, йому ще п'ятдесят карбованців набавили. А він навіть не подумає, щоб повідомлення послати!.. І знаєш, Юкуме, скільки ми через те сорому набралися, скільки сорому... Пішов я у волость, а цей самий клятий писар і показує мені: ось глянь, твого сина занесено до списку боржників. Я, каже, поліцію повідомлю, етапом накажу його повернути у волость. Приходжу я додому й кажу старій: так, мовляв, і так, ми

соромити своєї дитини не дамо. Хоч би там що, а заплатимо. Адже син нам віддасть.

— Авжеж! — підтверджує старенька.— І я кажу, приїде Юкум, він нам удвоє чи втроє більше віддасть. В нього ж таке жалування... Що йому п'ять-шість карбованців!

Ялмар Серенгард єсть уже ліниво. Проте, зазирнувши знову в миску, він мовби знехотя бере пальцями ще один шматок.

— П'ять-шість карбованців... Хіба це гроші? Це милостиня жебракові! П'ять, шість тисяч мав би мені народ щороку сплачувати! Я грошей не потребую! Я не раб мамона!

Старий весело сміється.

— Ну й жартівник же наш Юкум: йому гроші не потрібні! Слухай, стара, що це ти там витягаеш? А, правда... вона все із своїм шматтям возиться!

А старенька тим часом витягла щось з-під ліжка. З уроčистою таємничістю, сяючи від радості, обережно несе вона згорток і кладе на стіл.

— Ось, синку... полотно... сама ткала, та шити не наважилася: я ж не знаю, які сорочки носять у місті. А це — дві пари шкарпеток...

— Ти тільки глянь! — Батько усміхається, вказуючи на подарунки.— Так от над чим ти просиджуvala цілісінські ночі. А мені невтімки!

Ялмар Серенгард скоса глянув на розкладені перед ним речі. Він потягся й недбало помацав полотно рукою.

— Подумаєш, яке добро...

Старенька здригається й знічується. Батько від несподіванки закашлявся.

Ялмар Серенгард, наївшись, підводиться.

— Нестерпна атмосфера... Невже не можна хоч вікно відчинити?

— Ні, ні, краще його не чіпати: завіси зовсім поіржавіли. Ми якось відчинили, то рама впала у крапиву й шибки побилися. П'ятнадцять копійок скляр узяв з нас за нове скло.

— Годі тобі вигадувати,— перебиває його мати.— Тринадцять.

— Не сперечайся, я краще знаю: сам платив. Один гризеник, одну старовинну монету в три копійки й дві копійки. Скільки ж це — тринадцять чи п'ятнадцять? Хай Юкум скаже, він краще за нас уміє рахувати.

Ялмар Серенгард, який уважно слухав цю розмову, зно-

ву затуляє рот рукою. І знову не можна зрозуміти, сміється він чи кашляє.

— Знову! — лякається старенька.— Що з тобою?

— А ти куди дивишся? Даєш хлопцеві сухе м'ясо й пироги! — сердиться старий.— Краще б зварила чогось ріденького.

— Ой! І як це я не здогадалася! Ех, голова в мене дірява.

В цю мить у дворі почувся дзвоник візника.

— Це, синку, певно, твій кучер? — питав вражений батько.— Чого ж він чекає? Чом не їде? Може, ти забув дати йому на чай?.. Дай, мати винесе...

— Авжеж, синку, я миттю.

Ялмар Серенгард, махнувши рукою, недбало промовляє:

— Не треба. Я зараз їду.

— Як? Невже ти й деньок не побудеш з нами? — Старенька гладить Ялмара по плечу.— Зостанься хоч до ранку.

Ялмар Серенгард заперечно хитає головою.

— Це неможливо. В такій атмосфері... Це було б проти моїх принципів. Зрозумійте: проти моїх принципів. Ця атмосфера... ця обстановка... ці люди... вони ображають мої естетичні почуття... Я поет... Розумієте: пост! Я не можу бути де приайдеться, як приайдеться... Ні, не можу. Це суперечить моїм естетичним почуттям і моїм принципам. Розумієте?! — Він уриває свою мову, в якій уже явно відчувається вплив випитої пляшки, і дивиться у вікно.

— Скажіть, ота, що там іде, мабуть... ну, як її звати?

— Е, синку! — з докором у голосі зауважує мати.— Хіба ти не пізнаєш Марту? Це ж Марта, дочка нашого хазяїна, з якою ти разом пас свиней.

— А-а, справді Марта. Тепер я пригадую. Вам нічого дивуватися, що я забув: стільки ідей, стільки проблем бродить у моїй голові й чекає розв'язання! Де ж мені пам'ятати ім'я якогось там сільського дівчика!

— Ну звичайно, синку... — зайкаючись, каже мати.— Звичайно... Ми й самі бачимо, що тобі не дуже подобається у нас... Ми прості, темні селюки, а ти в місті звик з освіченими... І все ж щодо Марти не сумнівайся... ані-ні! Вона теж освічена: майже повні три зими ходила до волосної школи. Читає, як сам священик, і газети, і книжки... Вечорами взимку всі збираємося її послухати. І буває, так сміємося, так сміємося...

— Гм... авжеж,— бурчить старий і обережно виймає з миски шматок м'яса.— Іноді від сміху аж у животі коле.

— І невсипуща, скажу тобі! Як пташка. І, мов ртуть, прудка, цілий день клюпочеться. Мати нездужає, то вона сама геть з усім господарством справляється. Таку старанність не часто зустрішеш у наш час. Я тобі от що скажу: щасливий буде той парубок, який її візьме.

Ялмар Серенгард осміхається.

— Певно, таких щасливих чимало.

— Ні, синку, тільки бажаючих, бажаючих. Вона ж ні з ким, ані-ні. Ніколи! У мене, каже, є друг дитинства, от його й чекаю... Адже вона, синку, про тебе тільки й говорить...

— Про мене? — У Ялмара Серенгарда опускається кутик рота.

— Авжеж... А для нас Марта, скажу тобі, буде як дочка рідна... Вона, синку, на тебе одного має надію... Якби ти її взяв, то не пошкодував би, це вже напевне.

— Та я й мав намір узяти. Марто, сказав я, іди сідай до мене на коліна... Хе-хе, вона брутально вилаяла мене і втекла.

— Е, синку, нащо ж ти це зробив! Невже тепер так можна... Поберетесь, а тоді...

— Що ти сказала: по...?

— Поберетесь, аякже. Хіба порядній дівчині личить отак...

— Побере... — Ялмар Серенгард затуляє рот рукою і відвертається. Але йому вже несила стримуватись. Він схоплюється на ноги.

— Поберетесь!.. — вигукує він і пирскає од сміху. Корчачись і звиваючись, він регоче, забувши про свої естетичні почуття й гордовиту поставу.

Батько впускає м'ясо з рук і теж схоплюється.

— Стара! — Голос його тремтить від гніву. — Що ти тут базікаєш! Він же весь час знущається з нас.

А Ялмар усе сміється, походжаючи по кімнаті.

— Е, синку... — Мати теж образилася. — З батька й матері насміхатись не можна — це гріх. І з Марти теж не можна сміятись: вона дівчина чесна.

— Чесна, авжеж... — Ялмар усе ще не може заспокоїтись. — Усі селючки незграбні й чесні, як корови, яких вони доять. І коли поет, безсмертний серед людей, подібно до Пана виявляє до неї увагу і каже: сядь до мене на коліна, — вона з лайкою втікає. А де ж виховання?! Де розуміння тієї вічної, витонченої насолоди, яка робить людину схожою на фавна й веселого Ероса та... та інших богів.

Така жінка — просто звичайний сирий шмат м'яса. Вона не розуміє, що тільки через мужчину здебуде внутрішній зміст і значення, що тільки через мужчину може впасти й знову підвистися... Та я плюю на таке створіння! Моя вища суть, мое трансцендентальне «я» прагне інших наслод. Я люблю жінок, які сміливо й відверто служать своєму вищому, божественному призначенню.

— Е, синку, — бурмоче украй розгублена мати.

Ялмар Серенгард з королівським виглядом повертається до них.

— Повторюю: ніякий я вам не син. Не звіть мене сином, це мене ображає. Смертельно, нестерпно ображає. Яке право маєте ви на це? Простий, банальний, фізіологічний акт — ніщо для людини, піднятій вище трьох вимірів цього світу, вище часу й простору, в безмежності вічності... Так — *veritas, veritas*¹! Я від вас нічого не успадкував, крім цього нікчемного життя, що не має жодної цінності. За це вам від мене ніякої вдячності. Навпаки: мені соромно, дивлячись на вас, за ваше грубе, неотесане варварство. Бруд прилипає до моєї душі кожну мить, яку я проводжу в цьому болоті, сповненому згубних випарів. Я соромлюсь того, що народився в такий час, коли діти ще не мають змоги вибирати собі батьків.

— Ти чуєш... — тремтячим голосом шепоче старенька, — як він нас лає...

— Гм... чую... — шепоче їй у відповідь старий. — Лас. Мені здається, що в нього тут... — І він торкається пальцем лоба. — Краще б я не показував йому пляшки.

Ялмар Серенгард бігає по кімнаті. Він намагається, але не може стримати в собі гніву падлюдини, свого поетично-го збудження. Нарешті він зупиняється.

— Мені жаль тебе, старий, і тебе, старенька, теж... Мені широко жаль вас. Але я не можу інакше. Ви животісте й задихаєтесь у вашому нікчемному й гідкому побуті, а я піднісся вище життя й людей. Юкум Брумеліс помер, — мов стару брудну одіж, я скинув його з себе. Я, Ялмар Серенгард, надлюдина, я вищий тип людини, я людина майбутнього — *homo sapiens*. Плювати я хотів на Юкума Брумеліса... на всіх вас! Чуете, на всіх я плюю і... і... повертаюся назад у Ригу!

Homo sapiens біжить до ліжка, хапає пильовик, квапливо намагається вдягти його. Він поспішає і ніяк не може попасті в рукава.

¹ Істина (лат.).

Мати боязко підходить до нього.

— Ти, виходить, серйозно?.. Зостанься, ну хоч би до завтра.

— Геть з моого шляху, жалюгідне створіння! — вигукує він в екстазі й надіває капелюх. Потім, трохи подумавши, бере полотно та шкарпетки й розпихає подарунки по кишенях.

Мати поспішає до столу, бере папір, загортася в нього шмат м'яса, кладе синові в кишеню. Хапає пиріг і теж суне йому в кишеню.

— Ну, на дорогу... — шепоче вона крізь слізози.

Homo sapiens робить урочисту паузу.

— Так. Лишайтесь ж біля свого золотого тельця. А я знову піднімусь на свій Сінай!

І він гордо прямуює до виходу, де стикається з Мартою.

— Ага, виходить, утікаєш, — каже вона без найменшої поваги, але з гнівом і глумом у погляді. І, вийшовши слідом за ним, вигукує: — Брехун! Пройдисвіт!

Жалюгідні створіння мовчки й спантеличено перезираються. Потім обое разом кидаються до відчинених дверей.

— Клич же його назад! Не пускай його! — плачуши, підштовхує старого жінка.

Але він нерішуче тупцяє на місці, — бігти йому чи ні.

— Ні... клич ти! В тебе краще вийде...

— Спізнилися, він уже в колясці. Зараз рушають... Ой боже! І чого це Марта там лається!

— Рушають... Стара! Де ж... відерце з маслом, що ти йому приготувала?

У старенької навіть ноги підломлюються, вона ляскав себе по лобі рукою.

— Ой, дурна моя голівонька! Там... під ліжком... Ой, дурна моя голівонька!

Надворі чути сердитий Мартин голос.

Старий шукає під ліжком, знаходить невеличке біленьке відерце й біжить надвір.

— Почекай! — гукає мати. — Почекай, синку, ось тобі ще відерце з маслом. Почекай, синку!

— Тихше, ти! — перебиває її батько і махає відром у повітрі. — Постій... Ал-мар... Сирий гад!

Але дзвіночок уже голосно заливається за ворітами.

А батько й мати все стоять на порозі будиночка, відведеного половинщикам у Маз-Кіркуцісах, і слізози течуть по їхніх зморшкуватих щоках.

ЛЕГКИЙ ХЛІБ

Із самого ранку до крамниці з дрібним товаром Пунги йшли та йшли покупці. Напередодні тройці вже мало що брали: борошно на пироги, цукор, дріжджі, одне слово, все потрібне до свята, купували і вчора, і позавчора — цілий тиждень. Та завжди що-небудь забудеш.

Не вгаваючи, дзеленчав дзвіночок над дверима. Рідко випадала хвилина, коли в крамниці нікого не було. Іноді заходили по троє, по четверо разом. Поки одному зважували, рахували, повертали здачу, інші чекали, нетерпляче тупцяли на місці й розглядали розкладені на полицях або розвішані товари.

За прилавком орудував Слайдинь, швидкий, спритний прикажчик Пунги.

— Дві пачки тютюну, пачку сірників — іще щось? — Діставши олівець з-за вуха, Слайдинь нетерпляче подивився на половинника з Римшів; той зняв з поліці запорошену скляну лампу й вертів її, розглядаючи з усіх боків. Дівчинка-підліток, що стояла біля прилавка, весь час нервово тарабанила пальцями по лиснючих, усипаних борошном дошках. Вона теж нетерпляче дивилася на половинника.

— Скільки коштує ця дрібничка? — запитав половинник.

Слайдинь не пам'ятав.

— Дай сюди! — Він подивився на папірець, приkleєний до денця. — Двадцять п'ять копійок.

Половинник, який ладен був дружелюбно всміхнутися, глузливо зареготав.

— Оде і все?! — Він знизав плечима. — Минулої осені я в Рацена купив. Та й справді двадцять п'ять коштує.

— Ну? — Слайдинь подивився на половинника.

— У тої жерстяний держак... пальник з вушками, щоб не коптіла. А ця — погань та й годі.

Слайдинь іще раз перевернув лампу і подивився на папірець.

— Двадцять копійок — остання ціна.

Половинник повагом узяв у нього лампу. Похитуючи

головою і так само уважно розглядаючи, він поставив її пазад на полицю.

— З такою на вітер не вийдеш. Ліхтар одразу почорніє від сажі.

— Береш чи не береш?

— Що? Береш... Навіщо вона мені? Я минулого осені в Рацена купив. Гніт тільки поміняти треба...

— Двадцять шість копійок,— Слайдинь підсунув йому дві пачки тютюну і пачку сірників. Потім звернувся до дівчинки: — Ну, тобі що?

— Дайте мені на п'ять копійок дріжджів і ще...

— Дріжджів уже немає.

— Немає? А у нас тісто не сходить. До обіду поставили опару, а ще й досі не піднімається.

— Дріжджів немає. Чого іще?

— Не знаю...— Дівча стенуло плечима й довго розгублено дивилося на прикажчика, силкуючись пригадати.— А, так, у вас є шпильки для волосся? Тільки гарні, щоб не ламалися.

Слайдинь пішов у куток, де лежала галантерея, приніс напівпорожню білу коробку й поставив її на прилавок, підклавши під спід зняту кришку. Сам став навпроти половинника, який повільно витягав з гаманця одну срібну монету за другою і знову клав їх назад.

— Скільки там було? Двадцять?..

— Двадцять шість копійок.

— Двадцять шість копійок...— Половинщик зітхнув і заплатив.

Слайдинь змахнув гроші у шухляду, дав чотири копійки здачі й знову повернувся до дівчинки:

— Ну, скільки береш?

Дівчинка встромила одну шпильку у волосся. Другою рукою, брудною, шкарубкою, захопила цілу пригорщу — щоб приміряти. Вона перебирала шпильки й морщилася.

— Жах як деруть волосся. Що це у вас за шпильки? Та й негарні які.— Вона піднесла до очей прозору шпильку й стала розглядати її проти світла.— І червоних нема, всі коричневі. Ви самий брак тримаєте. Почім шпилька?

— Чотири копійки.

— Чотири копійки! Лишењко, за отаку шпильку чотири копійки?! — Вона з досадою кинула шпильки назад. Та тільки-но Слайдинь хотів забрати коробку, дівчинка вчепилася в неї.— Ну, давайте вже три штуки... А три за десять копійок не можна?

— За десять ніяк не можна. Три шпильки — дванадцять копійок.

Відірвавши шмат жовтого обгорткового паперу, Слайдинь загорнув шпильки. Половинчик усе ще стояв і засовував тютюн по пачці в кожну кишеню піджака; одна кишеня випиналася від сірників. Слайдинь хотів був спитати, чи не треба ще чого. Проте видно було, що тому більш нічого не треба, половинчикові хотілося тільки попрощатися. Він, мабуть, вважав себе добрим знайомим: приходячи і йдучи, щоразу подавав руку. Міцно потиснувши Слайдиню руку, він попрямував до виходу, зупиняючись і розглядаючи поліці. У дверях зіштовхнувся з хлопчиком, який, стоячи на сходинці, кілька разів спинався навшипиники і заглядав крізь нижню частину скляних дверей у крамницю. Він тримав у руках пляшку з мотузяною петлею на шийці. «За гасом», — одразу здогадався Слайдинь.

Дівча розплатилося. Прощаючись, хитрувато всміхнулося й глянуло прикажчикові прямо у вічі. Приємно схвильований, Слайдинь виглянув у запорошене вікно, заставлене брусками мила, косами, банками з цукерками. Босі ноги замиготіли по м'якій вгородованій дорозі.

Слайдинь зітхнув і повернувся до хлопчика.

— Ну що — гасу? — похмуро заговорив він. — На ділька вам улітку гас? Подумаєш, які писаки — удень не встигають... — Він хотів був узяти з прилавка пляшку, проте згадав, що бочка з гасом стоїть у комірчині, а хлопця лишати самого не можна, — чого доброго, потягне щось. — Зажди! — Він поставив пляшку і знову повернувся до вікна. Але дивитися вже не було на кого. Вздовж пологого кам'янистого берега повільно текла дуже обміліла Даугава. На тому березі, під самим Курземським лісом, курилося багаття, біля маленьких, критих соломою будиночків виганяли після обіду худобу. Здалеку долинав перестук коліс. Слайдинь без будь-якої мети пройшовся вздовж прилавка. Щось узяв, знову поклав на місце. Повертаючись назад, зупинився перед дзеркалами, що висіли одне пад одним: хоч і на продаж вони, проте можна й на себе подивитися. На одній щоці — тъмяна пляма. Стер її. Відстебнувся зелений картатий галстук — Слайдинь пристебнув його. Щедро напомаджене зранку волосся припало пилуюко. Невеликі русяви вуса обвисли. Він спробував їх підкрутити, але вони були закороткі, не трималися без помади. До коміра купованого, колись світлого, а тепер вицвілого, вкритого плямами піджака причепився клаштик вати.

Слайдинь зняв його. Прикусивши пересохлі губи, заходився розтирати щоки, щоб хоч трохи порожевіли. Раптом побачив у дзеркалі, що хлопчисько за його спину всміхається. Він одвернувся і знову став щось переставляти на полиці.

За дверима, в господарів, розмовляли дві жішки. Одна була хазяйка. Її голос Слайдинь упізнав. Другий голос був стищений, і не можна було розібрати, хто це — чи то його мати, чи то Ліза. Хазяйка пекла пироги. Нешодавно довго тріскотіли дрова в печі. Чути було, як збивали яйця з цукром, щоб змазати пироги. Приємний дух пшеничного хліба долинав до крамниці. Слайдинь ковтнув слину. Винесуть йому чи ні?.. Через цей поспіх навіть не вдалося пообідати...

Хлопчик кашлянув. Слайдинь подумав, що все-таки доведеться налити йому гасу. Він узяв пляшку, зайшов до темної комірчини і нахилився до бочки. Намацавши мідний кран, відкрутив його. Тихо задзюркотіла смердюча рідина. Слайдинь кашлянув, щоб попередити хлопчика, та раптом почув, що до крамниці хтось під'їхав, і відкрутив кран більше. Ну от і досить... Не наливати ж кожному ущерть... На палець від краю — найточніша міра.

Під'їхала хазяйка Даджів з якоюсь вичепуреною дамою. Дама в капелюшку, прикрашеному величезними червоними маками, залишилася у візку тримати віжки. Хазяйка Даджів, аж червона від спеки, вже переступала поріг. Слайдинь подав хлопцеві пляшку і ледь устиг витерти руки об смердючу ганчірку й сковати під рукави піджака обтріпані чохли сорочки.

— Здрастуйте, здрастуйте! — він перехилився через прилавок і, солодко всміхаючись, потиснув пухку, гарячу, спінілу руку.— І ви в таку спекоту!

— Довелося, пане Слайдинь! На станцію от їздила Луцю зустрічати. Що, хазяйка вдома?

— Хазяйка в себе. Накажете покликати?

— Ни, не треба, я так тільки... Ніколи їй сьогодні... Я зайшла... Чи не знайдеться у вашій крамниці жіночих панчіх?

— Панчіх?

— Так, жіночих панчіх. Нитяних, білих, тоненьких таких... Луця забула в Ризі. Захопила тільки одну пару. Є?

— Нема, пані Дадзіс. Такого товару не тримасмо.

— Ага! Ну, нічого... Тоді знаєте що: дайте мені конверт, аркуш паперу... і поштову марку.

Слайдинь швидко розшукав усе, що вона просила. Хазяйка Даджів тим часом розглядала розкладені на прилавку лопати і гнойові вила без держаків.

— Ага, і у вас є. Мій хазяїн якраз збирався купити. Та у вас, каже, усе дорожче. В Рацена дешевше. Тільки далеко туди.

Обличчя в Слайдиня витяглося.

— Нам, пані Дадзіс, даром нічого не дістается. Браку не тримаємо. Що з того, що товар дешевий, якщо він негодяний... Будь ласка, десять копійок.

Пані Дадзіс дісталася з потріпаної сумочки гривеник і поклали на прилавок. Та раптом притиснула його вказівним пальцем.

— Як, хіба ви за поштову марку берете сім копійок?

— Інакше й торгувати не варто.— Він майже силоміць витягнув монету з-під її пухкого пальця і змахнув у шухляду. Очі, що весь час так дружелюбно, усмішливо дивилися на нього, згасли. Через якусь там копійку. Сухо попрощавшись, хазяйка Даджів вийшла. Одразу зник присмій настрій. Не хотілося навіть дивитись, як, погойдуючись, пропливають мимо запиленого вікна червоні маки.

Він знёхотя підняв покришку ящика на нижній полиці, дістав двома пальцями велику ізюмину й поклав її в рот. Раптом він поперхнувся й засунув її язиком за щоку. Хазяйка трохи відчинила двері й просунула в крамницю велику голову з гладенько зачесаним волоссям і зів'ялим червоним обличчям.

— Фріціс, піди-но принеси з підвальну ванну. Я почую, якщо хтось прийде.

Йдучи по ванну, Слайдинь думав про те, що хазяїна немає вдома, і тому до вечора він матиме ще чимало зайвого клопоту. Він виніс з підвальну триногу ванну і поставив її в кутку кухні. У жарівнику, перед піччю, на купі вигорнутого попелу ще тліли дрібні вуглинки. З-за нещільно приставленої заслінки струмували пекучий жар і запах пшеничного хліба. У кімнаті на ліжку було розкладено жовті, ізойно спечені пироги. Інші чекали своєї черги у великих білих ночвах. На стільці — глибокий лист, до країв повний біло-рожевої, свіжої, посыпаної меленим перцем свинячої грудинки. Її поставлять у піч останньою. Мати стойть, зігнувшись, з помазком із клоччя і блюдцем у руках і змашує пироги.

— Візьми, синку, плескачика, закуси,— гукнула вона йому, не відриваючись од роботи.

— Ніколи! — різко відповів Слайдинь.

— Де там,— усміхаючись, мовила вона вслід.

У крамниці було гамірно. Зійшлося троє покупців. Незнайомий високий, рудобородий чоловік навалився на прилавок, спершись на лікті, витягнувши ноги до стіни. Біля дверей чекала вчителева служниця з очертяним кошиком. А посередині, прямо навпроти хазяйки, стояв, натискаючи черевом на прилавок, старий у постолах, у подертому саморобному брилі, однією рукою він підштовхував до хазяйки невеликий череп'яний глечик, другу стиснув у кулак. Старий усе дужче натискав черевом на прилавок і сварився.

— Навіжений! — не на жарт роздратована хазяйка обернулася до Слайдиня.— Патока, бач, йому смердить! — Вона розвела руками.— Я нічого не знаю. У нас такої нема. У нас завжди товар першого сорту.

— Та ви понюхайте самі! Ану понюхайте,— наступав старий,— потім скажете, чи можна їсти таку патоку! Гидота, я скажу, а не патока!

Хазяйка сердито відштовхнула глечик.

— А я кажу, не лізь до мене зі своєю смердючою посудиною. Я тобі це відпускала і нічого не знаю. Ось із Фріцісом говори.— Вона вийшла, грюкнувши дверима.

— Грошики брати — це вони вміють, а торгують самою заваллю. Можна таку патоку їсти? На понюхай!

Він підсунув глечик до Слайдиня. Але той і сам зінав. Від злості він так штовхнув глечик, що старий насили утримав його.

— Сам нюхай, дияволе! Де в тебе очі були, коли купував? Що, я гнався за тобою? Сам накидав туди казна-чого, а тепер присікуєшся.— Але враз він похопився: вчителева служниця чекає, а з учителем він добре знайомий. З перевільшеною люб'язністю прикажчик перехилився через прилавок.— Що бажаєте, панночко, цього разу?

Панночка бажала сиру, проте цього разу сиру не було. Зате взяла банку консервів, дві коробки цигарок, пачку сірників, два відкладні комірці тридцять восьмого розміру, баночку гуталіну і жовті шнурки для черевиків. Слайдинь загорнув у папір кожну річ окремо, потім склав усе в один пакет, допоміг покласти його в кошик. Вклонився на прощання, і, не розгинаючись, дивився вслід, поки вчителева служниця не вийшла за двері.

Одразу зникли і усмішка, і люб'язність, Слайдинь різко запитав у рудобородого:

— Ну, чого треба?

Але тому треба було насамперед подивитись, чим скінчиться пригода з патокою. Ніби не чуючи запитання, він довго нюхав глечик, повернув його старому й похитав головою.

— Скажи нарешті, що ти хочеш? — гаркнув Слайдинь на старого.

— Віддайте мені мої тридцять шість копійок і їжте самі свою патоку! — Старий знову грюкнув глечиком об прилавок.

— Ось тобі замість тридцяти шести копійок! — крикнув Слайдинь і показав дулю.

Цієї хвилини навпроти крамниці зупинився кучер з маєтку, що їхав порожняком. Він гукнув прикажчика й попросив цигарок. Слайдинь виніс цигарки й допоміг кучерові прикурити, бо двоє мишастих коней, яким дошкаляли мухи, не хотіли стояти на місці і важко було їх утримати. Входячи назад у крамницю, Слайдинь зустрівся в дверях зі старим і навмисне притиснув його плечем до одвірка. Але старий думав тільки про патоку. Розмахуючи руками і лаючись, він спустився з ганку.

Глечик із патокою лишився на прилавку. Слайдинь спересердя схопив його, виніс і швиргонув якнайдалі. Дивлячись, як кволій, згорблений дідусь дріботить по дорозі, здіймаючи куряву, Слайдинь раптом чогось засоромився, йому чомусь стало сумно. Тихий, похмурий повернувся він до крамниці.

Рудобородому треба було на три копійки дріжджів.

— Дріжджів нема,— сухо сказав Слайдинь, дивлячись у запилене вікно за Даугаву.

Покупець побуркотів-побуркотів і спитав два фунти оселедців.

Оселедці були. Слайдинь ступив два кроки до комірчини, але ніяк не міг забути старого з патокою. Дійшовши до хазяйських дверей, зупинився.

— Краще не беріть оселедців,— сказав він. Рудобородий здивовано подивився на нього.— Вони в нас не дуже свіжі... Правду кажучи, ці оселедці ще з минулої зими.

Рудобородий подумав спочатку, що з ним жартують. Де це чувано, щоб крамар сам гудив свій товар. А коли збагнув, що це серйозно, зовсім розсердився і довго приставав, вимагав, щоб йому покликали хазяйку. Слайдинь і сам зрозумів, що пошився в дурні. Його дратували власна дурість і настирливість покупця. Коли рудобородий на-

решті пішов, Слайдинь, стомлений, геть спіtnілий, опустився на ящик з милом.

Але посидіти не пощастило. Покупці йшли один за одним. Раз у раз дзеленчав дзвіночок над дверима. Доводилося бігати, щось виносити, брати гроші, зважувати, загортати, вихвалюти, брехати, потискати руки, усміхатися, сердитися, сваритися... Непомітно настав вечір. Червоне сонце схилялося все нижче до Курземського лісу. Звичайно о сьомій годині можна було зачиняти. А сьогодні приходили і після восьмої. Коли крамницю замкнули і Слайдинь почав прибирати й складати товари, покупці все ще йшли через хазяйську половину, з двору. Хазяйка, стомлена, але привітна, усіх приводила до нього.

— Чуеш, подай-но дядькові Абулу «Дзімтенес Вестнесіс»... Чуеш, пані Кадіт потрібно півдюжини гудзиків для білизни. Відпусти, Фріцсе, молодому хлопцеві півкварти дьогтю...

Ліза сьогодні зайнята.. Слайдинь сам знайшов віник, заувів лампу і став замітати в крамниці. Пилюга знялася така, що нічого не можна було роздивитися. Слайдинь наувесні махав віником упоперек половиць — нехай летить пилюка, нехай усе запорошить! Для всіх настає свято, тільки не для нього. Прийшла у гості мати, а йому ніколи навіть поговорити з нею...

Сонце вже сіло, коли Слайдинь вирвався провести матір. Вона жила далеченько, проте на ніч залишилася не могла: цього літа купила порося — хто ж його нагодує. Всміхаючись усім своїм зморшкуватим обличчям, вона радісно белькотіла щось, йдучи поруч із сином. Часом оберталася, затуманеними од щастя очима дивилася на будинок, де тепер жив син. Знову дивилася на Слайдиня, проте так розчулилася, що й говорити не могла.

Ліза теж вибралася до своїх. Їй було по дорозі з матір'ю, але вона йшла попереду, щоб не заважати, Слайдиню хотілося, щоб вона зупинилася й почекала їх. Тоді йому не треба було б іти далі. Тоді не довелося б слухати солоденьке материне белькотіння й дивитися в її затуманені од щастя очі. Обережно, мовби якийсь скарб, несла вона надітий на руку вузлик. Там, напевне, як завжди, пироги, шматочок м'яса, з півфунта цукру-піску... Звичайно, й сьогодні, як і перед кожним святом, вона прийшла у гості до сина, маючи намір допомогти хазяйці і сподіваючись одержати до свята подарунок... Наче жебрачка! Якби пекла сама пироги, хіба він не купив би їй півфунта

цукру й борошна? Він заробляє п'ятнадцять карбованців на місяць. Але така вже в неї вдача — приходить перед кожним святом.

— Я так стомився сьогодні,— заговорив Слайдинь, сподіваючись, що мати відішла його додому. Але вона тільки задоволено засміялася.

— Авжеж, набігався за довгий день.— Вона розчулено зітхнула.— Та це що, синку... От на сінокосі попріти цілі-сін'кий день... Або в хліві стояти в гною...— Вона піднесла білого горіхового ціпка і помахала ним.

«Жебрачка, справжня жебрачка»,— знову спало на думку Слайдиню, і від нестерпної гіркоти стиснуло груди. Він кашлянув сердито й безпорадно.

— А ти думаєш, мені тут дуже легко...

Мати знову засміялася, але одразу ж і змовкла. Це вона іншим завжди говорила, а йому не наважувалася сказати у вічі, не наважувалася присоромити, що ось він, дорослий, здоровий парубок, а тільки й того, що хлопчик на побігельках, попихач, легкий хліб єсть! І така платня — прямо за дурничку!

Слайдинь зупинився.

— Ну, на добраніч! — він подав матері руку й подивився на Лізу — чи помітить, зупиниться! Так, помітила й зупинилася.

— Я піду скучаюся. Передай привіт Анні.

— Бувай здоровий, синку, бувай здоровий! — Мати все шіяк не хотіла випускати його руку. Він силоміць вирвав її і пішов назад.

Вирвав руку і пішов. Сухо кашлянув і не озирнувся. Завжди борошняний пил стойть у горлі, і не можна відкашлятися. На дорозі стало зовсім тихо. Всі розійшлися по домівках зустрічати свято. І спека спала. У затінку чагарника вже випала роса. Над Курземським лісом, у тому місці, де зайшло сонце, довгою смугою простяглася по небу хмара — згори червона, знизу сліпучо-біла. Слайдинь дивився на неї, але ні про що не міг думати. Від борошняного пилу дерло у горлі. У вухах дзеленчав дзвіночок. В усьому тілі ще й досі відчувалися метушня й сум'яття дня.

Він пройшов повз городи з грядками капусти й буряків, пройшов повз стару стайню, покинуту корчму із забитими вікнами й дірявим дахом. Огледівші замкнені двері й вікна крамниці у самому кінці довгої старої кам'яниці, він

завернув за ріг, на подвір'я. Швидше взяти рушника, спуститися до Даугави й скупатися!

Хазяйка щойно вилізла з ванни. Вона стояла посеред кухні у довгій білій сорочці. З-під сорочки, неначе рожеві стовпи, виднілися босі ноги. Вона витирала мокре волосся тільки-но знятою брудною сорочкою. У світлі лампи блищали її рожеві руки, схожі на величезні облуплені кореневища.

— Фріцінь, піди-но принеси відро свіжої води... Як наймся солоненького, страшенно вночі пити хочеться!..

Не кажучи ані слова, Слайдинь узяв голубе жерстянє відро й пішов по воду. Коли він повернувся, хазяйка була вже в кімнаті.

— Вилий-но, Фріцінь, брудну воду, а ванну віднеси у підвал! — гукнула вона у прочинені двері.

Слайдинь узяв відро на помії і заходився вичерпувати й виносити воду з ванни. У носі в нього весь час лоскотало від запаху мила й поту. Влітку хазяйка страшенно пітніла, і туди, де вона милася, сам крамар не хотів заходити.

— Сполосни, Фріцінь, ванну! — гукнула вона з кімнати.

Слайдинь сполоснув і відніс ванну в підвал.

— Ти підвал замкнув? — спітала хазяйка, коли він повернувся. Але йому не хотілося відповідати. Схопивши рушник і мило, він пішов купатися.

Вода вже добре-таки охолола, проте не освіжала, як звичайно. Пасма водоростей, що пропливали повз Слайдина, неприємно липли до тіла. Каміння здавалося гострішим, як завжди, і боляче кололо підошви. Нагорі, по дорозі, проїхали на возі жінки. У сутінках не можна було їх як слід розглядіти, а вони, мабуть, дивилися на нього й шепотілися, потім почувся сміх. Але Слайдиню сьогодні було не до жартів та пустощів.

Коли він повернувся, вечера була вже на столі. Чайник, склянка з ложечкою, блюдце з цукром, сир і масло на тарілці, дві маленькі перепічки. У кімнаті було чадно й пахло їжею. Слайдинь непомітно пошукав очима — де ж свіжа свиняча грудинка? Адже він майже не обідав. Але більш нічого не було. Слайдинь мимоволі зітхнув і почав їсти.

Теплі перепічки не в'язалися з сиром і маслом. Чай охолов, був пеміцний. Перші шматки Слайдинь проковтнув жадібно, потім почав їсти повільніше. Сильного голоду часом і сиром не вгамуєш. Хотілося чогось солоного й трив-

ного. Від пилу, що забивав горло, їжа мала якийсь дивний присмак. Слайдиня мало не занудило.

— Іж, Фріцінь! — Хазяйка підсунула ближче другу перепічку й знову зігнулася. Вона сиділа без кофти в кінці стола і розчісувала волосся. Насилу тримаючи у коротких розпарених пальцях вузенький чорний гребінець, вона то однією, то другою рукою розчісувала сіре поріділе волосся, що іноді зовсім закривало червоне спіtnіле обличчя. Від лоба через усю голову біліла широка смуга проділу. З обох боків з-під рівного, ще мокрого лискучого волосся стирчали невеликі червоні вуха. Тільки-но скупалася і знову спіtnila. Слайдинь відсунув склянку, хоча у ній лишилося кілька ковтків.

— Повечеряв? — Хазяйка спідлоба глянула на нього і більше не припрошувала їсти.— Тоді принеси...

Слайдинь зівав, що принести. Він підвівся, зумисне із шумом відсунув стілець і вийшов у крамницю. Намацав лампочку, засвітив її. Вигріб гроші з шухляди і поклав у бляшанку, що колись правила за покришку на коробку під цукерки. Чотири троячки, одна золота п'ятірка... пригорща срібних карбованців... срібні дрібні гроші, мідяки. По тому, скільки довелося попрацювати за день, і так — на око — Слайдинь визначив, що набереться карбованців сорок-п'ятдесят. Бляшанка була повна, довелося притримати рукою, щоб не розсипалися кредитки.

З грюкотом поставив бляшанку перед хазяйкою. Та вже запнулася хусткою, ріжками назад, і тепер видавалася ще старішою... Незgrabні пальці жадібно рилися в бляшанці, сортуючи й рахуючи.

Звичайна процедура. З особливою, незрозумілою для Слайдиня насолодою хазяйка щовечора якомога повільніше вигрібала гроші з бляшанки. Гроші у звичайні дні було небагато. Але сьогодні це триватиме довго. Адже вона не вміє рахувати. Слайдиню завжди доводилося перевіряти й вправляти. Вона не вірила, сперечалася, рахувала спочатку.

Ось трохи потъянілий сороківець... Хазяйка крутить його в руках, оглядає з обох боків, підносить до самого носа, здивовано, злими очима дивиться на прикажчика.

— Та він же фальшивий. Нащо ти береш, хіба не бачиш! — Вона сердито кидає в його бік негарну монету.

Слайдинь не хвилюється. Щовечора відбувається те саме. Щовечора він відстоює виручку — і справжні гроші, і фальшиві. Кожного тижня трапляються фальшиві монети.

— Це справжній, тільки потъянів трохи.— Він кинув сороківець на голий стіл.— Он як дзвенить!

Хазяйка знову почала розглядати монету — пошкрябала її нігтем, взяла на зуб. Відклала вбік, потім все-таки змішала з рештою. Довго рилася, не могла виловити маленькі срібні п'ятачки. Вона їх неполюбляла, все морщилася, буркотіла, її незграбні пальці нервово тремтіли.

Було вже досить пізно, коли хазяйка підійшла до маленької шафки біля узголів'я ліжка. Присіла навпочіпки, широка, неначе копиця, і, сопучи, почала щось відмикати, пересипати, перекладати і знову замикати. Слайдиню досі так і не вдалося побачити, де вона ховала гроші. І досі, щовечора, в ньому прокидается якась незрозуміла цікавість, бажання підглядіти. Коли хазяйка спить, а самого крамаря немає вдома... Ключі в неї, мабуть, під подушкою... Або поки вона сидить навпочіпки, як зараз... Запнута хусткою голова схожа на гриб порхавку... Слайдинь мимоволі склонив склянку і допив чай. Чого він тут — треба йти до крамниці спати...

Важко дихаючи й відсапуючись, хазяйка злізла нарешті на ліжко. У напівтемному кутку її біла хустка майже зливалася з пошивкою. Видно лише обличчя — розплівчаста, безформна пляма. А нижче — голі білі ноги, що лежать на темній смугастій ковдрі...

Бляшанка лишилася на шафті біля ліжка. Треба затратити її. Слайдинь ішов з таким відчуттям, ніби мусив прослизнути повз сплячого пса. Але, взявши бляшанку, він зупинився.

Так, усе, як завжди... Хазяйка не дивилася на нього. А може, й дивилася, але в темряві він не бачив цього. Вона зовсім не ворушилася, Слайдинь навіть не чув, як вона дихає, може, тому, що у вухах відлунював його власний віддих. А може, вона, всміхаючись, кривила губи, знаючи, передчуваючи, що станеться наступної хвилини?

Ні, здається, ні... Глибше затамувавши віддих, Слайдинь обернувся і швидко вибіг. Зачинив за собою двері й прислухався. Ні, не женеться за ним, не кличе. Ех, юлопе, юлопе! Навіщо гнатися? Адже він нікуди не дінеться. Так тут і залишиться.

Слайдинь озирнувся. Навколо — захаращені, запорошені, остогодлі поліці. Зі стелі звисають бляшані відра, зв'язані по кілька штук вила, ланцюги, жовті й чорні ремені, звиті у грубі жмути мотузки, залізні граблі... Десь у кутку шкребується й пищать щури... Відьомський шабаш.

Слайдинь підсунув лампочку ближче до вікна. Виніс з комірчини сінник і тут-таки, на прилавку, постелився. Тут він мусить спати щоночі, так надійніше, якщо нападуть грабіжники... Щоночі... Слайдинь оглядівся. Так. Сьогодні все здається незнайомим... А він же прожив тут понад два роки... Бувають у нього часом такі погані ночі...

У кімнаті, за дверима, щось зашаруділо. Начебто хтось босоніж човгає по підлозі. Ага, хазяйка знову скрадається підгледіти, чи не марнує він часу, чи не запустив руку в мішок з горіхами. Пекуча злість пойняла все його ество... Допіру спала, а тепер підслуховує: щоб, бува, не згриз горішок... Руки його стиснулися в кулаки. Навмисне тупаючи ногами, він підбіг до мішка з горіхами; порився, набрав повну пригорщу, з тріском розкусив один горіх, виплюнув на підлогу разом із зерням, розкусив другий... Нехай тільки зайде сюди! Нехай зайде!.. Він знов лише одне: це буде востаннє. Ні їй, ні йому, нікому... Слайдинь опам'ятався й прислухався: не йде. За дверима тиша.

Він обм'як, йому стало соромно. Після шаленої люті охопила тиха, щемлива туга. Він дуже стомився, проте лягати не хотілося. Адже одразу засне, він це знов з досвіду. Провести цілий день мов у в'язниці — і одразу спати? А жити коли? Неваже отак усе життя мине — у в'язниці та вві сні?

Він дістав з-під прилавка запорошену скриньку і підняв віко. Додатки до газет, книги, кілька рукописів... Слайдинь присів навпочіпки і почав без мети перебирати свої книжки. З кожним клаптиком паперу пов'язані якісь спогади. Це ціла повість — живий шматок того життя, коли він працював разом із іншими в полі чи на косовиці, коли у вільні хвилини читав уголос або переказував зміст прочитаного, а потім усі разом обговорювали... Зараз нема часу почитати навіть ту газету, яку він продає іншим. Та й бажання нема. Любов до читання потроху прив'ядала, як в'яне молода рослина, яку не поливають. Не хочеться більш ні читати, ні думати. Навіть про покинуте і втрачене. Лише зрідка охоплює його зла туга...

Сірий згорнутий аркуш паперу... Це мати принесла сьогодні. Слайдинь підвівся й сперся на прилавок. Лист. Нещодавно поспіхом пробіг його очима... Прочитав іще раз. Прочитав — і довго вдивлявся в аркуш, списаний незграбним почерком. Те саме, що кажуть йому всі... Те, у що він і сам, мабуть, невдовзі повірить. Рада за нього, посилає тисячу привітів... Радіє з того, що в нього таке гарне

місце, легкий хліб... Губи в Слайдиня ледь здригнулися, але в душі він реготав. Він не з Анни сміявся, а може, із Анни, і з себе самого... з усіх, з цілого світу. Адже не скажеш, що він важко заробляє хліб. П'ятнадцять карбованців на місяць — такою платнею можна бути задоволеним. Та хіба він невдоволений? Чим він має бути невдоволений, коли мати, прощаючись з ним, радісно сміється, коли наречена надсилає захоплені листи про те, що він багато заробляє, збирає гроші, що через три роки можна справити весілля і взяти споловини ділянку землі?

Через три роки... Слайдинь дістав з конверта фотокартку Анни. Вона нещодавно знялася й передала через матір карточку. Підсунув лампу ближче, поставив лікті на прилавок і, підперши голову руками, став дивитися. Він знов це обличчя до найменшої рисочки. Йому здалося, що вій лукаво здригнулися, що губи ось-ось розтуляться і бліснуть великі, міцні зуби. Він знов, що коли вона сердиться, то морщит лоба, а коли сміється — мружить очі.

Раптом він отямився: адже тепер він тільки думає про те, що знов раніше. Це — напівдумка-напівсногад. Тепер він навіть не дивиться на карточку. А раніше, бувало, роздивлявся її годинами. Тепер він лише якусь мить дивиться на ней з цікавістю і задоволенням. Потім доводиться вже змушувати себе. Ось зовсім нова фотокартка. Анна здається на ній ще більш чужою, ніж раніше. А в нього навіть немає бажання подумати, чому це так: чи то фотограф невдало зняв її, чи то змінилося щось у знайомому обличчі, чи то змінився він сам і його почуття. Він байдуже засунув фотографію назад, зачинив скриньку й запхав ногою на старе місце.

Мабуть, штовхнув надто шумно. За стіною кашлянула хазяйка. Слайдинь почав поволі роздягатися. Хазяйка знову кашлянула, а потім почувся її голос:

— Ти чого так довго не гасиш світло?

Вона ще щось сказала, але не можна було розібрati. Слайдинь здригнувся, швидше загасив лампу і забрався на постіль. Лежати було незручно. Уранці завжди боліли боки, шия. Але вночі він нічого не відчував.

Коли ліг, йому стало соромно за те, що він злякався. Чого він має боятись? Що він, дитина чи раб? Що він, не може заплатити за якусь краплю гасу? То ладен був задушити її, то раптом злякався!

Він навіть не міг зосерeditися на одній думці.

Так потягнувся, що зсудомило літки. Поворухнув паль-

цями ніг — біль уगамувався. Від того, що повсякчас нахилявся, трохи боліло праве стегно. Руки були важкі, суглоби задерев'яніли. Погано помиті, подряпані пальці пекло від оселедцевого розсолу. Дарма. Він звик.

Сон почав огортати його.

Знову пригадалася Анна. Стільки прожито разом, стільки пережито! Як часто мріяли вони про те, що робитимуть, як влаштуються, як працюватимуть разом. Ій ці мрії про майбутнє здавалися надзвичайно важливими, а він тільки удавав, що й для нього це важливо. Дорожчою над усе була вона сама, хвилини, проведені з нею. Пригадалася її остання фотографія. Та раптом миле знайоме рожеве обличчя стало червоним, пітним: крізь тонкі риси проступили інші — в'ялі, грубі, важкі. Більші не видно тремтливих вій: маленькі, круглі водянисто-блакитні очі хитро дивляться кудись убік, старечий рот розтягається в дивній, багатозначній посмішці. Голі ноги лежать на темній смугастій ковдрі...

Слайдинь рвучко підвісся, сів. Невже цей кошмар і заснути йому не дасть! І раптом він збагнув, що все змінилося, стало не таким, яким було раніше. Він не міг більше думати про свою наречену з почуттям несміливого захвату. Не було тепер у нього біло-рожевої запашної квітки, якої можна торкнутися мимохідь, у вільну хвилину. Крізь піжний біло-рожевий колір проступало щось темне, зів'яле, багрове; свіжий аромат забило їдким запахом поту.

Він затиснув рукою рот, щоб не скрикнути від болю. Знову блискавкою майнула в голові огидна думка, якої він жодного разу не домислив до кінця, яку сполохував і відганяв од себе. Крамаря немає вдома... Вона сама... На столі ніж, на ліжку туга, м'яка подушка... А у шафці — гроші, з ними можна світ підкорити...

Він провів рукою по обличчю й відкинувся на постіль.

Вгамувалися і збудження, і огидні думки. Щемливий, сонний смуток навалився на нього. У подоланому сном мозку, поволі згасаючи, спалахували дрібні вуглинки. Під стелею звиті у жмути мотузки... Ремені звисають до самої підлоги. У полиці де-не-де вбито міцні цвяхи... Людину витримають...

Все придавив важкий сон. Годинник за стіною пробив дванадцяту. Коли він змовк, стало чути, як у кутку шкrebуться щури.

У ЖНИВА

Опівдні на подвір'ї хутора Вілні усе так і виравало.

Обидві наймички з повними відрами молока й дійницями в руках бігли від корівника до погреба; Паегліс, його дружина і теща з граблями на плечах щойно зникли за рогом комори. З будинку вийшов хазяїн із скрученим мотузком в одній руці й сокирою в другій, поквапливо дійшов до комори і щось гуниув їм услід. Повертаючись назад, він підскочив до Каспара, що запрягав коня біля каретника, і кинув на воза сокиру та мотузок. Зайшов до сарая, виніс хомут і кинув туди ж таки. Весь спіtnілій, він зупинився на мить, дивлячись, як Каспар підв'язує віжки.

— Я сам підв'яжу... — І, усміхаючись, потягся за віжками. — Ти ж і не попоїв як слід. Піди посьорбай іще трохи.

Знав же, що Каспар не піде, що Анна вже прибирає зі столу і виносить посуд на кухню. Але в жнива треба бути ввічливішим з робітниками.

Каспар, не випускаючи віжок, дужою рукою так ударив по голоблі, що і хомут, і дуга, і вся упряж одразу стали на місце, і вивів коня на середину двору.

— Наїмся, коли буде час, — відповів він по-молодецько-му. — Коли надміру наїстися, нахилятися важко.

Хазяїн більше не наполягав. З усмішкою подивився він на небо.

— Ну й годинка ж! І вітер, і сонце... Все підсушить. А вчора після обіду як лило. Ніколи б не повірив, що сьогодні можна буде збирати. А Паегліс завів своєї: піди і перевір. Та що там учора покропило — дрібничка. Вітром усе змете. І що ж! Кілька копиць, щоправда, промокли глибше, а решта лише зверху на палець вологі. Я їх розкидав. Мабуть, уже повисихали. Нехай Паегліс із жінками, не чекаючи нас, починає складати у копиці... От добре буде, коли вийде дев'яносто копиць без пересушування... Скільки часу вигадаємо!

Каспар тим часом дістав з-під навісу великі вила з блискучими залізними зубцями, перепробував на ходу всі зубці й поклав на віз гострим краєм назад.

На обличчі Каспара, що в такій мірі, було задоволення, як і в хазяїна, що радів гарній погоді.

— Трошки вчора покропив... А те, що на узлісся, теж буде готове. Пора б і звозити.

Хазяїн почухав вухо під кашкетом.

— Гм... Шкода. Паеглісу я про це нічого не сказав.

— Ну, то зараз і поїдемо,— Каспар обвів поглядом подвір'я.— Гей, Лізо! Дівчата, чого ви так довго возитесь?

Чи то за стіною, чи з-за відчинених дверей хтось озвався. Хазяїн з легкою усмішкою подивився спідлоба на хвачького наймита. Потім одразу став серйозним.

— Я піду — треба самому подивитися, як там... А ви йдьте, не гайтесь. Встигне Ліза і за неділю набавитися з дитиною. Ну, я піду... Щоб, жінки, бува, граблі не забули покласти...

Він узяв з-під навісу свої граблі, закинув на плече і повільно, щось обмірковуючи, пішов до лук. Ні, здається, нічого не забув. Ще раз озирнувся на запряженого коня, на Каспара.

— Дівчата, чого ви там? — нетерпляче гукнув Каспар, підійшовши до відчинених дверей погреба.

— Агов! — відгукнулася звідти Берта.

А Кате з досадою додала:

— Горить, чи що, в нього?

— Зараз, Каспаре! Зараз вони,— з прихильною усмішкою сказала хазяйка.

Каспар повернувся, погрозив коневі і, прямуючи до будинку, подивився на небо. Ні, хмар не видно. На дощ не схоже. А гаятися все ж таки не треба. Небагато випадо сонячних днів у косовицю. Хазяйнові, бідоласі, теж не легко.

На кухні хазяйнова донька Анна похапцем обполіскувала теплою водою череп'яні миски і ставила одну за одною на полицею. Посуду назбиралося чимало: у жнива і Каспара з дружиною переводили на спільне харчування. Крізь відчинені на хазяйську половину двері Каспар побачив пастушка Анджа, який, стоячи за довгим, забризканим юшкою столом, съорбав з череп'яної миски, завязто відмахуючись од мух, що дзижчали над столом.

— Бач, як Андж пригощається,— немовби пан барон! — усміхнувся Каспар і додав: — Коли вже тепер не поправишся, то, мабуть, ніколи... — I через другі двері ввійшов до своєї кімнати.

— Лізо, ти нарешті зберешся? Так нас і хазяїн прожене.

Тільки зараз він помітив дружину. Примостилившись на краєчку ліжка, Ліза поралася біля доњки. В сіренькій, за в'язаній назад хусточці, в сірому платтячку, дівчинка сиділа навпочіпки перед старого лахміття, наче грибок, що виглядав з купи опалого листя. Вона гралася своєю лялькою і розсипаними на постелі коричневими та білими камінцями, з поважним виглядом мугикала собі щось під ніс і ніби й не чула, що говорила її мати. А матері так багато треба було наказати Лізині! Злізаючи з ліжка, треба міцно триматися ручками за ковдру і повільно сповзати на животику, а піжки ставити на підставлений ослінчик. На стільці біля узголів'я — шматок хліба з сиром і кухоль з водою. Біля вікна — порожній тазик, в ньому можна їздити на далекі луки за сіном або возити гній; під ліжком постоли, їх можна взути, коли Лізині забажається вирушити на весілля до хрещеної матері...

Тільки-но Каспар побачив дитину, з нього вмить зле-тіло удаване невдоволення. Незgrabними кроками великого, дужого, звиклого до важкої праці чоловіка він піддійшов до ліжка і, обіпершись однією рукою на його край, а другою — на коліно дружини, схилився до дитини.

— Що, донечко, знову доведеться самій лишатися? Добре? Ах ти, грибочек мій маленький!

Лізиня намагається в цей час цокласти білий камінець на плаский коричневий, а це не так уже й легко. Вона, не дивлячись, прошепелявила щось у відповідь таткові й мамі. Таке розставання з ними зовсім для неї не новина. Улітку їй цілими днями доводилось лишатися самій.

— Губки — ні,— Лізиня підставила батькові щічку: її не так боляче колола щетиниста борода. Нетерпляче зморщилася, коли батько, сміючись, двічі поцілував її. А мамі можна. Вона, мов стара, витягла губки назустріч матері.

— Привези їжачка! — крикнула вона, коли татко з мамою були біля дверей.— Привези їжачка,— повторила вона, і в її синіх оченятках бліснула радість при згадці про маленький колючий клубочок, до якого так боляче було торкатися голою ручкою; а коли Лізиня доторкалася до нього держаком ложки, він скручувався в клубочок і лежав не ворушачись.

Батько, усміхаючись, похитав головою:

— Хто зна, чи наздожену його,— він швидко бігає...

Сонячне світло здалося йому вдвічі яскравішим. Над головою — синява, під ногами — зелена земля... Вітерець лагідний, теплий. Біля лісу, над луками, шливуть блискучі

шовковисті нитки. Який широкий і чудовий світ! А тут — безконечна батрацька праця на хазяїна... Ех, та хіба в нього сили мало? І хіба усе життя буде так? Хіба в нього мало планів на майбутнє — чого тільки не здолають сила й праця батрака!

— Ех! — Каспар засміявся, розпростав могутні плечі й відчув, як грають, як наливаються силою м'язи.

— Ну от, тепер самих не дочекаєшся! — підсміювалася Берта, вилазячи на воза. Кате вже сиділа на полудрабку, показуючи білі зуби. — Подумаєш, який скарб, оте їхнє дівчисько! — Вони нахилилися одна до одної, пошепотілися про щось і голосно засміялися.

Каспар не вважав за потрібне відповідати їм. Хіба ці сороки зрозуміють? Він навіть не розсердився. Те, що він знов і відчував, було таке могутнє, таке істотне для нього, що обидві пустухи не могли образити його. Він усміхався своєю спокійною, розсудливою усмішкою і ждав Лізу. Однівши вбік гострі зубці вил, допоміг дружині вилізти на віз і посадив її на хомут, що його кинув хазяїн. Так зручніше буде сидіти... Лізі треба берегтися. Їй і з Лізинею було важко. Швидким, непомітним для інших поглядом він обвів дружинину постать, що дуже змінилася.

З будинку вийшла Анна, хазяйка винесла з погреба великий білий вузол — полуценок робітникам.

— Як же ми всі помістимося на цій польській таратайці? — засміялася Анна й легко забралася на віз.

Ліза обернулася до хазяйки:

— Хазяечко, люба, ви вже пригляньте за моєю дочкиою. Вона хоч і розумна дівчинка, та мало що може статися.

— Добре, добре! — заспокоювала її хазяйка, укладаючи вузол. — Ну, їдьте, їдьте! До вечора щоб усе встигли зібрати!

— Граблі в усіх є? — гукнув Каспар, стоячи на передку воза. Коли всі відповіли, що є, сіпнув віжки. — Ну, Ванько! Мчи!

Гримлячи вилами і граблями, віз виїхав на дорогу.

— Анно, дитино, спідниця закрутиться в колесо! — гукнула їм услід хазяйка. Але було видно, що її вже не чують. Ступивши кроків зо три слідом за возом, вона зупинилася, махнула рукою і з задоволеною усмішкою подивилася, як клубочиться по дорозі хмарка куряви.

Провівши Анджу із стадом у поле, хазяйка знову розпалила в кухні плиту, помила середню розміром каструллю й налила в неї чистої води. Треба опару поставити: завт-

ра доведеться пекти хліб. Під час косовиці на далеких луках страх скільки хліба сходить! Ідять, як звірі. Та хай їдять, аби тільки працювали. Хоч би швидше картопля дстигла, все-таки легше буде.

Розпаливши плиту, зайдла до кімнати і прибрала доччину постіль. Бідолашна! З самого світанку працює, навіть прибрati ніколи. Хазяйка зітхнула. В інших доньки так не працюють. Та що вдієш, коли цього року так вийшло? Адже двом батракам з усім не впоратися. Та ї батрачкам роботи вистачає.

Любовно розправлючи на подушках накидку, хазяйка ненароком глянула у вікно й побачила розвішане на паркані полотно. Ой, та як же це вона про нього забула? Сама лишилася — будь-який забродя може украсти. Вона вийшла з кімнати. Засунула хмиз глибше в плиту, підгорнула ногою ближче до плити розкидані на підлозі гілочки. Зачувши шум на батрацькій половині, згадала про Лізину дівчинку. Дісталася з кухонної шафи грудочку цукру, подумала, відламала половину від другої грудочки і пішла до Лізині. Дівчинка, вибравшись із ліжка, бавилася на підлозі камінцями — сіяла. Робилося це так: усі коричневі й білі камінці вона зібрала в пелену і, притримуючи її лівою рукою, правою брала по одному камінчику й кидала догори. Їй дуже подобалося, коли камінець, ударяючись то в стіну, то в стелю, відскакував на підлогу і довго кудись котився, або з брязкотом падав у бляшаний тазик, або дзвінко вдарявся об плиту.

— Сію, тъотю! — радісно сказала вона хазяйці.

— Ай, яка бешкетниця! — сказала хазяйка, вдавано гніваючись.— Попадеш у вікно і шибку розіб'еш! Тоді дадуть тобі хльосту. Зараз же кинь камінці! — І хоч Лізиня кинула, вела далі: — І навіщо дають дитині оці камінці? Дівчинка, а камінцями кидається, як хлопчисько...— Помітивши, що Лізиня скривилася і от-от заплаче, вона стала ласкавіша.— Ну, їди сюди, я тобі цукру принесла.

Одержаніши цукор, Лізиня відразу забула про сердиту тітку. Засунула в рот спочатку велику грудку, потім покуштувала маленьку — може, вона солодша? Ні, така сама, краще посмоктати спершу велику.

Хазяйка оглянула кімнату. Відсунула тазик далі од вікна, зняла з плити порожню кастрюлю, помішала попіл у плиті: зпизу він був ще гарячий. «Коли б пожежі не сталося», — подумала вона.

— Гляди до плити не підходь! — вона погрозила пальцем.— А то різкою тебе! У плиті дід сидить,— як підійдеш, він і потягне тебе.— Подивилася пильніше на дитину і подумала, що дівчинка дуже славненька. Маленька така, а повненька, як бобина, і гарненька,— так і хочеться взяти на руки і пригорнути... Хазаяка похитала головою. З дітьми наймитів не годиться так. Зовсім нахабніють, не даси собі з ними ради. Маленька така, кузочка, а спробуй дізнайся, що у неї на думці. Очі так і бігають, як у мишеняти.

Вона вийшла і щільно причинила за собою двері. На кухні знову випали з плити на підлогу обгорілі кінці гілок. Хазаяка запхнула їх далі, підкинула ще хмизу і пішла до свого полотна.

Звиваючи полотно, вона почула гуркіт воза на пляху. Виглянувши з-за рогу, побачила хазаяку хутора Айзупес, яка щосереди проїздить мимо на базар і назад. Начебто для того, щоб вигнати курей із садка, хазаяка пішла до дороги. Проїжджаючи кроків за десять од неї, хазаяка хутора Айзупес хоч-не-хоч мусила зупинити коня й привітатися. Хазаяка Вілнів теж хоч-не-хоч мусила підійти до воза й заговорити.

Уже з піврока обидві хазаяки охоче зустрічались, і хоч вони в розмові торкалися переважно найбуденніших справ: надмірної платні наймитам, їхніх лінощів і зухвалості, цін на масло, молоко й худобу,— але не це було головне. У хазаяки хутора Айзупес був дорослий син, якого збиралися віддати в прийми, а в хазаяки хутора Вілні — єдина дочка, яку не хотіли віддавати з дому. І через те що на танцях і вечірках обох молодят не раз бачили разом, то й матері почали начебто випадково, без особливої мети, зустрічатись і заводити балачки. Ось і цього разу між ними зав'язалася нескінченна розмова.

У плиті тим часом, шиплячи й потріскуючи, горів вільховий хмиз. Плита, захлинаючись, ледве встигала ковтати стільки вогню й диму. Але скоро полум'я стало спадати, каструлля, що почала була шипіти, замовкла. Кілька обгорілих хворостинок випали на підлогу. Спочатку вони лежали спокійно, наче зігриваючи одна одну. Потім нижня ледь-ледь задиміла: задиміла й згасла, згасла й знову задиміла.

З-під зачинених зовнішніх дверей увірвався слабкий вітрець. Навіть не вітрець, а лише струминка свіжого повітря. Хмарка диму осіла, але знову зажевріли на підлозі

обгорілі хворостинки, що вже було покрилися білим попелом. Через якусь мить з-під них виповз вузький синій язичок полум'я і з шипінням почав їх облизувати. Лизав і ставав усе ширшим, жадібнішим, почервонів від жару. Потім піднявсь і потягся до оберемка хмизу, що лежав зовсім близько. Здавалося, не дотягнеться. І раптом дві-три гнучкі гілочки заворушилися, зігнулись і надломилися. Тепер полум'я охопило їхні кінці і по вкритих бруньками гілочках легко поповзло вгору. Червоний язичок рвонувся ще раз, але далі не було за що вхопитися. Наче передумавши, вогонь опав і знову поповз униз. Там полу-м'я розпалося на багато дрібних стъожечок, намагаючись охопити все навколо. Наче гадюка, що ковтас власних дітей, давлячись і шиплячи від зажерливості, вогонь звивався на оберемку хмизу. Що далі розросталося полу-м'я, то все шаленішими і стрімкішими ставало воно.

Отвір плити ковтав і ковтав дим та вогонь, але не міг проковтнути. Дим повільно здіймався вгору; спочатку він хисткою, рухливою хмарою поповз по стелі, потім став повільно осідати, розпадатися і наповнювати закоптілу кухню. Більше не видно було чорних стін, тільки розростався й рухався клубок полу-м'я та плита, давлячись і захлинаючись, ковтала дим і вогонь.

Клубок полу-м'я підкотився ближче до стіни. Марно пометався внизу, вздовж цегляного фундаменту. Потім полу-м'я піднялося раз, другий і, мов червона ящірка, вплилося гострими пазурами в законопачені сухим мохом щілини, звиваючись, поповзло по закоптилих брусах угору.

Гострі пазурі з сухим тріском дряпали стіну, з вогняної пащи сипалися, падали іскри. Мить — і в ящірок виросли сотні нових ніг. Вони повзли в різні боки, повторно витягалися, відривалися, відскакували назад, зливалися в одну блискучу масу і знову розповзалися.

Вже не ящірка — велетенський червоно-червоний кажан бився крильми об стіну і сотнею язиків тягся все вище і вище. Досяг стелі, відскочив, уздовж щілин добрався до посудної шафи, на якій іще з зими лишився жмут клоччя і якісь шматки мотузків. З тріском підхопили їх численні язики кажана, і ненажерлива паща миттю проковтула здобич.

Звідси легко було дотягтися і до віконця над дверима. Язики жадібно впилися в стару напівзотлілу раму. На вікні іще з весни, коли щеплювали яблуні, стояла мисочка з варом, розкрита пляшка оліфи і пензлі із засохлою на них

фарбою. Розбита шибка була заткнута жмутом старих бавовняних ганчірок. Завиваючи від насолоди, язики по-жадливо припали до посудини — і лизали, лизали... Палаюча червона слина великими димними краплями збігала по лутці, розплivalася по щілинах, по смужках сухого моху.

Тепер діло пішло швидше — все злилося в одну суцільну вогняну хвилю. Вона то звивалася сипіми кільцями, то викидала білі бризки, то скручувалася в чорно-руді жмути. Знайшла в тонкій стелі вузеньку щілину і в шаленім тріумфі ринула до неї, збиваючи вогняно-чорну піну. Тоненький пекучий язичок ковзнув іще вище. А там було за що зачепитися: костриця, спіл сухого очерету, заготовленого для ткацьких човників, оберемок сухих скалок і зовсім поряд — солом'яний дах... Нижче, крізь щілину над дверима, полум'я проникло на батрацьку половину і по стелі, обліплений старими газетами і цукровим папером, швидко поповзalo вперед.

Обидві грудочки цукру швидко розтанули в Лізині на язичку. А їй здалося, що від одного ще трошки лишилося: в роті так солодко-солодко, і з одного боку між яснами та щічкою начебто застриягла колюча крихта. Помацала пальчиком — ні, нічого не лишилося. Зате пальчик був солодкий. Вона старанно обсмоктала його, а потім і всі інші. На одній ручці лише два пальчики були солодкі, на другій — один, а решта були зовсім не солодкі. Озирнувшись, Лізиня помітила розкидані по підлозі камінці, зібрала їх і висипала в тазик. Тепер це були свині в загоні, а вона — пастушка. Відламала од вінка лозинку і як слід відшмагала неслухнянок. Коричневі були пустухи, а білі нікуди не втікали і не пустували. Пастушка почухала їм черевця, почастувала цукром. Потім Лізиня з пастушки стала Паеглісом, а Паегліс повинен колоти свиней. Велика свиня була лагідна і спокійно дала себе заколоти, а маленькі огидно вищали: одна — тонким голоском і без перепочинку, друга — низьким і з перепочинком. Потім Лізиня сама сіла в тазик і поїхала на далекі луки збирати сіно. Але в неї не було грабель, і тому вона вилізла з тазика і пішла возити гній. Брала в жменю з плити попіл і сипала в тазик. Сіра доріжка пролягла від плити до тазика.

Потім вона підв'язала коневі рептухи з вівсом, а сама, як татко, лягла на межі і, заклавши руки за голову, почала дивитися в небо. Та коли вона татко, де ж тоді Лізиня, хто повзатиме в нього по животу й битиме по грудях?

Треба взяти з ліжка ляльку. Йдучи по ляльку, побачила під ліжком постоли і пригадала, що пора їхати в Айзупес на весілля до хрещеної. Сіла долі, взула одного постола, а на другому ремінець був міцно зав'язаний, Лізиня не вміла його розв'язати. Але обійтися і одним. Орати можна. Вона тягала по підлозі взутою ногою і шипіла,— зовсім як плуг, що оре цілину.

Набридло. Лізиня перекинула ослінчик і заборонувала ниву, потім лягла і прикачала забороноване. Знову поставила ослінчик до ліжка і вже збиралася вилазити на ліжко, але спинилася, прислухалася до якогось дивного гулу. Це по дорозі їдуть... Мабуть, татко з мамою повернулися з далеких лук. Серце в Лізині застукотіло швидше. А що, як їжа привезутъ!.. Хоч він і швидко бігає, але татко його однаково зловить... Тоді треба заховатися, хай шукають. Озирнувшись, де б краще заховатися, вона запримітила дивну білу хмаринку, що повільно вповзала в кімнату крізь щілину над дверима і розходилася по стелі.

Лізиня довго стояла, розявивши ротика, і її сині оченята з цікавістю дивилися на білу хмару. От так диво! Страшно не було: вона нічого поганого Лізині не робила. Схоже на дим. А коли в кімнаті дим, мама відчиняє двері, щоб вийшов надвір. Тільки дим ніколи не йшов у кімнату знадвору. Та раптом — раптом у щілину над дверима просунулися якісь червоні довгі пальці. Отепер Лізині стало трохи страшно. Гуде й гуде. Татко з мамою їдуть... Вона швидко вилізла на ліжко і накрилася маминою смугастою кофтою. Хай шукають!

Від цукру захотілося пити. Лізиня вже забула, що їй треба ховатися, і вилізла з-під кофти. В уголів'ї ліжка, на стільці — кухоль з водою... Лізиня сповзла на підлогу. Ой, тепер уже кімната до половини наповнилася чимось білим! Не можна було роздивитися як слід, але їй здалося, ніби з-за білої хмарки блиснуло щось червоне. Лізині страшно. І вікно якесь дивне, червоне. І чути, як на подвір'ї бігають і розмовляють люди. Хоч би прийшов хто! Тітка-хазяйка зла, та хай би вже й вона зайшла... Чому не їдуть татко з мамою? Їдуть, їдуть і ніяк не приїдуть... А ось уже зовсім близько загуло. Лізині страшно. На подвір'ї бігають і кричать люди. Лізиня почула голос тітки Кате. Ні, це, мабуть, тітка Берта. Коли б поставити до вікна ослінчик і стати на нього, щоб побачили Лізиню... А хазяйка розгнівається і казатиме, що вона розіб'є вікно. Тітка хазяйка завжди погрожує набити Лізиню. Татко і не

погрожує, і не б'є, мама теж інколи погрожує, але не б'є. Ну, чому не йдуть? Йдуть, йдуть і ніяк не приїдуть... Біла хмара піdstупає все ближче, червоні пальці все швидше нишпорять по кімнаті. Злякана і ображена, Лізиня знову вилізла на ліжко і сковалася під мамину смугасту кофту. Ось приїдуть, шукатимуть — і не знайдуть. Хай не знайдуть — навіщо залишають одну, а самі так довго не їдуть?

На луці, за лісом, майже не відчувалося вітру. Ті, хто працював просто неба, ще сяк-так могли терпіти. Паеглісне й Анна згрівали на розкладений хмиз сіно з копиць, які доводилося пересушувати: хазяїн пізвозив його до сарая. Біля самого узлісся мати Паеглісне з Бертою і Кате перетрушували сіно, скочене три дні тому. Паегліс подавав до сарая, де працювали Каспар з Лізою.

Сінник великий, возів на двадцять п'ять. Нелегко було перекидати сіно від дверей до задньої стіни. Ноги по коліна грузли в пухкому свіжому сіні, а зверху крізь тонкий солом'яний дах нестерпно пекло сонце. Держално вил змокріло від поту, раз у раз доводилося зупинятися й витирати жмутом сіна. Каспар працював у самій сорочці й без кашкета. Сорочка на спині аж почорніла від поту, од неї йшла пара, у волосся набилася потерті. Але ѹому не було важко, наче піdnімав він не по півкопиці важкого сіна із соковитих лісових лук, а легку житню солому. Він почевонів, захекався, проте ще встигав пожартувати з Лізою.

— Ти тільки притоптуй,— гукнув він їй, піdnімаючи на вилах і перекидаючи півкопиці сіна.— Тобі кажуть, не нахиляйся. Знову жалітимешся, що коле в боці.

Ліза зрозуміла, на що він натякає, і вдала, що образилася:

— Ось ти який! Плетеш, сам не знаєш що.

— Так, так! — обізвався Каспар і глибоко вstromив вила в поданий Паеглісом навильник сіна.— Сподіваєшся, що знову побіжу до аптеки? Не побіжу. Сама будеш винна. Хто тебе змушує нахилятися? Хіба я сам не впораюся?

Звичайно, він міг упоратися сам, Лізі не треба було нахилятися. Але вона бачила, як ѹому важко. Жаліючи чоловіка, вона оберемками відтягала сіно від дверей, куди безперервно падали цілі гори.

— Чи не пора полуднувати? — спитала Ліза.

Каспар хотів відповісти, але не встиг. Він почув знадвору дивний шум: начебто чийсь крик, якийсь страшний

тул. Каспар прислухався, але через шурхіт сіна нічого не міг розібрати. Він ще разів зо два відніс у сінник по півкопиці, підібрав біля дверей залишки — і раптом зупинився. Дивно! Паегліс не подає більше сіна. Надворі його не чути. Каспар кинув вила і виглянув з дверей.

— Що сталося? Чого не підвозять?

І замовк, наче вражений громом. Біля сінника нікого не було. На узлісся, в кущах, ще мелькали постаті людей, а хазяїн, верхи на коні, що мчав галопом, зник за деревами.

— Лізо! — крикнув Каспар у передчутті чогось жахливого.— Піди подивись... А-а-а!..

Він скопився обома руками за голову: з-за дерев повільно здіймалася бурувато-чорна хмара. Лише на мить Каспар завмер на місці й одразу кинувся слідом за іншими.

Тільки ця бурувато-чорна хмара й була у нього перед очима, більше він нічого не бачив. Не відчував, як гострі стебла скосеної трави боляче кололи босі ноги, як гілки били по обличчю і рвали на ньому сорочку. Вибігши з лісу, він застогнав, як смертельно поранений звір. Звідси добре було видно, що горить будинок. Полум'я звивалося до неба, і над ним страшим вихором клубочився чорний, як дьоготь, дим. Каспар хитнувся, але не впав, не піддався. Зібравши сили, він побіг далі. Йому здавалося, що він уже не дихає, що весь світ повний задушливої спеки, що у скронях от-от щось обірветься, що серце лусне і все порине в червоне полум'я і чорні клуби диму. Але він усе біг. Десять у глибині свідомості причаїлося щось таке, що не дозволяло впасти і дужче напружувало втомлені жили. Може, може, ще...

Але з-за рогу комори назустріч йому вибігла, розмахуючи руками, хазяйка. Глянувши на неї, він зрозумів усе. Ноги в нього обважніли, м'язи ослабли; хитаючись під вагою власного тіла, він повільно потягся подвір'ям. Перед ним зблискували білі вогняні язики, але в Каспаратих очах було темно-темно, наче сонце зайшло і насунула ніч.

Хазяйки більше не було. Нікого не було на подвір'ї. І самого подвір'я, мабуть, не було... Залишилося тільки чорно-червоне клекотливе багаття. Каспар нічого не чув — чи то гукав його хто, чи то говорив з ним. Чи це хтось намагався його затримати? Як уві сні відкидають ковдру, так і він обважнілими руками відкидав од себе тих, хто намагався його затримати.

Але він не кидався у вогонь. Він лише дійшов до того місця, де ще вирізнялося вікно його кімнати, з якого вири-

вався білий вогняний потік, час від часу викидаючи споли іскор.

Обличчя його почорніло від спеки, очі налилися кров'ю, подих забило... А він тільки дивився. Йому здавалося, що якби повіяв вітерець, вогняний потік однесло б убік, і прямо проти вікна він побачив би ліжко, і на ньому маленьку круглу голівку, запнуту сірою хустинкою. Йому здавалося... йому здавалося, що з вогняних хвиль блиснули серйозні сині оченята... йому здавалося, що він чує голосок: «Губки — ні...»

Пролунав глухий гуркіт. Мабуть, упали, прогорівши, крокви. Вихор вогняних іскор обсипав його з голови до ніг. Він хитнувся, спотикаючись, відійшов назад і обернувся, не слухаючи відчайдушних, застережних голосів. Обернувся і безтямнім поглядом дивився на юрбу спітнілих, закоптилих людей. Яке йому діло до цих рятівників і до того, що вони рятують? Яке йому діло до хазяйки, що, розмахуючи руками, розповідає про жар, залишений в Лізиній плиті, і ще про щось? Що йому до хазяїна, який досить спокійно шепоче комусь, що кращі речі врятовано, що будинок був старий і він його застрахував?.. Заспокоюють? Яке йому діло?

Він помітив Лізу,— вона, мов підстрелена, пленталася по подвір'ю. Хапаючись за паркан, ступила два кроки, зупинилася і знову побрела. Він пішов до неї. Він знову міг рухатися, ходити. Повільно, ледь-ледь, але все ж таки міг. Тепер лише він почув, як вис і реве полум'я, як кричать стравожені люди. Помітив, як сусідські наймити відтягають далі від вогню врятовані м'які хазяйські меблі.

Що йому до цього!

Як дитину, він обхопив Лізу обома руками і повів. Спочатку подвір'ям, понад садом, до дороги, потім через шлях... Він сам не зінав куди. На березі ставу, за очеретом, в низькому вогкому місці він посадив її. Хвилинку вона сиділа, потім повернулася до вогню на пагорку, затулила обома руками очі й повільно повалилася навзнак. Він кинувся до неї, поклав її голову собі на коліна, грубими мозолястими руками гладив її щоки і, нахилившись, не складно шепотів:

— Годі ж бо, Лізо... Годі ж бо...

Та вона й так була мовчазна. Руки лежали вздовж тіла, лікті вдавилися в мул. Обличчя таке дивне, таке бліде — наче у мерця. Повіки щільно-щільно стулени. Зціпивши зуби, вона тихо стогнала, і раз у раз по всьому її тілу про-

бігав дрож. Вона спробувала підвистися, але Каспар стримав її. Він усе гладив їй щоки і заспокоював. Він і сам не розумів, що говорив.

Перший приступ неймовірного болю ніби трохи вгамувався. Там, нагорі, ще палахкотіло червоне полум'я, а в його свідомості почало розгорятися непіддатливе дубове вугілля. Збудження вгамовувалося само собою, але в мозку повільно закружляло колесо думки. Мов тупі неріvnі цвяхи, впивалися в його душу зубці цього колеса. Та зупинити його він не міг. Каспар повинен був думати,— уперше в житті отак думати. Досі він лише працював; тепер нема тієї, для кого він працював, увесь світ став пусткою і замовк. Тепер треба прислухатися до того, що відбувається в самому собі. Треба почути в собі те, що відбувається навколо... Чіпляючись, зупиняючись, оберталося іржаве від тривалої бездіяльності колесо думки. І розбуджена людина корчилася від болю, що його завдавав душі кожний укол.

Він працював з радістю, він був певен, що працює для себе, для своєї дитини... Але де ж його дитина? Чому ніхто не врятував його доњьки? Його маленького любого грибочка? Чому ніхто не врятував його? Ох, він не обвинувачував рятівників! Вони зробили що могли. Чому все влаштовано саме так? Чому в нього такі дужі, витривалі руки, таке завзяття до праці і чому тепер усе це здається таким нікчемним, непотрібним, зайвим?

Він почав розуміти чому. Самої суті, правди він ще не усвідомив. Це було лише передчуття, тремтливий пробліск світанку. Там, на пагорку, вогонь потроху згасав, а тверде дубове вугілля, що зажевріло в його свідомості, палало все дужче і дужче.

Каспар простяг руку, присунув камінь, що лежав поблизу, і бережно поклав на нього голову дружини. Підвівся, розправив плечі. Жили ще міцні, є ще сила в м'язах.

— Горить іще? — ледь чутно простогнала Ліза.

Він хотів сказати, що вогонь згасає, але не сказав; він чогось подумав, що це буде неправда. Звідси добре було видно подвір'я,— там усе ще снували хазяїн з хазяйкою і сусіди, збираючи врятовані речі. Але він дивився поверх пожежі. Він дивився вдалину. Поволі в його очах загорався якийсь дивний вогонь. Він розправив плечі. Жили ще міцні. М'язи повні сили.

АУСТРА І БРАТИК

Аустра все чує, але удає, що спить. Вона давно прокинулась, їй здається, що відтоді минуло не менше години. Не може спокійно спати, та й годі. Сон тікає з очей, і немає їй спокою. В кімнатці так душно, що нічим дихати. Вовняна ковдра груба, важка і дуже колеться, коли торкається голого тіла. Аустра ледь стримується і нечутно повертається на другий бік, а то мати може помітити, що їй не спиться. Побачить, яка неспокійна сьогодні Аустра.

Мати й справді нічого не помічає. Аустра тихенько встає, укриває братика, який все ще спить, і відхиляє краєчок віконної завіски. Яскраве сонячне світло вривається до кімнати. Великі, стражденні, з темними синцями очі матері байдуже дивляться на вікно. Вона розв'язує хустку, бере мисочку з водою, вату, дзеркальце і починає промивати собі вуха. Губи в ней стиснуті, на всьому обличчі відбивається нестерпний біль. Але вона затамовує стогін, боїться розбудити дітей. Від хворих вух іде важкий дух... Аустра з головою ховається під ковдру.

Мати запалює в плиті й ставить каструльку з водою на каву, ворушить палаючі дрова, бере глечик і йде по молоко. Вся її голова і навіть рот щільно зав'язані хустками. Видно лише кінчик гострого носа.

Як тільки за матір'ю зачиняються двері, Аустра миттю вискачує з постелі. Лише тепер вона відчуває, що в кімнаті не так уже й душно. Одягаючись, вона навіть разів зо три підбігає до плити трохи погрітися. А через п'ять хвилин вона вже готова. На ній святкове плаття й старі, материні черевики.

Вона підходить до братика. Той спить, укритий купою різного одягу. Одну руку підклав під голову, другою тримається за рукав батькового піджака. У самій сорочині, пухкенській і такий смішний. Ну, як тут не поцілувати його в підборіддячко! І Аустра ледве стримується, щоб не засміятыся, коли братик спросоння сердито дригає ніжкою. Він завжди так, коли його полоскочеш... Потім вона підкидає в плиту полінце і засуває дрова глибше. Ще раз оглядає кімнату і швидко вибігає на вулицю.

Яка зрадлива буває погода! Недавно, дивлячись у вікно, Аустра подумала, що надворі тепло й сонячно, наче влітку. Сонечко й справді сяє на повну силу, та що з того, коли віс такий різкий, холодний вітер. Чорні хмари клубочаться й швидко летять над дахами. Вся вулиця всіяна величими розсипчастими градинками. Але на осонні розтає. Вода з голосним дзюрчанням біжить з дахів по трубах, струмочками тече по водостічних каналах, які подекуди засипані градом. У холодку не розтає зовсім, або так, ледь-ледь, майже непомітно. Вулиця ніби засніжена, і це так чудно. А вчора вона була зовсім чорна. Уздовж тину де-не-де пробивалася м'якоть травички, і здавалося, що в каштанів у садку власника заводу терпугів ось-ось тріснуту бруньки. Звідки ж знову взявшася сніг?

Але всі ці думки захопили Аустру лише на якусь мить. В голові у неї вже зовсім інше, важливіше. Чимдуж кидається вона бігти по завулку, потім по вулиці і звертає праворуч. З лівого боку має повернутися з молоком мати, а з нею Аустрі зовсім не хочеться зустрітися.

Пробігши далеченько, Аустра зупиняється і дивиться вгору. Так і є! Всі будинки навколо прикрашені червоними прапорами. Подекуди навіть по два. Трапляються й невеликі, зате деякі величезні, вони звисають згори і закривають одразу два поверхні. А якщо будиночок маленький, дерев'яний, то торкаються голів перехожих. До того ж вони так тріпочуть і майорята од вітру, ніби їм дуже хочеться зірватися й бігти в один бік.

Гарно! Навдивовижу гарно! Аустра плеще в долоні від захоплення і, уповільнивши ходу, йде безлюдною вулицею. Дивиться, дивиться і ніяк не може надивитися. То їй неодмінно треба уважно оглянути який-небудь одиц прапор, то хочеться обвестит поглядом усю вулицю. Очі її бігають, як сполохані пташенята.

Деякі прапори наспіх прибиті до звичайних, погано обструганих жердин. Зате в інших древка блищають свіжістю поліровки і новенькою, щойно позолоченою стрілою вгорі. Стріла горить і сяє чи не яскравіше за сонечко. Здається, вона звідти прилетіла і тепер рветься назад до сонця. Коли дивитися на кожний прапор окремо, то видно лише, що він тремтить і кумедно тріпоче на вітрі. Та коли охопити поглядом одразу всю вулицю, то прапори єдиним потоком мчать кудись далеко-далеко. Повільно і вроно, вигинаючи спини, пробігають одна за одною великі червоні хвилі. А поміж ними впереміж миготять маленькі.

Вони хлюпочуть, грають і щебечуть... Просто не відізнасти цієї вулиці.

Аустра біжить спочатку по одному боці, потім перебігає на другий — звідти більше побачиш. Заглядає у завулок... Навколо все червоне! Куди не глянеш — скрізь вирує той самий червоний потік. Від сонця і яскраво-червоного кольору рябіє в очах, од безперервного палахкотіння прaporів починає паморочитись у голові.

Дівчинка оглядає причепурені, давно знайомі будинки і порівнює їх між собою. На цьому — прapor більший, зате на отому — аж два, та й прикріплени вони біля самого даху, виглядають із слухового вікна. Отой прикріплений ще до якоїсь поперечини і майорить поважно, велично, зате у його сусіда всі кінці обшиті золотими китицями, які воруваються навіть тоді, коли полотнище на якусь мить заємирає. А он на тому розкішному будинку всі балкони на верхніх поверхах завішані червоним кумачем... Ох, яке все прекрасне, яке прекрасне! В Аустри навіть забило подих.

Коли на хвилину змовкає шум вітру, здалека долинають звуки музики. «Марсельєза»... Ноги дівчинки мимоволі відбивають такт. Доводиться йти трохи повільніше, а вітер так і пронизує. Та дарма. Хто тепер звертатиме увагу на холод? Раптом вона зупиняється. В самому кінці вулиці видно колону людей. Мабуть, ідуть до місця збору. Попереду виблискують труби оркестру, а за ними, по бруку і по тротуарах, плине людський потік. А працори, прaporи!.. Аустра не може стриматися, ноги самі несуть її туди.

Але поки вона добігає, там уже нікого нема, лише слідом за колоною поспішають, запізнившись, кілька жінок і хлопчиків. Та Аустра повинна повернутися. Зараз іти поки що не можна. Вона пригадує матір, братика й поспішає додому.

Серце дуже б'ється в грудях. Руки тремтять. Але це не тільки тому, що вона біжить чимдуж. Холод пронизує її тонку одежину, змушує тремтіти дрібним дрожем. Мати гніватиметься... Дівчинка біжить іще швидше... Може, мати не одразу знайшла молоко, і їй довелося поочекати? А що, як з плити випало палаюче поліно і вся кімната наповнилася ідким димом? Братик прокинувся, ковдру скинув, лежить голий, мерзне і плаче. Страх і докори сумління терзають Аустру. Як це вона могла кинути все і піти? І вона біжить іще швидше.

Та її страшні передчуття марні. Мати, виявляється, уже вдома і лежить у ліжку, замотавши голову хусткою. Бідна, знову їй гірше. Вчора ще вони разом усе обміркували і вирішили, що сьогодні обов'язково полегшає. Ні, з такою хворобою нічого не можна знати наперед... Кавник стойть на плиті, накритий чашкою. Аустра дістає склянки, маслянку, цукор. Їде, чи не скаже що-небудь мати? Ні, мати нічого не каже. Мабуть, дуже болить. У таких випадках вона завжди мовчить. А може, мати вирішила не лаяти Аустру, бо сьогодні все-таки незвичайний день.

Братик уже прокинувся і пустує на постелі, сіпає матір за хустку. Аустрі ледве щастить умовити його встати й одягтися. Спочатку він категорично заперечує проти цього, і Аустрі хоч-не-хоч доводиться розказати їому про червоні прапори в саду власника заводу. А коли він уже стойть на стільці перед вікном і захоплено плеще в долоні, дивлячись на велике червоне полотнище, то натягти на нього штани, курточку і взуття — дрібниці.

Раптом Аустра чує, що мати сміється. Щоправда, сміється вона стиха, як тяжкохвора, але все-таки сміється. В Аустри стає тепло на серці. Як добре, коли мама сміється.

— Ага, значить, і хазяїн вивісив червоний прапор.— Мати знову засміялася.

Тепер і Аустра зрозуміла, як це смішно, і вона теж сміється. Вони з матір'ю знають, чому їм смішно. Братик, дурненський, звичайно, нічого не розуміє, але він теж сміється. На мить їм усім стає весело.

Аустра несе матері каву. Мати п'є, спершись ліктем на подушку. Але тепер і братикові заманулося поспідати в постелі. Знову доводиться докласти великих зусиль, щоб пояснити їйому, що так пити каву мають право лише ті, в кого болять вуха. Хлопчик заспокоюється тільки після того, як їйому пообіцяли, що незабаром у нього теж заболять вуха і тоді він питиме і їстиме в постелі, спершись на руку.

Матері начебто трошечки полегшало.

— Тепер і він вивісив... — говорить вона, обережно, краєчком губ відпиваючи із склянки каву. — В той час, коли ще наш татко працював у нього на заводі... напередодні Першого травня в саду біля заводу теж вивісили прапор на березі. Дерево було товсте, високе, віття високо... Поліз один городовий — звалився. Поліз другий — так само звалився. Ще й штани розірвав. Ми всі навколо стоямо, сміємося, а хазяїн аж лютує з досади. «П'ять карбованців,—

кричить,— тому, хто зніме прапор! Десять карбованців!»

Аустра сміється. Потім раптово замовкає: мати, не допивши, відсуває склянку й утикається в подушку. Знову її здолав біль. Аустра ніяк не може заговорити з матір'ю, хоч вона твердо вирішила сказати.

— Мені б вийти, поглянути...— насилу видушує з себе дівчинка і густо червоніє. Тільки зараз вона зрозуміла, що цього не слід було говорити, недобре залишати хвору матір саму.

Мати нічого не відповідає. Мабуть, обмірковує. Аустрі здається, що минула ціла година, поки знову почувся материн голос.

— Іди, та ненадовго. Сьогодні холоднувато, а твій піджачок зовсім не гріє. Черевики ще не подерлися?

— Ні...— Аустра знову червоніє.— Один трошечки, але я ж не ходитиму по калюжах...

— Будь обережніша,— попереджує мати,— гляди не застудися, не захворій. Що ми тоді будемо робити? Та повертайся скоріше. Мені важко самій з малим.

А той уже на сторожі. Ага, то Аустра йде? Тоді її він... Умовляння не допомагають. Він уже зовсім великий і міцний, сам переходить вулицю, дійшов до саду заводчика й назад. І під колеса не попав. Він бачив там у саду великого собаку, і той навіть не загавкав на нього. І він зовсім не змерзне. Голову можна запнути маминою хусткою. До того ж у нього є татова шапка. Докази такі переконливі, що спростувати їх майже неможливо. Мати її дочка перезираються, але не поступаються, та братик має про запас ще один, найсильніший аргумент. І коли він пускає його в хід і при цьому якомога енергійніше тре очі обома кулачками, нічого не залишається, як поступитися.

Одягаючи братика, мати її дочка розмовляють про батька. Говорять вони про нього часто, щонайменше раз на день. З ярославської тюрми уже всіх випустили, мати читала в газетах. Чому ж це він не повертається? Із Сибіру, майже всі повернулися, а деято навіть з Америки. Лише його одного нема й нема. Вони чекають його щодня... Правду кажучи, сьогодні Аустра їде його менше, ніж в інші дні. Сьогодні навіть батько не може надовго заполонити її думки. Сьогоднішній день, з прапорами і музикою, з юрбами людей, такий незвичайний, що думати ще про щось зовсім неможливо.

Ось вони з братиком на вулиці. Але вже з перших кроків стає ясно, який тягар взяла на себе Аустра. Тільки-но

вони вийшли за ворота, братик одразу зупиняється як укопаний. Показує на все пальцем, і ніяк його з місця не зрушиш. Його зацікавив прапор заводчика. Тепер йому неодмінно треба довідатися, чому він так тріпоче і звивається, хто висунув його з вікна і чому полотнище не тримається так, як хоче вітер. Тільки після тривалих умовлянь і обіцянок вдається відтягти його. Обіцянкам він, щоправда, не дуже схильний вірити. Іде, щохвилини озирається і плугається в полах свого довгого пальтечка. Батькова шапка насувається йому на очі, доводиться весь час поправляти її. Носик на вітрі став червоний, як цеглина. Ну й намучиться вона з цим хлопчаком!

Демонстрація вже йде по Олександрівській вулиці в напрямі до Повітряного мосту. Обабіч вулиці люду — як ліс густий. Але дітлахи все-таки протискаються і стають на самому краєчку тротуару. Тут така штовханина і стрікатість, що братик навіть розпитувати не встигає. Стоїть, розкривши рота, і повертає голову то праворуч, то ліворуч. Ну й добре, хоч не заважає. Аустра може тепер без перешкод розглядати все, що її цікавить.

Людський потік рухається по лівому боці. Але за спинами дорослих побачиш небагато. Від краю до краю переволнена широка вулиця, і потік цей час від часу розширюється і переливається на тротуар. Тоді важко встояти на місці, щоб течія не потягла за собою. Хвиля за хвилею. Хвиля за хвилею. Он кавалеристи, з жовтими погонами, на вороних конях. Он льотчики, всі в шкірянках. Он козаки,— вони з піками, і на штанях у них червоні смуги. Особливо захоплюється братик піками. Йдуть металісти — серед них немає жодної жінки. Потім деревообробники, комунальні робітники, торгові службовці. Трамвайники, залізничники... В одних форма із зеленим кантом, в інших із червоним. Потім робітники, що риють траншеї, тут уже і чоловіки, і жінки впереміж, усі смагляві од сонця, всі вони закоптіли, почорніли, живучи в землянках... Піхота, з маленькими прапорцями на гвинтівках. А ось цілій загін велосипедистів...

Повільно й урочисто котиться хвиля за хвилею. У кожної своя музика, свої пісні, свої прапори. Прапори, прапори — нема їм кінця-краю. Ціле море прапорів!..

Аустра така захоплена величчю людського потоку, що не звертає уваги на окремих людей, не помічає, з яким теплом спиняються на них обох привітні погляди. Вона читає написи на прапорах і по них відрізняє окремі групи

демонстрантів. У неї паморочиться в голові од фарб, пісень і музики.

Тепер ідуть школярі — хлопчики й дівчатка. Гурток малюків разюче вирізняється серед піших і кінноти. Братик, як очманілій, кинувся за ними. Аустра ледве зупинила його. Дурненський, затопчути, як комашку! Але їй теж хочеться бути разом з усіма. Вабить музика... ваблять червоні прапори... Та де вже їй з братиком у такій тисняві! Задушать...

Аустрі стає сумно від того, що вона мусить стояти, коли всі, всі йдуть. Малята вже пройшли, за ними йдуть п'длітки, на кашкетах у них кокарди. А потім знову військові, верхи на конях. Один, великий такий, і другий, бородатий, нахиляються і дивляться на них з усмішкою, наче рідних побачили. А братик зовсім не такий уже простачок! Він добре розуміє, що саме його персона так привертає увагу дорослих. Він сміється і козиряє, приставляючи руку до батькової вушанки. У відповідь йому теж усміхаються й козиряють, не лише ті двоє, а й у весь ряд.

Та ось пішов латиський батальйон. Аустра протискується ближче до нього. Братик зійшов на брук і, вже осміливши, знову приставляє руку до шапки й по-військовому випинає груди.

І раптом сталося щось несподіване.

Один із стрільців нахиляється, і за хвилину братик уже сидить у нього на плечі. Дужа рука підхоплює Аустру, і вона раптом помічає, що кроює разом з усіма. Вона не може опам'ятатися від несподіванки, вона не знає, що їй робити,— залишатися чи вирватися й тікати. Але втекти не так-то й легко,— попереду шеренга, за спиною шеренга. Руку вона вивільнила, але куди ж бігти? Що станеться з братиком? Боязко дивиться. Чи добре йому там, угорі?

У першу мить така височінь бентежить і павіть здається хлопчикові трохи страшною. Він уже хоче вдатися до своєї звичайної, випробуваної в усіх випадках життя зброї. Але, глянувши вниз, бачить, що Аустра нікуди не поділася і скрізь, куди не глянеш, у відповідь усміхаються молоді обличчя.

А сидіти на плечі приємно — значно приємніше, ніж іти самому чи стояти. І тут-таки, поряд, багнети, можна рукою дістати. А далі ще і ще... Їх тут цілий ліс. І всі так виблискують проти сонця, що доводиться мружити очі. І над самою головою майорить прапор, плецеться, мов червона

хвиля, і час від часу торкається щоки... Братик сміється. Він дуже задоволений своїм становищем.

Коли його пересаджують на плечі другому стрільцеві, він знову задоволений. Від прапора далі, зате добре видно. І ніхто тут не скривдить, тепер це зрозуміло. Адже Аустра поряд, вона не дасть скривдити. Приємно відчувати, що ти на демонстрації, як Аустра, як дорослі. Це зовсім не те, що стояти край тротуару, де всі штовхаються і майже нічого не видно. Насміявшись досхочу, він стає поважним і старанно витягне ноги, як справжній вершник.

Аустра крокує, не тямлячи себе від захвату. Та й як не радіти. Вона йде разом з усіма, та ще з латиськими стрільцями, та ще біля самого прапора! Вона горда і тим, що братик у неї такий молодець, нічого не боїться. Так вони доходять до Повітряного мосту, але далі шосе все у вибоїнах, скрізь великі калюжі. Аустра помічає, що ноги в неї промокли, черевики неприємно чвакають. Стрільцям добре в чоботях, вони можуть крокувати посеред вулиці. А ось хто-в черевиках чи туфлях, ті штовхаються на тротуарах і стараються вибирати сухіші місця. Братика спускають на землю і допомагають обом добрatisя до тротуару.

Тепер зовсім погано. Тиснява така, що не повернутися,— то вперед несуть, то штовхають. Дорослі їх начебто не помічають, та вони нічого й не змогли б зробити, коли б навіть і хотіли. Величезний потік несе всіх уперед, просто не можна втриматися на місці. Самій Аустрі ще нічого, вона бувала й спритна. А з братиком важко. Кожен штовхан він сприймає як особисту образу і весь час кривить губи. Нарешті він зупиняється зовсім і відмовляється йти далі. Після приємного сидіння на плечах у стрільців іти здається йому зовсім неможливим. У відповідь на всі Аустрині докази й умовляння він лише кривить губи — чого доброго і заплаче. Нічого не вдієш, Аустра бере братика на руки і пробує обратися назад. Це важке діло. Натовп усе збільшується і збільшується, і нема йому кінця-краю. Наче десь прорвало замерзле озеро, і тепер широка течія розливатиметься, аж поки не вибіжить усё озеро... Дітей, що пробираються назустріч людському потокові, ніхто не помічає. А коли хто й гляне, то якось нетерпляче і невдоволено. І Аустра розуміє, як це недобре, коли двоє йдуть наперекір цілому натовпу. Вона усвідомлює свою провину, белькоче пробачення, коли хто-небудь штовхнє дужче.

У братика дивовижна властивість. У кімнаті він такий легенький, взяти його на руки, поносити — втіха. Щоправда, тоді він прукається. А зараз прилип, як реп'ях, і важкий, мов камінь. Скільки йому не кажи, він однаково за шию не тримається... Обм'як і повис на ній. А коли Аустра, вибравши сухе місце, хоче поставити його на землю, він одбивається і руками, і ногами. Ні — та й годі! Не хоче сам іти. Світ не бачив такого ледаря.

Все-таки їй пощастило кілька разів умовити братика пройтися хоч трохи. Вона всіляко намагається зацікавити його навколошнім: натовпом, прaporами, музикою. Але він уже все бачив, а до дрібниць байдужий. Трохи його ще цікавлять кіннотники, але від цього мало користі. Дивлячись на них, він зовсім зупиняється, і з місця його не зрушиш. А потім знову завів своєї: «На ручки, на ручки!..» Навіть на великий барабан ледве дивиться. Аустра не може зрозуміти: завжди барабан подобався йому понад усе на світі...

Від усіх вражень і хвилювань він зовсім розкис і розвредувався. Аустра помічає, що й сама вона стає, як братик,— втомлена й сердита. Намоклі материні черевики такі важкі-важкі. Руки самі опускаються і нізащо не хочуть більше тримати важкого братика... Спина згинається й болить.

Мокрі великі рукавиці весь час спадають, руки почервоніли й горять від холоду. А голова і脊на мокрі. Дівчинка важко дихає. Така досада бере, така досада,— здається, раз узяла б та й покинула братика на тротуарі. І зовсім не буде його шкода. Ніколи не було від нього ніякого толку. Завжди тільки заважав... Як хомут на шиї...

Сердито подивилася хлопчикові в обличчя... Заснув... Оченята заплющив, голівка хитається в такт її крокам. Такий маленький і безпорадний. І так їй стало соромно за свої злі, недобрі думки. Ніколи, ніколи вона його не покине на вулиці. Нікому не віддасть!

Коли нарешті вони звернули з Олександрівської і пішли провулками додому, стало трохи легше. Після страшної тисняви тут так просто. Тепер уже недалеко. Вона підкидає братика вище і пробує іти рівніше — так легше. Але раптом набігла хмара, пішов град, зрідка почали падати важкі краплі дощу. Вітер такий, що забиває віддих. Приємно, дуже приємно хвилинку відпочити. Вона старається загородити братика од вітру.

Але після цього йти стає ще важче. Від граду, що одразу

тане, від води, що збігає з дахів, увесь тротуар мокрий. Черевики хлюпають. А сонце виглянуло з-за хмари й пече, мов навіжене. Важко... Тоді Аустра пробує так: трохи пробіжить, поставить ногу десь на сходинку й відпочиває хвілинку, а потім знову біжить. Братик спить. Йому байдуже — роби з ним що хочеш.

У провулку до них раптом підбігає великий собака заводчика. Він не злий, та на ньому й намордник. Ale він нахабний і настирливий. Обнюхує спочатку її, потім братика. Даремно Аустра робить суворе обличчя і соромить його. Він тільки крутить хвостом, обходить їх і знову тичеться мокрою мордою в руки, третясь об ноги і спинається на задні лапи. I що більше вона сердиться й ухиляється від його ласк, то настирливішим стає пес. Ось уже зовсім притиснув їх до стіни і жадібними, хитрими, Аустрі здається, навіть якимись насмішкуватими очима дивиться на братика. Вона не знає куди подітися. Старається не занепадати духом і соромить собачку, але в голосі її вже чути слози.

Раптом Аустра помічає, що хтось заступив її сонце. I, перш ніж вона встигає озирнутися, хтось дужим стусаном проганяє собачку. Бліде обличчя нахиляється до самого її обличчя, і запалі, лагідні-лагідні очі дивляться на неї і на братика. Потім він цілує її і братика. Борода дуже коле, але поцілунок такий знайомий, рідний, що слози переповнюють очі. Дуже знайомі руки обнімають їх обох і піднімають високо, до сонця. Золоте сяйво і полум'я червоного прапора б'ють у вічі, але крізь слози вона нічого не бачить. Та вона і не хоче бачити — нічого, нічого...

Потім вона помічає, що йде вулицею... і братик уже не в неї на руках. Вона нічого не розуміє. Здається, знову повіяв вітер і несе її, несе...

Вона сама — як вітер. Наче божевільна, кидається за ріг і відчиняє двері.

— Тато повернувся! — захлинаючись, гукає вона, не причинивши за собою дверей.

Вона бачить, як мати, перелякані, квола, ще не вірячи, встає з постелі й вивільняє голову з хусток. Забувши, що вона вже зовсім велика й розумна дівчинка, яка до того ж весь час неслася на руках братика, Аустра підстрибує, плеще в долоні, і від її великих мокрих черевиків на чистій підлозі лишаються калюжі. Вона плаче, і сміється, і без упину вигукує:

— Тато повернувся! Тато повернувся!

СМЕРТЬ КЛЕМАНСА ПЕР'Є

Він вийшов на поріг свого будиночка. Було шосте червня, з самого ранку нестерпно пекло. На плечах у нього теліпався старий піджак, з-під нього визирала поношена сорочка. Капелюха він не надів, і обрамлена віночком сивого волосся лисина блищаля, ніби намощена клеєм.

Сонце заливало потоками спекоти безлюдну вулицю. По той бік перехрестя видно було ріг мерії, а за ним — залишки зруйнованої барикади. Двадцять шостого травня її було взято однією з останніх. Перекинута двоколка, розбита дзеркальна шафа, уламки лакованих дверцят... Клеманс Пер'є дивився й усміхався. Влучно поцілила граната версальців. Іще після двадцять восьмого травня там лишались валятися чотири трупи інсургентів. Напроти стиха прочинилося вікно. Мадам Лізандер боязко висунулась із нього. Глянула ліворуч, потім праворуч, кинула погляд через вулицю й кинула панові Пер'є.

— Доброго ранку, пане Пер'є. Знову когось ведуть?

Вона говорила тихо, наче боялася, що хтось їх підслуховує. Обличчя пана Пер'є розплывлось у вдоволеній усмішці.

— Сьогодні не видно. Тепер їх не відімаєш! Розбіглися наші хоробрі герої, мов зайці з городу. Хіба ж це не смішно, мадам Лізандер?

Але мадам Лізандер лякливо відмахнулася. З широкого рукава виглянула пухла, біла, як молоко, рука.

— Чи ви при своєму розумі, пане Пер'є?! Як можна сміятися! Такий жах!.. У мене і зараз у вухах стоїть гуркіт гармат. Уночі я ховаю голову під подушку і все одно не можу заснути. Ще й досі стріляють...

Вона не встигла договорити, скрикнула й присіла на підлогу. Десь пролунав залп. Потім іще три чотири постріли підряд і наприкінці два окремих. Пер'є хотілося показати, що все це не справило на нього ані найменшого враження. Він зійшов на бруківку і, прикладивши зігнуту долоню до очей, з виглядом знавця почав вдивлятися в той бік, де стріляли.

За хвилину мадам Лізандер знову висунулась із вікна і спитала ще боязкіше:

— Чого це стріляють? Що там таке?

Пан Пер'є і далі, не відриваючись, дивиться вдалину, щоб мадам Лізандер краще переконалась у його обізнаності.

— По-моєму, це за рогом вулиці Бельвіль. Там засідає польовий суд, і там-таки, в саду, розстрілюють і закопують цих собак. Я вчора пішов подивитись, та не можна підійти. Біля огорожі юрби людей стоять — дивляться. Дехто приходить іще звечора. Беруть із собою бутерброди і чекають цілу ніч, щоб не прогавити чогось.

Мадам Лізандер похитала головою.

— Господи, який жах! Я не можу дивитись на кров...

— Чому? Адже то їхня кров, кров отих негідників! А що робили ці собаки? Хіба не вони розстрілювали заложників без будь-якого суду? Хіба не вони хотіли поморити нас усіх голодом? Знаєте, мадам Лізандер, коли їх ведуть, мені хочеться підбігти й заколоти хоч одного багнетом, — хай валяється під моїм вікном, хай його їдять мухи, як здохлу кішку на смітнику.

Мадам Лізандер зітхнула.

— Люди стали тепер такі жорстокі. Хіба ж вони всі винні? Дехто потрапив туди випадково.

— Без розслідування нікого не засудять. Там кожну справу розглядають. Треба знищити всіх цих ворогів культури, ворогів мирних громадян... Ви не читаєте «Фігаро»? Заждіть, я вам зараз винесу...

Він швидко пішов до себе і зараз же повернувся, помахуючи газетою.

— Ось послухайте, що сказав уже двадцять другого травня в Національних зборах сам Т'єр: «...справедливість, гуманність, порядок і цивілізація перемогли... Але майбутнє наших дітей і Франції вимагає застосування крайніх заходів... Чуете?.. Ці люди вбивали і грабували виключно з любові до свого ремесла. Тепер вони в наших руках. То невже ми скажемо їм: милосердя!.. Ці огидні жінки нохами розтинали груди нашим офіцерам. Тепер вони в наших руках,— то невже ми скажемо їм: милосердя!.. А що таке інсургент? Це просто хижий звір. Уперед, чесні люди! Сміливіше! Ще один, останній натиск — і назавжди буде знищено цей демократичний, інтернаціональний набірд...»

Пан Пер'є вдарив по газеті кулаком.

— Ви чуєте, мадам, як пишуть! А далі ще й не таке. Шкода, ви так мало цікавитесь газетами і літературою. Недавно мені трапився чудовий вислів: «Тепер, коли йде суд

над федератами, треба прикувати ніж до руки ката...» Як вам це подобається, мадам? А наш славнозвісний Дюмасин? Кажуть, що він тепер пише, так би мовити, зоологію революціонерів і стверджує, ніби їхні самки стають схожими на жінок лише після смерті. І Альфонс Доде, і Ернест Доде, і Кларетті, і Сарду, і Мендес! Усі ці патріоти й славні сини народу, як один, стоять за Т'єра, Мак-Магона й Галіфе.

Мадам Лізандер знову зітхнула:

— Я хочу лише одного — спокійно спати вночі, а вранці відчиняти вікно. Ці жахливі мухи пролазять у кожну щілинку і на все сідають. Учора в мене яєчня тхнула мертвичною, довелося її викинути. Знадвору йде нестерпний сморід.

Пан Пер'є потягнув носом.

— Так, це неприємно. Але смердить через те, що їх тут-таки на місці й закопують. Кажуть, у садку кафе Берна закопано більш як двісті чоловік. Дійдіть до магазину капелюшків мадам Шамфор і заверніть у двір,— звідти видно. В одному місці нога стирчить, в іншому — рука. Коріння каштанів заважало закопати глибше.

Він знову повернувся на свій поріг. З боку Монмарtru почувся гуркіт коліс. Проїхав фургон; велику кістляву коняку вів за вуздечку босий чолов'яга у лахмітті. Другий, теж обіданий, тільки вже в чоботях, крокував з киркою на плечі поряд з фургоном. Двоє солдатів з карабінами йшли позаду. У фургоні коливалась якась важка брудна маса, накрита ганчір'ям. Пан Пер'є дивився вслід фургону, поки той не зник за рогом мерії.

— Бачите, мадам? Ось їх уже й прибирають, і незабаром сморід зникне. Тисячі гробокопачів працюють на кладовищі Пер-Лашез та Монпарнас. У парку Монсо дощ розмив усі ями, і трупи підсмажувалися на сонці, як оселедці на сковороді. Із ставків Шомон виловили три сотні трупів, вони потім валялися цілий тиждень. Там не можна було пройти навіть із затиснутим носом. Учора над містом цілу ніч стояла заграва. Я вже подумав, що то прокляті втікачі-інсургенти знову підпалили його. Та виявилось, що просто це падло склали на купи, полили гасом і спалили. У Сент-Антуанському передмісті їх скидають у траншеї, які вони самі ж і вирили, у Шароні й Банньйолі — навіть у колодязі. Жікарден так пише про це: «Епідемії боятись не слід, а нечиста кров угноїть поля наших хліборобів». Отак-то, мадам Лізандер. Скоро ви зі своїми дівчатами знову зможете

шити біля відчинених вікон і всміхатися до офіцерів, що проходитимуть вулицею.

Помітивши виставлені у вітрині модні журнали, він усміхнувся й почав потирати руки.

— Та дай боже. Кларіssa ще вчора повернулася. Тепер чекаємо замовниць. А от Жанетти і досі нема. Просто вірити не хочеться, але Кларіssa запевняє, нібіто вона швидше з революціонерами в Булонському лісі.

— Цілком можливо, цілком можливо! Позавчора по дорозі у Версаль я бачив у натовпі бунтівників трьох таких дівок. Усі троє зв'язані однією мотузкою, усі забризкані кров'ю і грязюкою, плаття на грудях подерті... Теж билися на барикадах. З глузду всі вони зсунулися.

— Пане Пер'є, а чому ви ще й досі не відчишли свого магазину?

Пан Пер'є озирнувся. На білій стіні вирізнявся напис синіми літерами: «Вина, лікери, фрукти, делікатеси...» Сумним здавався цей напис над вітринами, що їх закривали віконниці. Пан Пер'є знову вийшов на брук.

— Я сьогодні встав близько шостої і хотів було відчинити, але потім передумав. По-перше, я лишився тепер зовсім один. Мій Люсьєн, як ви знаєте, пішов з інсургентами. Цілком можливо, що він ховається де-небудь поблизу. Мені, звичайно, нічого не можуть зробити, але все ж таки... Раптом прийдуть і спитають про нього, а що я можу сказати? І хіба я повинен відповідати за нього? Він мені ані родич, ані друг... По-друге, я дуже турбується за Огюста. Він був у Версалі — це я знаю напевне. Тепер їх перевели до міста, а він і досі не приходить. Коли б він був тут, то не примусив би мене чекати.

— Та ви не дуже турбуйтесь. У них тепер чимало роботи й за містом. Огюст хороший син, але крім того й зразковий солдат. Можете бути певні, він відправив на той світ не менше дюжини революціонерів.

Обличчя пана Пер'є розплівлося в усмішці.

— Це вже напевне. З вами завжди приемно поговорити, мадам Лізандер. Зробіть ласку — зайдіть до мене десь так годині о п'ятій. В моєму підвальному збереглася пляшка старого бордо й голландські бісквіти.

Але мадам Лізандер не встигла нічого відповісти. Пан Пер'є кваліво відступив до своїх дверей. З-за рогу мерії показався цілий загін, який швидко наблизився до них.

Попереду їхали шість гусарів, по троє в ряд, у них були рушниці з примкнутими багнетами. Слідом за ними на

білому коні їхав офіцер з ремінною нагайкою в руці, обабіч ішло двоє в цивільному. Всі вони конвоювали п'ятьох знеможених чоловіків у брудному лахмітті. Двоє були із сивими бородами, а третій зовсім хлопчик, років п'ятнадцяти. Хлопчик, мабуть, щойно плакав — обличчя його було в брудних п'ятьоках, і він судорожно хапав ротом повітря. Один із сивобородих притискав до грудей правою рукою ліву. Рука був повний крові, і вона капала на його синю блузу й коліна. Очі в старого глибоко запали, губи скривились од болю. Троє інших заточувались на ходу і штовхали один одного, стараючись не попасти під копита коням. Але голови вони тримали високо.

Офіцер розмовляв з чоловіком у цивільному. Вони проїхали, не звернувши уваги на пана Пер'є. Але він устиг помітити, що ноги в білого коня вище колін у крові, і не міг одвести від них очей. Потім він замахав руками і гукнув мадам Лізандер:

— Ви бачили, бачили? Я певен, що він проїжджає через площу Вольтера. Там усе залито кров'ю. Ці браві хлопці не знають пощади.

Пан Пер'є вибіг на середину вулиці і, ніби качур, що пробує злетіти, замахав обома руками і неприродним, верескливим голосом крикнув услід вершникам:

— Хай живе законний уряд! Хай живе Т'єр!

Крикнув і зараз же кинувся назад до себе в дім, наче щось там забув. Він і не побачив, як один із цивільних оглянувся, зупинився, сказав щось іншим, повернув назад, прочитав вивіску й зазирнув у відчинені двері. Потім він штовхнув зачинені на засув ворота, мабуть, хотів переконатися, чи нема в будинку іншого виходу. Коли він, повертуючись, знову проходив повз двері, на порозі з'явився пан Пер'є.

— Еге! Та це ж ти, Жонаре? Чого ти тут розгулюєш? Хіба ти теж ішо не відчинив своєї м'ясної крамниці?

Пан Пер'є добре зінав, що Жонар ішо в квітні служив у федератів, у делегації Комітету громадської безпеки, куди він проліз завдяки знайомому начальнику префектури, таємному агенту версальців. Панові Пер'є було також достеменно відомо, що, коли впав форт Іссі, Жонар перебіг до версальців, став одним із найстаранніших і найспритніших шпигунів і виказував революціонерів. Але панові Пер'є зовсім не хотілося нагадувати йому про це, не збирався він говорити й про те, що тільки-но бачив Жонара серед конвоїрів заарештованих революціонерів. Йому

тільки здалося дивним, що Жонар зупинився посеред вулиці й дивиться на нього спідлоба, наче вони ніколи не були знайомі.

— Може, зайдеш? У мене в підвалі знайдеться кілька пляшок чудового бордо і голландські бісквіти.

Жонар глянув іще раз на нього, потім на стіну будинку, повернувшись і, нічого не сказавши, пішов.

Пан Пер'є тільки розвів руками й стиха пробурмотів, щоб Жонар не міг почути:

— У мене тут іще дещо знайдеться... Заховав од цих собак... У мене вони нічим не поживляться. Я завжди був прихильником законної влади й порядку...

Жонар зник за рогом, а вікно мадам Лізандер було зачинене. Спантеличений пан Пер'є пішов у дім.

Він навіть відчув якусь тривогу. Чому Жонар так дивно поводиться? Адже він, Клеманс Пер'є,— порядний громадянин, він один із перших вітав урядові війська біля воріт Сен-Клу. Але зразу ж його тривога змінилась на обурення. Чого він так заноситься, цей шантажист і спекулянт?! Сам поставив притулку інвалідів гнилу рибу...

Пан Пер'є відчинив магазин. Через вирізані у віконницях сердечка пробивалося слабке світло. Позаду прилавка видно було напівпорожні полиці. Панові Пер'є, по суті, тут не було чого робити, просто йому стало якось не по собі... Він почав перебирати банки із зіпсованими консервами, підгнилі апельсини і якісь паперові пакети.

У прочинені двері магазину теж проникало світло. Раптом стало темно й почулися кроки. Пан Пер'є обернувся. У дверях темніло кілька силуетів. Він нахилився вперед, щоб краще роздивитися, і заціпився. У півтемряві виразно можна було роздивитися тъмяний блиск чотирьох спрямованих на нього багнетів.

— Не ворушитись! Спокійно! Виходьте!

Голос був схожий на скрегіт іржавого заліза. Про те, щоб не послухатися, не могло бути й мови. Машинально виконуючи наказ, пан Пер'є рушив до дверей, навіть не насмілюючись підвести голову.

Його оточили четверо солдатів у червоних штанях і чоловік у цивільному.

— Клеманс Пер'є?

— Так, це я. Мене тут кожен...

— Мовчати! Відповідати тільки на запитання. Торгуєте винами й фруктами?

— І гастрономією. На стіні вивіска.

— Чому ваш магазин і досі зачинено?

Відповісти одразу на це питання було не так просто. Пан Пер'є хотів почухати потилицю, але важкий приклад одразу повернув його руку на місце.

— Сказано: не ворушитись! Якщо спробує іще раз — коли багнетом! З цією навілочкою нема чого церемонитись.

Пан Пер'є не вірив своїм вухам. Ні, він очам своїм не міг повірити. Перед ним стояв Жонар, його давній знайомий, і допитував, наче ворога. Пан Пер'є хотів був розкрити рот, але погляд сірих зизуватих злих очей примусив його мовчати. А тут іще дула чотирьох загрозливо наставлених на нього рушниць.

Допит тривав.

- Ви давали свої меблі заколотникам для барикади?
- Вони самі взяли у мене комод і ручний візок з двору.
- Де ваш син?

Пан Пер'є випростався на весь свій невеликий зріст.

— Це вам краще знати. Мій син служить в урядовій армії. Куди ви його поділи? Я його весь час чекаю.

Жонар кивнув конвойним; на обличчі в нього з'явилася гідка посмішка.

— Весь цей набрід — просто дурні комедіанти. Вони думають, що мають справу з ідіотами. Виведіть його! А ми подивимось, чи не переховується тут, за цими зачиненими віконницями, ще хто-небудь.

Пер'є зовсім розгубився. Його поставили спиною до стіни. Обабіч стали двоє солдатів, так що їхні багнети майже впиралися йому в боки.

Він прилип до стіни, мов блощиця, тупо впершись очима у вікна мадам Лізандер. Сонце припікало лисину. Скорі він почув, що по його щоках стікає шіт і біжить за комір. Потроху пан Пер'є почав отямлюватись, і перше, що він побачив, були мадам Лізандер і Кларісса, які ховалися за занавіскою. З другого боку вулиці боязко пробігла дівчинка буличника з порожнім кошиком у руці. Нарешті його погляд наштовхнувся на дві пари злих і колючих, мовшило, очей. Усе ще боліла рука, яку вдарили прикладом.

Гнів його минув. Тепер він міг усе спокійно обміркувати й зважити. Чи варто в такий час гніватися через дрібні неприємності? В цій шаленій метушні можливі всілякі непорозуміння. Які тільки бої довелося витримати цим славним хлопцям, поки вони звільнили Париж від дикунів-федератів! Адже їхні самки ножами розтинали офіцерам груди... Хіба можна після цього вимагати якоїсь ввічливості?

Це прокляті бунтівники зробили солдатів такими! Пан Пер'є тепер ненавидів їх у десять разів більше.

Нема сумніву, вони поведуть його з собою. Що ж, він не чинитиме опору. Розпорядженням уряду й виконавцям цих розпоряджень треба коритися беззаперечно. Але в тюрмі він вимагатиме, щоб його вислухав офіцер, комендант чи як там їх зватъ... Що комендант! Був час, коли він поставав вином самого генерала Галіфе. І тоді він скаже: «Я лояльний громадянин, я навіть рояліст. Я прощаю і цим двом солдатам, і іншим. У мене в самого син солдат, і я не певен, що він теж за час заколоту юдного разу не помилився. В ім'я свого Огюста я прощаю вам, визволителям Парижа». І коли вони підуть, віддавши йому честь, він звернеться до п'ятого: «До тебе, Жонаре, я, па жаль, не можу поставитися так, як до них. Я зайвий раз не нагадуватиму, як ти підробляв підписи й поставав інвалідам тухле м'ясо. Але я мушу тобі сказати, що ти не гідний тієї посади, яку займаєш зараз. Я тебе на ній більше не можу залишити. Доведеться тобі повернутися до торгівлі м'ясом та рибою...»

Хтось тихо застогнав. «А може, це я сам?» — спало на думку панові Пер'є. Здавалося, що на череп йому насилали жару. Боліла рука в лікті... Раптом біля дверей — просто над самим вухом — почувся той самий скреготливий голос:

— Де тут у вас іще тайник? Признавайтесь!

Пан Пер'є осміхнувся, засунув руку в кишеню й дістав маленький ключик.

— Це від підвальну. Вхід знадвору, поряд з дверима на кухню. Як зайдете вниз, то ліворуч порожня винна бочка. Він під нею. Зверху шар піску завтовшки з долоню, не більше, навіть лопата не потрібна.

І коли Жонар був уже в передпокої, він гукнув йому вслід:

— Тільки обережно підіймайте ляду. Там завіса зламана й один край западає.

Пан Пер'є в душі порадів своїм хитрощам. Він нічого не сказав про те, що сховано в кутку ліворуч під купою ящиців з-під сиру. Та й навіщо говорити геть усе? На п'яту годину він запросив мадам Лізандер на скляночку бордо з голландськими бісквітами. До речі, котра зараз година? Солдатів краще не питати. Пан Пер'є глянув на сонце. Близько одинадцятої, принаймні не більше як пів на дванадцяту.

— Струнко! Вперед! Марш! Стріляти, якщо спробує втекти.

Знову пан Пер'є машинально виконав наказ. Його оточили четверо солдатів. З обох боків блищаючи багнети. Поряд гупали важкі солдатські чоботи. Іти було незручно. На повороті він побачив у вікні мадам Лізандер, її обличчя було біліше тієї завіси, за якою вона ховалася. Крадіжка від конвойних, але спокійно він кивнув їй головою. О п'ятій... О п'ятій годині за скляночкою вина й газетою буде про що розповісти... Пережити таку маленьку пригоду на вітві непогано...

Пан Пер'є ішов між конвойних з гордо піднесеною головою. Та коли він раз, і другий, і третій помітив обличчя цікавих, що злякано виглядали з вікон, йому знову стало не по собі. Чого доброго, ще хтось із знайомих подумає, що він злочинець... О, ці кляті федерати й революціонери! Тепер пан Пер'є ненавидів їх усім своїм еством.

Часом він спотикався об кругляк бруківки й на мить зупинявся, і кожного разу його підганяв міцний удар у спину. Били чимось твердим — мабуть, рукояткою пістолета. А що, як курок випадково спуститься? Кулі може влучити і в нього... По спині забігали мурашки. Але він не насмілився повернути голову й попередити конвойних. Це вже напевно заборонено. А ці славні хлопці лише виконавці. В усьому винні тільки негідники федерати.

Вулиця вела вгору. Пер'є пізнав один із пагорбів Монмарtru. Підніматися довелось недовго. Вони зупинилися біля розкішного білого будинку з балконом і балюстрадою уздовж вікон другого поверху. Внизу було видно загратовані вікна півпідвального поверху. В міру того, як вулиця піднімалася вгору, вони глибше й глибше заходили у вузьку щілину між тротуаром і будинком.

Конвойні зупинились, а разом з ними і заарештований. З гуркотом розчинилися навстіж залізні ворота, і пан Пер'є ступив на вибите кінськими копитами, брудне, вкрите кізяками подвір'я. Тут було повно солдатів і озброєних цивільних. Ніхто не розступався перед конвойними, їх ніби не помічали. Пан Пер'є огледівся, але не було кого попрохати, щоб викликали офіцера або коменданта. А втім, він і не встиг би. Його підвели до відчиненого підвального вікна, що трохи виступало над рівнем подвір'я. Перед цим вікном півколом стояли солдати з рушницями.

Солдати розступилися. Пан Пер'є зупинився, нічого не розуміючи, і вже хотів повернути назад, але в цю мить

дужий стусан у спину скинув його в приямок перед вікном, так що він ледве встиг упертися долонями в шерехату стіну.

— Лізь, собако!

І він відчув удар у спину й гострий біль у потилиці. У вухах задзвеніло, з очей посипались іскри... Пан Пер'є із стогоном полетів кудись глибоко в темряву, ушав на щось м'яке, скотився в якусь задушливу, смердючу щілину й більше вже нічого не відчував.

Пан Пер'є розплющив очі. Над ним нависало сіре, вкрите товстим шаром пилу склепіння заввишки в півтора метра, по ньому повільно повз великий гладкий павук. Пан Пер'є не встиг побачити, сховався він у темному кутку чи вхопив напівдорозі здобич. Гострий біль у потилиці примусив його повернутися на бік. Повертаючись, він почув, як тріщить його волосся, одриваючись від долівки. Але цей біль здався дрібницею порівняно з тим полум'ям, яке обпекло йому голову до самої шиї.

Повернувшись на бік, він зрозумів, чому опритомнів. Поруч нього лежав хтось, закутаний з головою в пальто, і весь час, ніби в такт якійсь дивній музиці, штовхав його в бік коліном. Погляд пана Пер'є ковзнув по сусідові, і він побачив розірвану майже по саме коліно штанину, з якої стирчала брудна, вся у струпах нога. Від огиди він хотів повернутися на другий бік, але застогнав і перестав ворушитись. Потилиця була наче налита свинцем, і при першій же спробі зрушити цей неймовірний тягар на очі павернулися сліози. З другого боку, майже із самої долівки, на пана Пер'є дивилися чиєсь ніби скляні очі.

— Чого дригаєшся. Лежи спокійно.

Ці слова пан Пер'є почув крізь невиразний, дивний гомін. Біля самих очей чоловіка, що дивився на нього, майнула велика брудна рука й стерла з чола темпу пляму. Потім пан Пер'є побачив цілу кучму жорсткого чорного волосся. Він обережно просунув руку під потилицю й помадав долівку. Пальці його потрапили у щось липке.

Сусідові губи скривилися в посмішці:

— Добряче вони тебе віддубасили. За що ж це?

Пан Пер'є не вважав за потрібне відповідати. Навіть зціпив зуби, щоб не застогнати. Це напевне був один з отих пегідників, отих революціонерів. Чи варто такому розповідати, що він потрапив сюди через непорозуміння і що скоро з'явиться з вибаченням офіцер або комендант і звільнить його? Солдатові він простить, але Жонарові — нізащо... Думки пана Пер'є знову закрутились навколо сьогоднішніх

подій, і він на якийсь час впав у забуття. Проте поступово до його свідомості почали доходити навколошні звуки. Під напівкруглим склепінням підземелля стояв глухий гомін. То завмираючи, то посилюючись, він наче вторував сам собі. Притишена розмова — ніби плескіт води об каміння... Схлипування, тихий стогін, стримувані ридання... Пан Пер'є звівся на лікті. Вузький прохід вщерь забили люди. Один стояв, притиснувшись до стіни, наче в нього був перебитий хребет, і, нахиливши голову під низьким склепінням, шукав руками опори. Другий сидів, відкинувшись до стіни, третій обхопив руками коліна й поклав на них голову. Але більшість лежали: скрутившись клубком, на боці, ницьма, розкинувшись руки, або на спині, нерухомо, наче мерці... Навпроти віконної ніші ще можна було щось роздивитися. Далі склепінчаста печера губилася в темряві, якій, здавалося, не було кінця. Лише де-не-де можна було розрізнати невиразні обриси скорчених людських тіл, що збилися докути.

Пан Пер'є почав чхати. Від нестерпного, гидкого смороду лоскотало в носі, шкребло в горлі. Людські екскременти, випари брудних тіл... Неначе десь поблизу була скотобійня чи звалище. І огидна гнила вогкість, як у старій заваленій криниці. Лоб пана Пер'є вкрився холодним потом. Він зціпив зуби, щоб вони не цокотіли.

Скляні очі сусіда стежили за ним з відвertoю цікавістю.

— Як ти сюди попав? Постачав Центральний комітет провізією, яку крав у будинках, покинутих буржуями? Чи, може, служив швейцаром у Комітеті громадської безпеки? Такі добродії, як ти, вміли примазатись. А наші кліпали очима й понабирали різних буржуїв та провокаторів. Ти, певно, спізнився вчасно перекинутись на їхній бік? Або надто мало виказав федератів? Тепер, голубчику, пізно, тепер лежи в одній компанії з нами...

Думки пана Пер'є чіплялись одна за одну, виникали якісь дивні асоціації. То він згадував, як стояв на пекучому сонці біля свого будинку й дивився у вікно мадам Лізандер, то переносився думками до воріт Сен-Клу, де зустрічав військо визволителів-версальців... Гіркота незаслуженої образи й страшної несправедливості стискала горло. Потім він пригадав, що обіцяв о п'ятій годині пригостити мадам Лізандер вином і бісквітами. Якщо він вчасно не повернеться додому, вона даремно стукатиме в двері... Пан Пер'є нервово засовався на місці, але гострий біль у потилиці примусив його лежати не ворушачись.

— Як ви гадаєте, приятелю, котра тепер може бути година?

Сусід глянув у вікно, з якого весь час тягло холодом.

— Коли ти опритомнів, десь пробило третю. Тепер, маєтъ, близько четвертої.

І справді, крізь гомін, що сповнював підземелля, долинув бій годинника, але полічити удари не можна було. У дворі почалася метушня. Дзвеніли підкови, стукотіли колеса, лунали чиєсь зойки, щось хлюпотіло за вікном, поблискували багнети конвойних.

Пан Пер'є зітхнув:

— Скажіть, будь ласка, як тут попасті до офіцера або коменданта?

— До коменданта? Ти сам хочеш до коменданта? В тебе отут що-небудь лишилося? — Сусід постукав себе пальцем по лобу. — Звідси ти вже нікуди не попадеш. Хіба що поведуть у Трокадеро, Версаль або ще на якусь бойню.

Пан Пер'є одвернувся. Так і є — це один з тих бандитів, які й справді заслуговують тільки на кулю чи на шибеницю. Але прикро, до глибини душі прикро, що йому, порядному громадянинові, доводиться валятись отут разом з усякими волоцюгами та покидьками Парижа. Чому так довго не приходять випустити його? Вже чотири години. А о п'ятій мадам Лізандер постукає в двері...

Чоловік, що лежав з другого боку, знову почав штовхати його коліном. Пан Пер'є сердито перевернувся на спину, і в потилицю йому знову вп'ялося сила-силенна дрібних голок.

А сусід вів далі:

— Тобі треба було б перев'язати голову, а то забруднишся, як свиня. Видно, стукнули добряче. Де вони тебе згарбали?.. Подивись, чи немає в тебе носової хустки? Я допоможу...

Пан Пер'є не визнав за потрібне відповісти. Цей мугир вважає, що може поводитися з ним як із рівним. Він лежав і дивився вгору. Павук знову виповз із своєї схованки і снував туди й сюди. Тепер було видно, що він протяг основу для великого павутиння і старанно скріплює поперецні нитки. Було заради чого старатись: у віконній ниші з веселим дзижчанням літали мухи.

Пан Пер'є задрімав, але по-справжньому заснути йому не вдалося. Десь у глибині підвала раптом знялася метушня, загримів замок, двері з гуркотом відчинились, і зарештовані збилися в проході. Ті, що лежали в ближчому

кутку, теж підвели голови, скочили на ноги. У смузі світла, що падало від входу, блиснули багнети. Пролунала сердита команда й брутальна лайка, когось ударили прикладом, хтось обурено кричав, хтось стогнав. Цілу партію вигнали на подвір'я. Деяких просто тягли по сходах, і шаблі гусарів бряжчали об каміння. Біля дверей промайнув офіцерський кашкет, і в пана Пер'є забилося серце, але кашкет ту ж мить зник. Двері зачинилися, забрязкотів замок. Арештанти, що були притихли, знову зашепотілися. Сусід наблизив обличчя до самого вуха пана Пер'є:

— За сьогоднішній день це вже третя партія. Перший раз ми навіть чули залп. Певно, розстріляли тут-таки, на монастирському подвір'ї. Може, й зараз почуємо.

Видно, прислухався весь підвал. Під склепінням стояв лише тихий шурхіт, схожий на шелест листя під час дощу. Але залп не пролунав. Шепотіння ставало все голоснішим, почувся стогін і плач. Сусід знову зашепотів панові Пер'є у саме вухо:

— Розмовляйте тихіше — тут шшигуни. Сьогодні ми одного вже виявили. На всі заставки лаяв Т'єра, Мак-Магона і всіх версальців. Знайшлися дурні, які йому підтакували. Уранці всіх забрали.

Пана Пер'є узяла злість на цього невгамового балакуна. Йому, торговцеві вином, фруктами і гастрономією, нема ніякого діла до всієї цієї погані з паризьких передмість, до всіх цих революціонерів, які заслуговують тільки на кулю! Він усе життя був прихильником порядку й законного уряду. А непорозуміння завжди можуть бути...

Та серце в нього все одно щеміло від образі. Пан Пер'є зціпив зуби й заплющив очі.

Коли він знову прокинувся, світла пляма вікна стала свинцево-сірою. Густа, важка й задушлива темрява спустилася до самої долівки й налягла на нього. Нестерпно пекло під грудьми. Здавалося, все всередині стислося від спраги. Пан Пер'є завжди був стриманий щодо їжі, а тепер йому так страшенно хотілося їсти й пити, що навіть соромно стало. Голод не давав заснути. Сусід повернувся до нього спиною і, мабуть, штовхав тепер когось іншого, бо вже з того боку чулося сердите буркотіння. У підвалі потихішало. Гнітючий свинцевий морок примусив усіх замовкнути. Але ось панові Пер'є здалося, що сусід праворуч щось гризе. Справді, щось хрумтить у нього на зубах. Мабуть, печиво... У пана Пер'є покотилася слина. Дома,

у кухонній шафі, лишилося смажене курча й півляшкі білого вина.

Він повернув голову праворуч.

— Води тут не дають? А поїсти чого-небудь?

Сусід перестав гризти й засміявся із закритим ротом.

— Я тут усього тільки другу ніч, але поки що ні їжі, ні питва не бачив. Просто пани версальці ще не встигли прислати нам булок, печені й вина. Зате на сніданок, напевно, подадуть куріпок під шпинатним соусом і пляшку шампанського на кожного. Т'єр просто зі свого столу почастує.

Він знову в'їдливо засміявся, та відразу ж і замовк.

— Їсти хочеться? Буржуйської вечері в мене нема, але поділитися можу...

Пан Пер'є відчув на своїй долоні щось тверде. Коли він підніс руку до рота, в ніс ударив запах плісняви. Це був щматочок засохлого кислуватого пшеничного хліба. Але він не захрумтів у роті пана Пер'є: в нього лишилося тільки три більш-менш здорових зуби. Він переміщав сухар у роті, аж поки той не розм'як. Після цього їсти схотілося ще більше. До того ж страшенно мутила спрага.

Тим часом зовсім стемніло. Заарештовані полягали. По кутках чулося протяжне хропіння, дехто скрикував і схоплювався уві сні, а дехто люто чухався, покусаний паразитами. Пан Пер'є відчував таку розбитість у всьому тілі, наче його переїхав ломовик. Він трохи посидів, обхопивши коліна руками, потім ліг на спину й склав руки на грудях, засунувши долоні під пахви. Сіра пляма вікна ледве вирізнялася на стіні.

Коли пан Пер'є прокинувся вперше, десь на башті вибивав годинник. Він нарахував десять ударів, але перших, мабуть, не чув. Надворі лив дощ. Вода, дзюркочучи, збігала з бруківки у приямок і звідти по стіні у підвал. Ті, що лежали під вікном, бурчали й намагалися відсунутись далі. Але сусіди не поступалися місцем, бо не було куди потіснитися.

У друге пан Пер'є прокинувся на світанку. Він так змерз, що в нього зуб на зуб не попадав. Із синіючої віконної ніші тягло холодною воркістю. На подвір'ї змінювалася варта. Чути було слова команди, бряжчання острог і шабель, стукіт рушниць і важке гупання чобіт.

Пан Пер'є знову поринув у тривожний, сповнений кошмарів сон. До нього прийшла мадам Лізандер, і вони удвох пили вино, гризли бісквіти, аж хрустіло на всю кімнату. А вони все їли, їли і ніяк не могли найтися. Хрускіт ста-

вав дедалі гучнішим, і здавалося, що від нього лопнуть барабанні перетинки.

Пан Пер'є прокинувся. Уві сні він привалився до сусіда, і той, прокинувшись, збудив його.

Сусід трохи підвівся, спершись на руки, ніби зумисне став рачки. Щетиняста борода й губи були в землі, очі гноїлися, червонясто-синє обличчя набрякло, брудна сорочка розхристалася на грудях. Ні, це не бісквіти хруско-тіли. Двері широко відчинились, і смуга жовтого світла впала на арештантів. З глибини підвалу до дверей рушила група людей. Підганяючи прикладами й багнетами, солдати вели до виходу двох скотих разом в'язнів. Штовхаючи один одного й спотикаючись, вони насилу посувалися, брязкаючи ланцюгом. Цей звук нагадував то жалібний плач вмираючої дитини, то виття зацькованої собаки.

— Прощайте, товариші! Хай живе...

Брязкіт рушниць заглушив їхній вигук. Грюкнули двері. Приглушений тупіт чобіт по сходах... За вікном пролунав залп і слідом за ним негучний постріл з пістолета... Заарештовані затамували подих. Десять у кутку пищав і шкряботів паяцюк. Сусід пана Пер'є став на коліна і, наче мусульманський дервіш, припав лобом до долівки, простяг уперед руки долонями вниз. Та раптом він підвівся й трусонув кучмою.

— От і печеня. Добрий сніданок панові Т'єру.

Пан Пер'є з ненавистю поглянув на нього.

Якобінець, клятий революціонер! Повідомити б про нього кому слід... Ця думка цвяхом засіла у нього в голові й не давала спокою. Адже це допоможе йому скоріше відратися звідси...

До обіду пан Пер'є пролежав, мучачись від болю та обмірковуючи різні плани. Він весь третмітів, тіло його нило, у вухах стояв шум. Страшенно хотілося пити. Язык розпух, обважнів. У пориві люті пан Пер'є схопився на ноги. Похитуючись, розмахуючи руками, він намагався встояти у вузькому проміжку між сусідом, що сникав ногою, і якимсь хлопчаком із світлим, як льон, волоссям.

— Кляті негідники... Якобінці!.. Через вас чесний громадянин мусить мучитись і перетворитися на свиню!

Голос був такий хрипкий і глухий, що він сам його не впізнав. Важкий удар чоботом у стегно — і він відлетів через двох сусідів у мокрий після дощу куток.

— Що ця тварюка там патякає?.. Це, певно, шпигун... Бийте його!..

Але бити не били, дуже вже вигляд був у нього жалюгідний. Зовсім знесиливши, пан Пер'є сів просто в калюжу і, обхопивши руками коліна, уткнувся в них обличчям.

Надвечір частину заарештованих вигнали на подвір'я. Хапали першого-ліпшого, хто потрапляв під руку, не вибираючи. Пан Пер'є теж опинився в цій групі. Ніхто не знов, що на них чекає. Стусанами і лайкою всіх зігнали докути, і озброєні пістолетами або шаблями жандарми оточили їх. Покурюючи й насміхаючись, повз них походжали солдати. Поміж арештованих шастали двоє типів у цивільному, і, видно, за їхньою вказівкою двох відокремили від гурту й погнали кудись за ріг. Вони опирались, але їх примушували йти ударами прикладів.

Пан Пер'є опинився посеред юрби. Мимо пройшло кілька офіцерів. Але на їхніх обличчях було видно таку пихатість і ненависть, що він не наважився звернутись до них. Будь-яка спроба вирватися з юрби була наперед приречена на невдачу. Варта тільки й чекала приводу, щоб пустити в хід пістолети й шаблі. Кожного, хто насмілювався зрушити з місця, нещадно били. Хлопчині з лляним волоссям розквасили ніс і верхню губу. Разом з кров'ю він виплюнув два зуби. Ніхто не протестував. Гусари реготали, побрязкуючи острогами. Офіцер озирнувся, і в його очах сяйнуло презирство.

Раніше пан Пер'є із задоволенням спостерігав, як у садку Берна розправлялися з бунтівниками. Тепер він сам опинився серед цих людей, яких гнали, мов худобу на забій, і на душі в нього було дуже невесело. Проте він на повні груди дихав свіжим повітрям і навіть трохи заспокоївся, коли юрбу вивели за ворота й погнали вулицею вниз.

Тільки б не вели повз власний будинок і вікна мадам Лізандер!.. Але з перших же кроків він зрозумів, що йти доведеться тією самою дорогою, якою його гнали нещодавно. Пан Пер'є сковався в саму гущу натовпу і втягнув шию в плечі. Віконниці будинку були відчинені, вікна павстіж. Пан Пер'є роздивився порожні поліці, купи мотлохи на підлозі. Перед дверима, розвалившись у його м'якому шкіряному кріслі, сидів із сигаретою в зубах якийсь капрал і весело перемовлявся через вулицю з Кларіссоро — швачкою з мастерні мадам Лізандер. А вона, причепурена, в новій блакитній блузці, зляглася грудьми на підвіконня й реготала, поблизкуючи білими зубами. «Розпусница! —

подумав пан Пер'є.— Не минуло й двох тижнів, як вона носила на барикади харчі федератам...» Але все це лише промайнуло в його думках. Пан Пер'є озирнувся і все дивився на свій будиночок, поки пістолет, що блиснув у нього перед самими очима, не примусив його іти з усіма в ногу.

Пана Пер'є душили сліози. Розсівся в його кріслі — в брудних чоботях, із сигаретою в зубах! Навіть Огюст не пасмілювався сідати в нього, коли гостював під час відпустки. А йому самому доводиться йти разом з цією поганню з паризьких околиць... Невже не зустрінеться жодної людини, яка могла б визволити його? Пан Пер'є ухопився за цю думку й почав уважно придивлятися до перехожих.

Їх гнали й кривими вуличками, й прямими бульварами. Спочатку в усіх була одна думка: куди? Але людей так змучили голод і втома, що незабаром вони стали до всього байдужими. Вони йшли, як худоба на бойню, знаючи, що надії на порятунок немає і що опір марний. Їх підганяли стусанами і лайкою, та це вже не допомагало. Вони байдуже приймали удари і все повільніше пересували ноги. Вийшли на досить широку вулицю. Раптом жандарми кулаками, ногами та рукоятками пістолетів відтиснули арештованих до самого тротуару. Назустріч їхав якийсь поважний генерал. Пара вгодованих вороних коней бігла не дуже швидко — генерал, як видно, не поспішав. До того ж поруч із ним сиділа виряджена метреса з білою болонкою на колінах. Раптом у юрбі полонених почулося нелюдське волання:

— Ваше превосходительство! Куди вони мене женуть? Я не винен!..

Невеликий лисий товстун, у якого на потилиці запеклася кров, мов несамовитий, рвався до коляски. Генерал кинув на нього байдужий погляд і одвернувся, нахилився до дами й полоскотав затягнутими в рукавичку пальцями шию собачки. Собачка вищрила зуби. Дама, усміхнувшись, теж блиснула зубами.

Пан Пер'є дістав лише два удари в груди й один, особливо дошкульний, у щелепу. Вибрали мить, коли жандарми, повитягавши ший, мов гусаки, що побачили незнайомого пса, повернули голови до генерала, якийсь арештований у синій блузі скинув дерев'яні черевики, перемайнув через низьку огорожу й, мов птах, перелетів через садок. Три-чотири постріли гримнули йому вслід. Але кулі не зачепили втікача, або ж він відбувся легкою подряпиною і, перехопившись іще через одну огорожу, зник з очей.

Ніхто не кинувся за ним навздогін. Одним більше, одним менше — невелика різниця. Хто їх там рахує? Зате ціла злива ударів і добірної лайки упала на решту положених.

Сонце вже хилилося за верховіття дерев, але ще дуже пекло. Невисохлі після нічного дощу калюжі парували. З підвальних люків, садків і погано засипаних траншей тягло нестерпним смородом. Арештовані знемагали, стомились і конвойні. На Єлісейських Полях зробили привал.

Арештовані, мов по команді, опустилися на землю. Хто лежав, наче мертвий, із заплющеними очима й відкритим ротом, хто сидів, зіщулившись, і дивився перед собою каламутним поглядом. До них почали підходити цікаві з натовпу гуляючих.

Пан, у циліндри, із сивою борідкою, плеснув по плечу вусатого жандарма.

— Браво, другяко! Добрий у вас улов. Але чому ви їх женете простò так, юрбою? Треба зв'язати, закувати в кайдани! Півгодини тому гнали тут одну банду — так вони усі були одним канатом зв'язані. Як голуби на телеграфному дроті — ха-ха-ха! А гусари їх нагайками — о, тоді в них звідки й сила візьметься...

Пан вийняв з рота сигару й навіть нахилився, щоб краще роздивитися. Згорблений дідок, що сидів долі, не зводив з нього свого єдиного слізового ока — друге було перев'язане брудною червоною хусткою. І раптом панок почервонів до самого циліндра.

— Мерзотники! Волоцюги! Усі ви розбійники, як і ваші проводирі — Делеклюз, Верморель і Варлен! Червоною ганчіркою перев'язався! Який зухвалець — він іще насміхається з нас!

Він тикав палицею із залізним наконечником, цілячись просто в око старому, але не влучив. Тільки червона смуга лишилась на сірій щоці. Жандарми з реготом відсторонили панка.

Панночка, на високих каблучках, із парасолькою на плечі, підстрибнула, мов коза, і вискнула, почервонівши так само, як її татусь:

— Куди ви цих собак ведете? Розстріляйте їх отут!

Зворушений таким патріотизмом, вусань козирнув їй:

— З превеликим задоволенням, мадемуазель. Але всьому свій час. Смерть для цих звірів — ніщо. Вони ковтають кулі так само байдуже, як трюфелі зі столу буржуа.

Панночка вгамувалася. В очах її блиснули слізози.

— От шкода! Мені так і не пощастило побачити, як умирають ці собаки.

Вуличні хлопчаки й гурт повій з тюканням закидали заарештованих піском і грязюкою. Конвойні й пальцем не поворухнули, щоб якось припинити це.

Пан Пер'є тремтів усім тілом. Присівши павичіпки, він сковався за широку спину якогось робітника. Від переляку в роті у нього пересохло, аж щоки прилипли до ясен. Набридливі мухи з дзижчанням обліпили йому потилицю, але він не здогадався відігнати їх.

Рушили далі. Юрби цікавих на тротуарах дедалі збільшувалися. Сп'янілій Париж радів перемозі, і натовп заарештованих звеселяв сердя. Панове й дами, весело перемовляючись, показували на них пальцями й потішались, немов побачили бродячий звіринець. Кафе були переповнені. Звідти, похитуючись, виходили п'яні громадяни із склянками вина в руках і виплескували залишки заарештованим межі очі. Озлоблення юрби передалося жандармам, і вони із стусанами та лайкою теж кидалися па пещасних. Зненацька гrimнув постріл, але не можна було озиরнутися, глянути, хто ж упав посеред бруківки, на кого, мов зграя стерв'ятників на падло, кинулась юрба. Якийсь сміливець, що відштовхнув піднятій на нього кулак, чи непокірний, котрий плюнув у перекривлену реготом пику й холоднокровно підставив груди під кулю? А може, просто нещасний не поспів за іншими й спіtkнувся на вибоїстій бруківці...

Коли вийшли на Версальське шосе, усі зрозуміли, що їх жепуть у Версальську в'язницю. У згаслих очах блиснув промінь надії. Їх судитиме польовий суд. Хоч би який він був, але без слідства тепер не розстріляють. Намулені, затерплі, мокрі ноги почали переступати байдоріше. Понурені голови підвелися.

Пан Пер'є почевонів від задишки. У голові паморочилося, в очах стояв туман. Кожної миті він міг упасти під ноги юрби. Він добре розумів, що тоді настане його остання хвилина, тому намагався спертись на плечі сусідів і машинально переступав ногами. У Версалі його не судитимуть. Він нічого поганого не зробив. Йому пригадалися слова Т'єра про правосуддя, і в душі його знову воскресла надія. Тільки б не впасти на дорозі, тільки б витримати. Біля форту Лам'єтт їх раптом спинили. Розштовхали й вишикували в дві шеренги. Вопи здивовано перезиралися, не розуміючи, що це означає. Та ось на дорозі з'явився

верхи на коні генерал. За ним під командою двох офіцерів ішов загін солдатів з рушницями на плечах. Це був Галіфе зі своїм постійним почтом.

Галіфе скочив з коня і неквапливо пройшовся вздовж шеренг. На ньому був новісінський мундир і лаковані чоботи. Рука в білій рукавичці грава хлистом. Спокійне, навіть привітне генералове обличчя здавалося стомленим. Але його крижані очі допитливо, наче когось відшукуючи, вдивлялися в кожне обличчя.

Певно, він не знаходив, кого шукав, а може, й сам не зінав, хто йому потрібен. Обійшовши півшеренги, він зупинився проти кремезного чоловіка — чи то вантажника, чи то сміттяра — з кучмою жорсткого чорного волосся й злими очима.

Генерал торкнувся його плеча хлистом і посміхнувся.

— Де ти, голубе, загубив шапку? Займався важливими справами чи надто вже поспішав з іншими до Версалю?

Коли генерал зупинився проти чорнявого, по розчervонілому обличчю арештованого пробігла тінь, коліна в нього затремтіли, а від дотику хлиста зсутулилися плечі. Але він одразу опанував себе й випростався. В осклянілих очах збліснули зеленкуваті вогники.

— Ні, пане генерал. Я підносів патрони захисникам барикад на бульварі Сен-Марсель.

Його різкий дзвінкий голос виразно пролунав над обома шеренгами. У Галіфе нервово затремтіли повіки.

— А-а! Одвертість — похвальна риса. Але чому в тебе таке чорне й щетинясте волосся? Ти не француз. Ти італієць або іспанець.

— Я такий самий італієць або іспанець, як ви герой, пане генерал.

Генерал почервонів і махнув рукою. На чорнявого миттю кинулися жандарми. У пана Пер'є потемніло в очах. Він ладен був у цю хвилину сам зірвати з пліч свою голову, на якій теж не було капелюха, й сковати її під ноги сусідів. Але він стояв у другій шерензі, і розгніваний Галіфе пройшов мимо, не звернувшись на нього уваги.

Останнім у шерензі стояв хлопчина із світлим, мов льон, волоссям і розбитим носом. Він теж був без шапки. Хлист свиснув і опустився йому на голову.

— Звідки ти такий уязвся? Мабуть, не зумів у себе в Польщі чи Данії зробити революцію? І вирішив своїми гидкими патлами здивувати Париж? Марш!

Хлопчина упав, мов підкошений. Але його одразу ж оточили конвойні й, б'ючи ногами, змусили підвистися. За мить його поставили до стіни поруч із чорнявим. Той стояв, випроставшись, спокійно скрестили на грудях руки. Кинувши презирливий погляд на хлопчину, який знепритомнів, він повернувся до солдатів, що шикувалися по команді офіцерів.

— Чого ви труситесь, як баби! Стріляйте сміливіше!
— Уперед! Марш!

Арештантів погнали бігом. Останніх слів чорнявого вони вже не почули. Позаду пролунав безладний залп.

Сонце зайшло. Швидко смеркало. Арештовані насилу йшли, затамувавши подих від страху, що їх от-от зупинять і знову вишикують у шеренгу. Але більше їх не зупиняли. Посувалися без затримок. Попереду засяяли вогні Версалю.

У Версалі було чотири в'язниці. Підвал великої конюшні, оранжерея палацу, манеж Сен-Сірської військової школи й Саторійські доки. Багато хто з арештованих бував у Версалі й раніше. Але зараз, смертельно змучені, вони не могли роздивитися у темряві, куди їх женуть. Попереду було щось схоже на коридор — це видно з того, що юрба розтяглася вервчикою, і останнім довелося чекати, поки пройшли передні. Потім опинились у вузькій щілині між кам'яною стіною і якимсь будинком. На тлі похмурового неба темніли обриси величезних будівель.

Але й тут їм не дали спокою. Передніх жандарми відштовхували назад, а задніх стусанами й прикладами гнали вперед. Арештовані зрозуміли, що їх заганяють в якесь приміщення. Тримаючись за стіну, вони добиралися до дверей. Але всередині було вже повно в'язнів, і їх зустрічали багнети внутрішньої охорони. Декому все ж таки пощастило протиснутись. Вони опинилися серед людей, що, збившись докупи, сиділи або лежали долі, в задушливі гарячій, сповненій міазмів атмосфері, яка отруювала кров, ніби чад із челюстей величезної невидимої печі. Тим, хто лишився у дворі, було краще. Вони лягли на вогку прохолодну землю й поринули у важкий сон. Декому пощастило знайти ще не висохлу калюжу. Відштовхуючи один одного, як звірі, припали вони до густої, смердючої рідоти й пили її.

Пан Пер'є заснув раніше, ніж упав на землю. Це був навіть не сон, а якесь дивне забуття, коли деякі відчуття ще ясні і в мозку б'ється обірвана думка. Навколо була

глуха могильна тиша, лише у вухах відлунював схожий на удари дерев'яного молота по залізу стукіт власного серця. Поволі стихав і він. Панові Пер'є здавалося, що він умирає. Не було ні страху, ні бажання боротися за життя. Гніюча байдужість, як ватяна ковдра, обкутала його свідомість.

До схід сонця арештованих збудили постріли над самою головою. Ім здалося, що стріляють просто в них, і всі підвели голови.

— Лежати, собаки! Стріляти в кожного, хто поворухнеться!

Арештовані знову припали до землі. Але й затуманені очі навчилися в одну мить багато що помічати. Із загоном солдатів, які мали змінити втомлений екзекуціями й далеким переходом конвой, з'явився і сам комендант табору, капітан Обра. Заразом солдати тут-таки, біля стіни, розстріляли трьох арештованих. Чи то їх уже засудили до смерті, чи то вони спробували втекти або ж образили охорону... А може, капітан Обра пронудьгував цілу ніч, і йому заманулося влаштувати для себе вранішню розвагу. Могло бути й таке, що вночі його мутили жахи, і він вирішив помститися за них. Словом, тут могло бути що завгодно.

Пан Пер'є побачив те саме, що й інші. Двоє впали відразу, а третій схилявся поволі, чіпляючись руками за стіну, наче будь-що хотів утриматися на ногах. Та ось і він упав і захрипів, а черевики його, мов дерев'яні колодки, бились об землю. Це тривало дуже довго, арештованим здавалося — цілу годину. Потім стукіт черевиків припинився, і замість хрипіння почулося пронизливе виття. Арештовані обома руками затискували вуха. Найжахливіше було те, що виття повторювалося з довгими перервами й від нього не можна було ні втекти, ні сховатися.

Пан Пер'є теж затиснув вуха, але чув усе. Тіло в нього боліло, наче його побили, руки й ноги були ніби вивихнуті, ступні горіли вогнем, та про це він не думав. Як це жахливо, що він не вмер і знову здатен думати. І він думав і згадував, і тільки виття підстреленого час від часу порушувало плин думок.

Перед ним постали всі несправедливості, страх і приниження, яких він зазнав нещодавно. Згадав він, що уві сні стояв перед своїм будиночком і жартував з Кларіссою, і вона усміхалася йому з вікна. Жорстокі сні! Пан Пер'є стиснув руками голову й гірко заплакав.

Солонуваті слози збігали йому в рот, він машинально

ковтав їх. І він знову відчув, що язик у нього розпух від нестерпної спраги й щелепи зводить судорога.

Усе навколо раптом заворушилося — мабуть, дозволили встати. Пан Пер'є теж спробував підвистися.

У другому кінці табору в'язні з жахом кинулися в різні боки. Тільки тепер вони побачили, що калюжа, з якої вони вночі пили, була червона від крові. Мабуть, хтось до них промивав тут рани... Але потім сталося іще страшніше... До калюжі підповз лисий товстун і, лежачи на животі, почав жадібно пити.

— Проклятий! Він хлебче кров своїх братів!

Пан Пер'є відсахнувся від калюжі. Вінувесь сіпався й тримався, ніби в рот йому налили киплячого масла. Насилу добрів він до стіни й сів, прихилившись до неї спиною. Поряд лежав, утинувшись обличчям у землю, підстрелений. Він більше не вив, лежав нерухомо, тільки ноги все ще смикалися.

Хтось сів поруч пана Пер'є.

— Скажіть, він нічого не відчуває? Правда ж він уже непритомний?

Сусід відповів не зразу:

— Мабуть, що так. А може й ні. Дізнаємось, коли настане наша черга. Це вони роблять, щоб помучити живих. Смерть — найлегше, а от оце... Ні, я не витримаю. Ось побачите, я збожеволію.

Пан Пер'є схопив його за руку.

— Навіщо ви таке кажете? Ми ж лише під слідством. Нас відпустять.

Сусід пильно глянув йому у вічі.

— Може, ви раніше за мене збожеволіли?

Правду кажучи, пан Пер'є і сам мало вірив у те, про що казав. Не те щоб його віра у правосуддя, справедливість і свою невинність похитнулась, але зараз із ним койлося щось не зовсім йому зрозуміле. Нерви здали, тканина його переконань, колись така міцна, розповзлася й перетворилася на жалюгідне лахміття. Якби пана Пер'є звільнили цю ж мить, він однаково пе міг би вже думати, як раніше. Надто багато пережито й побачено.

Він сидів біля стіни недужий, розбитий і думав. Сонце підбивалося все вище й почало немилосердно пекти. І хоч верховіття кучерявого каштана, що виглядав з-за стіни, гойдалося з боку на бік, на огороженому у вигляді паралелограма майдані вітру зовсім не відчувалося. Три велетенських бараки розпікалися на сонці. Над загорожею

в просвіті стіни видно було обвиту плющем розкішну балюстраду якогось будинку. Весь Версаль з його будівлями, підвалаами й площами був повний-повнісінський арештованих федераців і просто скоплених на вулиці громадян. Незрозуміло за якими ознаками розсортовані й знову пересортовані по різних групах люди лежали, сиділи, стояли, притиснувшись один до одного. Охоронці з тупими й лютими обличчями готові були вміть спрямувати на них дула рушниць. Щось вишукуючи й винюхуючи, серед в'язнів шастали жандарми й шпиги в цивільному. Окрики й постріли, хрипіння вмираючих, стогін побитих і поранених, зойки забожеволілих... Усе кипіло, ніби в якомусь пекельному казані. Скрізь лежали розстріляні, просто померлі або непримотні в'язні. Чорні рої мух кружляли над калюжами крові, люди валялись у власних екскрементах, і над усією цією клоакою стояв нестерпний сморід.

Пан Пер'є не мав сили відвести погляду від ніг підстrelеного, що й досі сіпалися. Дивно. Коли в Парижі розстрілювали інсургентів, це було навіть цікаво. Сухо, злагоджено гrimne залп, і людипадають, мов підкошені, а ті, що були прив'язані до дерев, осідали з пониклою головою. Багато з них умирали з голосними вигуками, як учора отої чорнявий біля форту Лам'єтт. Ці люди вміли бунтувати проти законної влади, вміли й умирati. Але ніколи пан Пер'є не міг уявити, що людину можна отак підстrelити й кинути: хай мучиться в усіх на очах. Цього він більше не міг витримати. Здавалося, ще мить — і він сам затіпається в нервовому припадку.

Десь опівдні принесли в дерев'яному кориті якесь вариво. Але їли тільки ті, хто був міцніший або не тямив себе від голоду. Пан Пер'є насилу ковтнув раз чи двічі цієї тухлятини, і йому ще дужче захотілося пити. Але води не давали. Сидячи під пекучим сонцем, він раптом почав марити з розплющеними очима. Ось він стоїть у себе на кухні, зачерпнув білим кухлем з повного відра і п'є, п'є...

Опам'ятавшись, він голосно застогнав. Потім випростався й підвівся. Може, йому знову привиділось? Пер'є побачив свого прикажчика Люсьєна. Разом з іншими конвойними він гнав через площу нову партію в'язнів. Але що ж це виходить? Адже Люсьєн пішов до революціонерів! Та про Люсьєна пан Пер'є думав недовго. Його тіло нило, як одна суцільна рана, усе всередині пекло вогнем.

Уночі їх загнали в якийсь підвал. Тут було тірше, ніж на Монмартрі,— ще темніше, людей іще більше, сморід

сильніший. Коли вранці в'язнів знову випустили на подвір'я, вони якийсь час стояли мов сліпі. Але конвой погнав їх, і вони, заточуючись, хапаючись один за одного, потяглися через площеу, самі не знаючи куди.

Пан Пер'є опинився біля загородженого просвіту в стіні. По той бік стіни виднілася менша площа, там теж було зовсім арештованих. Їх також оточувала варта, готова пропущтикути багнетом кожного, хто спробує підійти до огорожі й перемовитись слівцем з кимось із знайомих, що були по цей бік огорожі. У пана Пер'є знайомих там не було. Безтако дивився він на все, що оточувало його. Він отупів, і йому все стало байдуже. Тіло було ще живе, але дух уже вмирав.

Зовсім байдуже пан Пер'є дивився, як арештованих відганяли на протилежний край невеликої площи, а на середину її вивели, мабуть, з якогось підвальну чи барака, групу жінок. Серед них були й досить пристойно вдягнені, але більшість у лахмітті, з обмотаними в брудне ганчір'я руками, з незагоєними ранами на обличчях. У декого із жінок спідниці були розірвані згори донизу й так-сяк скріплени. При найменшому русі виглядали голі коліна. Одна тримала на руках дитину.

Червоне, оповите імлою сонце пекло їм голови, жандарми штовхали їх, марно намагаючись вирівняти ряди. Якась майже зовсім сива стара жінка без кофти, з довгими, як у кістяка, руками не витримала і впала горілиць. Конвойні підхопили її під пахви й кудись потягли.

Було близько другої години дня. В цей час на паризьких бульварах ще мирно сплять у своїх квартирах дами, які тільки о восьмій годині ранку повернулися додому після званих вечерів або з таємних домів побачень. Сплять і ті, кого чоловіки залишили самих на перинах тільки близько полудня. Інші поїхали у Версаль подивитися на арештованих — так само, як раніше в цирк або зоологічний сад. Коли ж щастливо упіймати особливо важливого злочинця, дехто з дам приїздив удруге в супроводі своїх чоловіків — гусарських офіцерів.

Капітан Обра чекав гостей на другу годину, а о пів на третю він повів їх до табору. Як люб'язний власник звіринця і гостинний господар дому, комендант ішов попере-ду, звертаючи увагу гостей на щось дуже цікаве. За ним, щебечучи, сміючись, з цікавістю роздивляючись в'язнів, ішла зграйка дам у світлих літніх туалетах. Процесію завершували двоє дівчат під однією парасолькою. Вони,

видно, тут уперше, і в їхніх очах можна було прочитати подив, страх і огиду. В руках вони тримали напарфумовані хустинки, якими раз у раз затуляли носи.

Конвоїри стояли, виструнчиваючись, і віддавали дамам честь. Командант хльоснув по халяві хлистом.

— Струнко, суки! В шеренгу! Втягти черево!

Раптом хтось заверещав. Командант озирнувся. Це була товста дружина полковника національної гвардії і представника військово-польового суду в Шателе — Луї Фабра. Вона мало не наступила на купу нечистот і, відскочивши вбік, обтрушувалась, мов мокра курка.

Капітан усміхнувся й гречно вклонився.

— Обережніше, любі дами! Ці тварюки де стоять, там і паскудять.

Дружина видавця демократичної газети пані Ренар переклала парасольку на друге плече й закопилила губу.

— Яка дикість, яка нецивілізованистю! Щоправда, ми самі надто мало турбувалися про освіту цих тварюк. Надалі нам доведеться частіше читати на околицях лекції із санітарії та суспільної гігієни. Чистота й порядок у центрі міста не допоможуть, якщо квартали бідняків щоранку загрожують Парижу епідеміями...

Дочка банкіра Мулена, худа й смуглява, як циганка, підійшла до жінки в роздертій спідниці.

— За що тебе заарештували? Що ти накоїла?

— Я перев'язувала поранених на площі Больтера.

Мадемуазель Мулен перезирнулася з іншими дамами. Такими руками, в такій одежі! Це ж може бути зараження крові. Які темні ці люди. Але дружину мера шостого округу, пані Лоріо, цікавило інше.

— Де ти так порвала одяг?

Навіть крізь шар бруду на обличчі жінки видно було, як вона почервоніла.

— Версальці хотіли мене згвалтувати.

Вражена пані Фабр підійшла ближче.

— Що ти сказала? Наші славні визволителі? І тобі не соромно так брехати? Та вони дітей з палаючих будинків виносили...

Дами підійшли ближче. Панночки під однією парасолькою вилізли наперед.

— Де, кажеш? Де це трапилося?

Раптом в іншому кінці шеренги пролунав гучний низький голос, такий спокійний, що здавався неймовірним у цій юрбі зацькованих людей.

— Женіть додому цих поросят, хай уже розважаються дорослі...

Кілька дам скрикнули. Комендант найбільше боявся таких інцидентів. Вони траплялися досить часто, і їх майже ніколи не можна було передбачити й запобігти. Чого доброго, гості подумають, що він не може впоратись із цими тварюками. Проте цього разу він не накинувся із своїм хлистом на зухвалу крикуху, навіть не наказав забрати її геть,— певно, боявся скандалу. Густо почервонівши, він махнув хлистом і вигукнув:

— Опустити очі, коли повз вас проходять порядні жінки!

Дами нишпорили очима в юрбі, вишукуючи найцікавіші екземпляри. Майже у всіх палали щоки і в очах відбивалися цікавість та огіда. Що за тварюки! Усі газети сповнені повідомлень про звірства й неймовірну рознесту цих жінок. Це навіть якось лоскотало нерви!

Жінка з дитиною хотіла припасти до руки пані Ренар. Вона вирішила, що ця дуже декольтована дама в сукні з брюссельського мережива і в діамантових перснях принаймні маркіза або генеральша.

— Згляньтеся, пані! Дитина гине! Уже третій день у мене нема й краплині молока...

Пані Ренар із серйозним виглядом кивнула комендантові:

— Послухайте, капітане! Навіщо її тримають тут?

Це вже було втручання в його службові справи. Ображено відчайдушно знизав плечима. Він не зобов'язаний усіх їх знасти. Якідо хтось цікавиться, може довідатися в канцелярії у секретаря. Волоцюги, повії, вбивці — усі вони заодно з бунтівниками.

— Чи не можна допомогти дитині?

Капітан іронічно вклонився:

— Їх розстріляють разом.

Йому зовсім не хотілося, щоб дами дійшли до кінця шеренги, але їх, видно, найбільше зацікавила саме зухвала крикуха. Зупинити їх силою було незручно. І ось уже пані Фабр, приставивши до очей лорнет з перламутровою інкрустацією і золотою ручкою, підійшла майже впритул до арештованої.

— А ти чого тут?

А та стояла, хрестивши на грудях м'язисті руки, ставна, висока, на півголови вища за капітана. Глибокий шрам перерізав її лоб. Усупереч наказові вона одна

стояла, не опустивши очей. І ці сповнені ненависті очі метали іскри.

— Щоб ви із своїми коханцями могли до обіду валитися на перинах.

Пані Фабр знову відскочила, як облита водою курка.

— Капітане, неваже у вас немає куль на цих нахаб?

Комендант лише знизав плечима й повів дам далі. У таборі в нього кілька таких, з якими нічого не можна вдіяти. Безсоромність і упертість цих повій просто неймовірні. Звичайно жандарми в перший же вечір справляються з ними, але з цією ніхто не може впоратися. В одному з підвалів є чудовий куточек, який самі в'язні назвали левиною печерою. Навіть найвідчайдушніші й найміцніші чоловіки не могли витримати там більше шести годин і виходили звідти бліді, як мерці, й сумирні, мов ягнята. А ця просиділа цілу добу — і хоч би що. Ніби виспалася на сінникu. Ніяк не можна заткнути її пельку. В неї наче вселився сам диявол. У варварське середньовіччя її спалили б на вогнищі як відьму. Ми з нашою гуманістю терпимо всі її вибрики. Кулю, кажете? На жаль, в даний момент це неможливо. Її вже засуджено, і вона чекає своєї черги. Увечері її передадуть патрулю. Таких ми повинні охороняти особливо пильно. Якщо за списком не вистачить когось, будуть неприємності. Наши суди дотримуються суверої законності...

Мадемуазель Мулен сумно похитала головою.

— От шкода! Я ніколи не бачила зблизька розстрілу. В газетах пишуть, що вони перед смертю зневажають бога, насміхаються зі святого причастя, паплюжать уряд. Якийсь негідник навіть виляяв священика й плонув на хрест... Чи не можете ви, пане Обра, повідомити нас, коли їх розстрілюватимуть?

— Охоче, любі дами, охоче. Розстріли в нас бувають досить часто.

— Тільки не завтра,— попередила пані Ренар.— Завтра мені ніколи...

Обра відвів дам трохи набік. Туди щойно принесли корито з варивом, навколо якого билися арештанти. Дами недовго спостерігали це видовище. Пані Фабр одвернулася перша.

— Просто тварюки. Справжні тварюки...

Більше пан Пер'є нічого не розчув. Пригнали нову партію в'язнів. Штовхаючись і наступаючи на ноги, вони відтіснили його до огорожі.

Восьмого червня після обіду на обрії збиралися важкі дощові хмари. Змучені спекою в'язні лежали, наче мертві. Перед заходом сонця почалася злива. Люди підставляли долоні під великі краплі дощу й жадібно пили. Коли на землі розлилися калюжі, вони лягали долі й смоктали теплу каламутну воду. Хоч яка вона була гидка, але принаймні її було досхочу. Ті, хто вдень надто перегрівся на сонці або мав хворий шлунок, відразу почали блювати кров'ю. Але більшість вгамували спрагу й підбадьорились. Наповнений водою шлунок уже перестав відчувати голод.

Проте це тривало недовго. Дощ лив години півтори. Спотяту прохолодна волога приємно освіжала знеможене від спеки тіло. Та незабаром усі змокли до рубця, брудне лахміття неприємно прилипало до тіла. Глиняста земля розмокла й стала липкою, як замазка. Не лишилося жодного сухого місця, де можна було б сісти. Ще до півночі арештовані почали мерзнути. Над рамок зірвався холодний вітер. У загороді для арештованих тъмяно блищали живі калюжі. Намагаючись зігрітися, вартові бігали туди й назад, тягнучи шаблі по землі і обливаючи грязюкою в'язнів. Чіплялися до кожної дрібниці.

Пан Пер'є сидів напочіпки біля самої огорожі. Накинувши піджак на голову, він дихав у нього, щоб хоч трохи зігрітися, але все-таки тримався. Йому здавалося, що нижня частина його тіла дедалі глибше загрузає в грязюці. Холодна вогкість підступала аж до ший.

Раптом хтось торкнув його за плече.

— Пане Пер'є! Чуєте, пане Пер'є!

Пан Пер'є визирнув з-під свого піджака і тихо скрикнув. Невважаючи на тупу байдужість, що все більше очоплювало його, життєвий інстинкт ще не зовсім згас. Над ним схилився якийсь солдат із рушницею.

— Тихіше! Не лякайтесь. Це я, Люсєн.

Пан Пер'є дивився на нього широко розплащеними очима, вкрай здивований. У сутінках солдатове обличчя було наче сірий коленкор.

— Ти... солдат? Як ти сюди потрапив? Я тебе ще раніше помітив.

— Я знаю. Тому й прийшов. Побоявся, що ви мене викажете. Як побачив, що федератам все одно кінець, то втік із Венсенського форту. Наплів усякої всячини версалцям, і вони зарахували мене в загін. Тепер весь час боюся, що мене впізнають і викажуть. Тут повно шпигунів.

— Мене ти не бійся, я не викажу. Навіщо виказувати? Ти в мене добре служив. Поможи мені вибратися звідси. Я не винний.

— А ви гадаєте, що всі ці люди винні? Сорок тисяч арештованих — хто тут розбиратиметься? Версальці хотіть крові, от і все. Може, я й допоможу вам утекти. Тепер щоночі ллє дощ, темно. Я знаю, коли міняється варта й ворота ненадовго відчиняють. При першій же нагоді дам вам знати. Тільки нікому ані слова про мене.

Та навіть надія на порятунок не справила на пана Пер'є особливого враження. Він став скептиком і тільки сумно похитав головою.

— От і добре. На випадок чого дай знати. Тільки навряд чи мені втекти. Я дуже ослаб.

Люсьєн знову пахилився до нього.

— Тихіше, ради бога! Ще хочу сказати вам одне... Огюст теж тут.

Пан Пер'є випростався.

— Огюст... ти кажеш?

— Так. Отут поряд, за цією огорожею. Я там па варті, На світанку нас змінять. Я вас учора тут помітив і сказав йому. Ви можете його побачити й поговорити з ним — тільки треба зазирнути за огорожу. Ні, не зараз... коли я відійду. Він уже приречений, але ви не кажіть йому, Бранці його розстріляють...

Голосно лаючись і розбрізкуючи на арештованих грязюку, він одійшов. Тихо, мов тінь, пан Пер'є зазирнув за нижній край огорожі. Між залізним пруттям він побачив сіре, з глибоко запалими очима, заросле синове обличчя.

— Огюст... О-гюст... — тільки й міг вимовити пан Пер'є.

— Мовчи! В тебе такий різкий голос. Я сам усе розповім. З Бельвіля я втік до пруссаків, а вони, кляті, видали мене версал'цям.

— Навіщо ти це зробив? Хіба ти не знат, що чекає дезертира?

— Вони примушували мене розстрілювати полонених інсургентів, жіноч і дітей. Я не можу вбивати дітей...

Огюст злякано замовк і сховав голову. Але це був Люсієн. Він ходив неподалік туди й назад, тягнучи по грязюці приклад.

Огюст знову підвів голову.

— Це Люсієн. Все буде добре. Він допоможе мені втекти. Він знає, коли змінюються варта й відчиняють ворота...

Що там у нас дома? Як мадам Лізандер? Кларісса чекає мене?

— Чекає, чекає...

У пана Пер'є стислося горло. Обличчя Огюста освітилося чимось схожим на усмішку.

— Вона гарна дівчина. Я обіцяв їй купити коралі й куплю. Повезу її кататися в Булонський ліс. Зберу двадцять п'ять франків і покатаю. А ти поговори з мадам Лізандер, щоб вона не сердилася...

Пан Пер'є плакав. Сльози застилали йому очі й заважали дивитися на сина. Він сердито протер їх кулаками, та, коли знову розплющив, Огюста вже не було. За огорожею кричав якийсь капрал і вартові відганяли в'язнів од стіни.

Пан Пер'є не залишив свого спостережного поста, і через годину він побачив жахливе видовище.

До стіни поставили шістьох чи сімох засуджених до розстрілу. Дехто йшов сам, а двох тягли. Один із них був Огюст. Чуття підказало панові Пер'є, що це його син, інакше б він не пізнав його. Огюста притуляли до стіни, а він хилився до землі, і двоє жандармів підтримували його, поки не підійшов священик з хрестом. Потім гамір затих, і навіть до пана Пер'є долетіли окремі слова слуги божого: «Він карає бунтівників і відступників... карає суверо, але справедливо... Прийшов останній час каєття, і горе тому, хто озлоблює своє серце... вічний вогонь пекла... припадіть до ніг святої діви...»

Невже він це зробить? У пана Пер'є перехопило подих. «Не принижуйся, будь мужнім!» — кричало його серце. Але Огюст нічого нечув. Хитаючись, упав він навколошки, і голова його, мов нежива, похилилася на хрест, який священик тицьнув йому до уст... У пана Пер'є потемніло в очах від сорому, гніву й жалю. Але звук пострілу повернув йому зір. Він бачив, мов крізь туман, як падав Огюст, хапаючи руками повітря, наче все ще намагався зачепитись за розірвану нитку життя. Іще якусь мить було видно, як тіпається на землі синове тіло, а потім його застутили широкі спини солдатів.

Ці п'ять хвилин цілком змінили пана Пер'є. Усе, що було ним пережите й передумане, усе, що досі він вважав незаперечною істиною, було зметене геть, як підхоплена вітром зібрана сторінка прочитаної газети. Жандарми... Спрага і голод... біль і приниження... надії і сподівання... В душі його залишився самий попіл. Навколо була холодна порожнечка...

Пан Пер'є упав навзнак і більше не підводився. Поряд з ним покотом лежали інші в'язні. Чути було стогін, голосне марення хворих на гарячку, окрики вартових. Але панові Пер'є було байдуже. Він лежав на спині й широко розплющеними ясними очима дивився в пусте небо. Він бачив там гордо випростаного чорнявого чоловіка з непокірною чуприною, жінку із схрещеними на грудях руками і палаючим ненавистю поглядом.

Дев'ятого червня у відділенні, де тримали пана Пер'є, було влаштовано щось на зразок параду. Ув'язнених не піднімали — може, тому, що серед них було мало таких, хто міг триматися на ногах, а може, тому, що пани хотіли побачити їх у натуральному вигляді.

У табір прибув славнозвісний письменник Доде. Він утретє приїздив сюди вивчати типи паризького дна, осягнути всю глибину падіння моралі, зрозуміти коріння безумства комунарів і зібрati матеріал для нового твору, про який уже сповіщали газети. Звільнений Париж нетерпляче ждав його. Вище товариство дуже потішили надруковані в «Revue des deux Mondes»¹ філософічні анекдоти про пригоди федератів на тому світі. Наступною своєю працею Доде розраховував зацікавити широкі кола буржуазії.

Тримаючи капелюх і записник у лівій руці, з олівцем у правій, він походжав дворами Саторийської в'язниці, заглядав у бараки, схилявся над люками підвальів, звідки тягло нестерпною задухою, смородом і було чути стогони хворих на пропасницю й гангрену та регіт божевільних. Він ішов у супроводі коменданта й жандармів, які розштовхували юрбу й показували найцікавіші екземпляри. Позаду сунув цілий почет озброєних записними книжками й олівцями журналістів. Тут можна було здобути багатий матеріал для дотепних фейлетонів і для відділу гумору.

Штурхан чоботом повернув пана Пер'є до дійсності з далекого-далекого світу його думок.

— Вставай! Пани хочуть подивитися на тебе.

Жандарм з червоним обличчям відступив, і пан Пер'є побачив схиленого над ним добродія в довгополому сюртуку, з пишною скуйовджею шевелюрою і бородою, з мрійливо-примруженими добрими очима.

— І справді, підведіться, друже. Ми з вами трохи побесідуємо.

¹ «Огляд двох світів» (франц.).

У пана Пер'є навіть повіки не ворухнулися. Очі були голубувато-сірі, мов лід.

— Як ви сюди потрапили? Я бачу, ви з пристойного товариства.

Доде озирнувся, щоб перевірити, яке враження справило на журналістів його дивовижне знання людей. Потім обернувся до коменданта.

— Пане капітан, він завжди у вас такий упертий?

Комендантові хотілося показати, що знає в'язнів, як рідних дітей, хоч він уперше бачив пана Пер'є.

— О, ви не можете собі уявити, до чого доходить їхнє зухвальство. Ми їх харчуємо — не скажу, звичайно, що їм подають печено. У нас є лазарет, лікар, ліки. Але вони воліють лишатись тут і валятися в нечистотах. Засуджені стають до стіни з таким виглядом, ніби звідти веде пряма дорога в царство боже.

— Справді? Мені хотілося б хоч разок поглянути па це. Взагалі все, що ви розповідаєте, дуже цікаве.

Він знову схилився до пана Пер'є.

— Чому ви не хотите говорити? Може, ви хворі? Тоді попросіть пана коменданта, і він накаже відвести вас до лікаря. Чому ви лежите на вогкій землі? Це дуже шкідливо для здоров'я... Може, у вас є якісь побажання? Чи не можу я вам допомогти?

Тоді пан Пер'є розкрив рот. Він відповів швидко і байдуже, наче йшloся про когось іншого:

— Скажіть, щоб мене відпустили. Я ні в чому не винен.

Письменник і комендант з усмішкою перезирнулися.

— Цього я, друже, не можу. Не можу. Це від мене не залежить. Але вашу справу, безперечно, буде розглянуто. Без вини нікого не засудять. Можна запропонувати вам сигарету?

Стиха клацнула кришка срібного портсигара. Але пан Пер'є не взяв сигарети. Очі його заплющились, і він знову поринув у свій власний світ.

Раптом звідкись підскочив до панів Жонар.

— Я його знаю. Це Клеманс Пер'є — він торгує вином і гастрономією. Він віддав свої меблі інсургентам на барикади. А син у нього дезертир, і сьогодні вранці його розстріляли.

Письменник трагічно стріпнув пишною гривою.

— Яка неймовірна розбещеність! Заможний громадянин зв'язався з волоцюгами і вбивцями. Ви, мабуть, віруючий католик? А сина виховали безбожником! Тут потрібні

суворі заходи. Милосердя може стати злочином. Малодушність може згубити Францію.

Вони пішли далі. Жонар ще трохи потупцяв коло пана Пер'є, але той не звернув на нього уваги. В його теперішньому світі не було місця ні для Жонара, ні для йому подібних.

Але Жонар не забув про нього. Наступного ранку десь близько дев'ятої години двоє жандармів стусанами підвели пана Пер'є на ноги й повели. Він і не думав чинити опір. Його доля була йому зрозуміла, і він був байдужий до неї. Після того, що він побачив по той бік огорожі, життя для нього втратило будь-який сенс.

Головував полковник Шарко. Під Седаном двоє прусських уланів ганяли його по полю, мов зайця, поки він не впав з коня й не склався під містком на путівці. Тепер він мстився за свою ганьбу, вірою і правдою служачи вітчизні за столом суду і щодня відправляючи двох-трьох арештованих на той світ і п'ятьох-шістьох — у Нову Каледонію. Схрестивши руки на грудях, він уп'явся поглядом у чергову жертву.

Пана Пер'є не злякало ні його брезклє обличчя, ні злі очі. З почуттям досі не знаної йому гордості, високо підвівши голову, стояв він між жандармів і безстрашно дивився на горбатого секретаря, який нервово перебирає свої папери. Як єдиний свідок останньої у вроčистій позі стояв Жонар,

— Ваше прізвище?

Полковник Шарко завжди голосно вигукував ці слова, щоб налякати підсудного. Він не вдовольнявся тим, що виголошував присуд цим людям. Він хотів їх бачити зламаними, тремтячими від страху.

Але тут він помилився. Пан Пер'є спокійно знизав плечима.

— У цього опудала, мабуть, записано.

Найнеприємнішими клієнтами для полковника Шарко були ті, хто глузував з нього й процедури суду. Тоді він збивався з ролі й почував себе невпевнено. Для таких у нього був у запасі інший метод. Він одразу змінював тон і ставав серйозним. Навіть руки забирає зі столу й сидів прямо.

— Громадянине! Я вимагаю поваги до суду й суддів Франції.

Панові Пер'є сподобалась ця комедія. Цього ранку в нього з'явилось навіть почуття гумору. Він озирнувся.

— Кого ви називаєте громадянином? У всякому разі, це не я. І мені, їй іншим ви винесли вирок до суду. У вас не в'язниця, а звіринець для розваги паризьких іпохондриків. А ці молодчики, видно, пройшли школу Торквемади.

На обличчі голови суду відбився надзвичайний подив.

— З вами погано поводилися? Чому ж ви не довели цього до відома коменданта? Ви мали право звернутись і до комітету помилування.

Пан Пер'є кинув на нього пронизливий погляд. Губи його скривилися в презирливій посмішці. Полковник почав нервувати. Таку впертість він бачив не так уже часто. Може, цей норовистий дідуган не розуміє, що на нього чекає? Пошепотівшись з іншими двома суддями, він кивнув секретареві.

Ця бестія добре вміла писати. Пан Пер'є слухав з великою цікавістю. Чого тільки, виявляється, він не робив під час заколоту! А цей тип, видно, невідступно стояв за його спиною і записував. Виходить, і такі люди бувають на світі! А він, Клеманс Пер'є, і не здогадувався про це. П'ятдесят два роки прожив у Парижі й не зінав, що навколо нього стільки гидоти, підлоти, брехні й жорстокості... Як усе це йому обридло, як остогидло!

Звинувачення було прочитано. Полковник спідлоба глянув на підсудного. Але ні, на цьому обличчі не можна було прочитати ні страху, ні відчаю. Тоді він вирішив швидше скінчити справу.

Настала черга свідка Жонара. Тут відчувалася добра практика й тривалий навик. Він просто розливався, мов соловей, то стискаючи кулаки, то зводячи очі до стелі, і підтверджив усе. Раз у раз, ніби не маючи сили стриматися, він висловлював своє глибоке обурення з приводу того, що деякі шановні громадяни втрачають сором і совість і водяться з терористами. А говорячи про сина-дезертира, вказав на відсутність патріотичного виховання у Франції і на необхідність відповідних реформ.

Голова суду люб'язно перепинив його, зауваживши, що це питання не стосується справи. Потім він звернувся до пана Пер'є:

— Що ви можете сказати на все це?

— Тільки те, що ніяка брехня не спроможна витравити підроблений підпис на борговому зобов'язанні...

Його перепинили; це теж не стосується справи. Судді поспішали. Вирок був короткий і ясний.

Пан Пер'є тільки плечима знизав.

— Ото і все?

Це ѹ справді була нестерпна людина.

Жандарми вивели пана Пер'є. На подвір'я його більше не пустили. Повели до підвалу довгими заплутаними переходами й штовхнули в якийсь порожній темний закуток. Тут було тихо, як у могилі, і вогко, мов на дні старої криниці. Пацюки бігали по ногах, видиралися по невидимих балках над головою. Гомін з дворів Саторійської в'язниці долинав сюди, ніби далекий глухий шум підземних вод.

Пан Пер'є розумів, що вийде звідси лише для того, щоб переселитися в інший світ. Але смерть не лякала його. Смерті бояться тільки ті, в кого щось іще лишилося в житті. У пана Пер'є нічого не лишилося. Його життєві перевонання, його релігійні почуття, патріотизм, віра в законний уряд, правосуддя, справедливість — усе було розтоптане й викинуте на смітник. Огюст убитий. Чи варто йому животіти ще років п'ятнадцять на цьому світі?

Він прихилився плечем до мокрої стіни. По пій скочувалися холодні краплі й потрапляли йому на шию. Тут і стіни плакали... Але пан Пер'є дивився в густу темряву сухими очима. Навіть у цю останню годину йому не судилося побачити сонце, блакить неба й зелень дерев за укритим мохом муrom. Але жаль тільки на мить ворухнувся в ньому. Пан Пер'є вже скінчив рахунки з життям...

Коли відчинилися з рипінням важкі двері й крізь темряву простяглася сіра смуга світла, пан Пер'є сам підвівся й пішов. Конвойні хотіли надіти йому наручники, але він сказав:

— Облиште. Я піду сам. Куди мені тікати? Брама зачинена, а вас так багато.

Мабуть, конвойні зрозуміли, що він має рацію, і не чіпали його.

Біля стіни за великим корпусом були вкопані в землю чотири стовпи — облуплені, усі в грязюці й крові. Навколо них була чорна втоптана земля. Але пан Пер'є не дивився туди. Він підвів голову, підставивши обличчя сонцю, що яскріло крізь листя каштанів, і примуржився. Після сліпопої пітьми підвалу смертників очам важко було дивитися на яскраве світло. На краю даху сидів голуб з фіалковою смужкою навколо шиї. Нахиливши голівку, він дивився вниз розумними червонуватими очима. Пан Пер'є усміхнувся й кивнув йому. Не дивуйся, пташко! На те ми й люди, щоб знищувати птахів, звірів і одне одного. Без

крові нема життя. О, як ми любимо цей дешевий червоний сік!

Ніби довідавшись про все, що йому було потрібно, голуб знявся й полетів. Пан Пер'є опустив голову і раптом побачив солдата, що ховався в якомусь закапелку. Рушниця теліпалася в нього на плечі, як звичайна палиця. Це був Люсьен. Бідолашний хлопець, може, йому соромно, що він не допоміг утекти старому хазяїнові? А може, він боїться, що його викажуть? Але за мить пан Пер'є забув про нього. Дивний холод скував його тіло, і йому довелося напружені всю свою волю, щоб не тремтіли ноги.

Трьох інших уже прив'язали до стовпів. Один, мабуть, знепритомів. Його тіло обм'якло, голова схилилася, руки судорожно корчилися. Двоє посередині стояли з посірілими обличчями. З темних западин дивилися майже мертві очі. Кати із закривленими ганчірками в руках стояли поряд і чекали, коли священик скінчить свою справу і можна буде зав'язати очі засудженим.

З невимовним презирством дивився пан Пер'є, як вони, плачуши, цілували хрест і священик, благословляючи, клав їм руки на голови. Він не хотів чекати, поки його поведуть. Рішуче ступив до стовпа, притулився до нього спиною і відсторонив ката, що підійшов з мотузкою.

— Навіщо це? Ви ж бачите, що я міцно стою на ногах.

Комендант патруля кивнув, щоб його не чіпали. Солдати вже приготувалися, і до пана Пер'є підійшов священик.

— Покайся в гріхах своїх, сину мій. Це твоя остання хвилина. Скоро ти станеш перед всевишнім — тоді буде пізно.

Пан Пер'є іронічно посміхнувся.

— По-перше, ти сам міг би мені бути сином, а по-друге, тим, хто бачив земних суддів, небесного судді боятися нема чого.

Священик почервонів і розсердився.

— Ти теж із безбожників? Нещасний! Без відпущення гріхів душа твоя потрапить до пекла. Не озлоблюй свого сердя!

Але пан Пер'є лишився незворушним.

— Через Саторійську в'язницю я вже пройшов — яким пеклом ти можеш налякати мене? Якщо ти маєш владу відпускати гріхи, то заклич до каяття отих. І самого себе. Хіба твое місце тут, поряд з версальськими катами? Ти

не подумав про те, що в пеклі приготоване місце ѹ для тебе?

— Безбожник! Проклятий богохульник! — священик замахнувся хрестом, але вдарити не наважився. А може, просто не встиг. Пролунала команда, і він відскочив набік.

Пан Пер'є випростався на весь зріст, немовби він усе життя був героєм і звик дивитися смерті у вічі.

— Чого боїтесь, хлопці! Стріляйте сміливо! Земля прагне крові — дайте їй напитися! Хай живе Франція!

Гримнув залп. Луна озвалася в корпусах доку ѹ розтатнула в повітрі.

Пан Пер'є лежав на спині. Його блискучі очі були широко відкриті, і здавалося, що він дивився туди, де крізь тремтливе листя каштанів пробивалося сонце.

. 1924

У КИПЛЯЧОМУ КАЗАПІ

До війни пан Алтинь був дрібним урядовцем у міняльному відділенні державного банку. Служба як служба — не вельми приємна, але й не втомлива. Працював від десятої до третьої. Платня — сто двадцять на місяць. Коли привичається, жити можна було. Одне слово, служба як служба.

Пан Алтинь мав невеликий будиночок на Қарлінській вулиці. Сам він жив у квартирі на три кімнати, ще дві двокімнатні здавав унайми. В одній, правда, з березня п'ятнадцятого року оселився підполковник інтенданської служби з денщиком та двома писарями... Боргів не було — тільки чергові податки. Вісім тисяч чотириста карбованців лежали у пана Алтінія в ощадній касі, членом і ревізором якої він був. Касу евакуювали до Петрограда — і він дуже непокоївся за свої гроші, доля яких залежала від перебігу воєнних подій та внутрішньої політики.

Далі — дружина і двосім дітей. Хлопець у четвертому класі реального училища, дівчинка — у першому класі гімназії. Ні сам пан Алтинь, ні його дружина більше дітей не хотіли. Незважаючи на всі незручності, він дотримувався дводітної системи. Хлопчика стане інженером, це було вирішено остаточно й безповоротно, і успадкує гроші. Дівчинка, коли виросте і одружиться, дістане в посаг будинок; звичайно, після батькової смерті. Пан Алтинь обстоював суворі патріархальні звичаї та порядки.

До війни жити можна було. Навіть у найтяжчі роки зводили кінці з кінцями. Принаймні помешкання й дрова були дармові. Грошей вистачало і на прожиток, і на платню за навчання дітей. Проценти з восьми тисяч залишалися в ощадній касі. Капіталець потроху зростав. В разі чого на чорний день та й на старість. Жити можна було. Добро-порядним, нормальним життям — без великих турбот, глибоких переживань і тривожної радості. Панові Алтиню пішов сорок перший рік. Він ні на що не хворів, крім ревматизму в нозі й задишки, яка, звичайно, почалася з простуди, що б там не базікали лікарі щодо ожиріння й хворих нирок. У нього були більш-менш здорові, а передні майже зовсім здорові, білі зуби, коротко підстрижене рудаве

волосся з ледь помітною сивиною на скронях, пишні, закручені догори вуса з підстриженими кінчиками й окуляри на великому м'ясистому носі, який надавав його обличчю породистого, не латиського вигляду. Це над усе подобалося в самому собі панові Алтиню, хоч в усьому іншому він був справжній патріот, справжній латиш. Передплачував «Яунакас Зіняс», «Дзімтенес Вестнесіс» та «Друву», а квиток у трамваї демонстративно вимагав латиською мовою. Синок, анітрохи того не бажаючи, відвідував уроки латиської мови, а дочка вчилася в Озол-Гюйо гри на фортепіано.

Політикою пан Алтинъ не займався. Не можна, однак, сказати, що він був до неї зовсім байдужий. Сама тільки доля капітальцю змушувала його цікавитися політикою. Він уважно стежив за політичним і господарським життям свого народу. Не було жодної більш-менш важливої події або пригоди, яких би він не обговорив потім зі своїми знайомими вдома чи в ресторані. Він належав до тих поважних людей, що посідають у суспільстві певне становище і навіть не тримаються золотої середини. Адже і тим, і тим властиві не лише прекрасні якості, але й деякі вади і певна однобічність. Однобічність — ось у чим суть. Ці люди не вступають ні до яких партій, ведуть народ до розколу, і їхні честолюбні вожді прагнуть одноосібно вершити свої справи. Але це не означає, що такі люди не здатні до політичної діяльності. У разі нагальної, саме нагальної потреби... Одно слово, їм здається, що вони могли б не гірше від інших вести збори і виголошувати з кафедри промови. Але для цього вони надто розумні, до того ж у них безліч важливих справ. Тому вони вважають за краще не зв'язувати собі рук, щоб із повним правом критикувати все на світі. І те, що пропонують праві, і те, що виходить від лівих або центру.

Так пан Алтинъ спокійно прожив до війни.

Та коли почалася війна, все змінилося.

Передусім виявилося, що пана Алтіня, незважаючи на його сорок років, більш більш і казенну посаду, теж могли мобілізувати. Це була найнесподіваніша, найнеприємніша подія за все його життя. Старшим чиновникам видали броню, а нижчих і середніх, до яких належав і пан Алтинъ, могли привати. Де ж тут справедливість? Звичайно, пан Алтинъ цілком схвалював війну. Німеччину треба розгромити. На патріотичній маніфестації, що відбувалася на початку війни, він один з перших зняв капелюх і заспівав

«Боже, царя храни». Він був у захваті від лояльності латишів і щиро співчував тим, хто говорив, що лише таким шляхом можна мати відроджену Латвію у відродженні Росії. Тепер він купував на розі «Рігас Авізе», і його до сліз зворушив нарис Вейнберга про звірства німців у захоплених повітах і про те, що священний обов'язок кожного латиша — тікати з Курземе. Сльози набігали йому на очі і тоді, коли він читав промови Гольдмана, звернені до латиських батальйонів. Двічі він був на Лісному кладовищі, коли ховали стрільців, і знову пустив сльозу від розчуття і якоїсь незрозумілої втіхи, коли заграла жалобна музика і пастор Берг виголосив чудову промову, прикрашаючи її віршами з народних пісень. «На кордоні наклав я головою...» Повертаючись додому, пан Алтинъ купив усі щойно видані листівки зі сценами з життя стрільців і «Веснні картини» Скалбе, які потім читав дружині.

Все це було добре, все правильно. Воювати треба. І нічим не зарадиш, якщо на війні декого вбивають. Пан Алтинъ був усім задоволений, надто самим собою і своїм патріотизмом. Але те, що і його самого могли мобілізувати, — це було несправедливо.

Це було дуже несправедливо... Його, пана Алтина! Йому вже сорок перший рік, у нього білій білет і казенна посада! А власний будинок на Карлінській вулиці, а вісім тисяч в ощадній касі, а дружина і двоє дітей... І ревматизм у нозі, і слабе серце, і хворі нирки... Ну який же з нього солдат! Та він і на своєму місці потрібен вітчизні, батьківщині не менш, ніж будь-який солдат! Звичайно, мало-ймовірно, що в армію візьмуть такого хворого чоловіка, але бути певним ні в чому не можна. Люди про війну таке розповідають!

Вдома пан Алтинъ ходив похмурий і мовчазний. Зате ставав балакучим у задній кімнаті ресторану, де в пляшках з-під сельтерської подавали дещо й міцніше. І знайомих здебільшого цікавила та сама тема. Майже всіх притягувало те саме лихо, свідомість тієї самої несправедливості. Вони нещадно критикували нові мобілізації та інші розпорядження уряду. Народжувалася нова міцна опозиція. І що більше зростала кількість порожніх пляшок з-під сельтерської на столі, то сильнішою ставала опозиція навколо стола.

Проте ця опозиція анітрохи не впливала на обставини і хибну політику уряду. Навіть навпаки: відбулися події, які пан Алтинъ міг уявити собі тільки у хвилини

шайпохмурішого пессимізму. Уявити у найчорнішому світлі, щоб потім знову сказати самому собі, що все де нерви і гра хворобливої уяви. Та виявилось, що дійсність здатна перевершити навіть найбагатшу уяву.

По-перше, зовсім несподівано евакуювали у глиб Росії відділення банку, що лишилися в Ризі. Надійшло телеграфне розпорядження зірати й виїхати протягом сорока восьми годин. Чотири п'ятих службовців звільнили з роботи, серед них і пана Алтіня. «Ні роботи, ні хліба!» — сказав він тремтячим голосом, сідаючи за стіл перед пляшкою сельтерської, і сльози блиснули в його очах.

Але це ще було не все. Вибрався пожилець з другої квартири. І поки вона два тижні пустувала, у дім забрела якась саперна команда і розмістилася там. Всі пояснення й протести пана Алтіня були марні. Сапери жили ніби нічого й не сталося і навіть не думали платити за постій. Оббивали кахляні груби, обдирали підлогу, розхитували дверні завіси. Дружина лаялася на всі заставки. Пан Алтінь, накульгуючи, ходив по різних установах, та все дарма.

Зарплати не видавали. Прибутків од будинку не було — самі витрати. І ціни росли, як з води. Пан Алтінь пішов якось порадитися з директорами ощадної каси, які ще лишилися. Весь час його тішили обіцянками сплатити частину внеску. Тепер виявилось, що ця комбінація неможлива. Держава не видавала жодного карбованця, і вкладники нічого не могли одержати. Щодо інших вкладників — де не пропадало, це пан Алтінь ще міг збегнути. Але він сам! Він теж не міг одержати ані копійки. Пан Алтінь затаїв у серці страшну ненависть до уряду й гірку образу на директорів ощадної каси. На віки вічні... Задишка ще більше мутила його.

Але й це було ще не все. Одного нещасливого дня надійшло розпорядження прибути на повторний огляд білобілетникам тієї категорії, до якої належав і пан Алтінь. Це доконало його. Вечорами він не міг заснути, і уві сні його мучили кошмари. А вдень він бачив увіч жахливі картини. Ще більше давалася знаки задишка, кульгавість стала помітнішою. Пан Алтінь уже не дбав про свій зовнішній вигляд. Він ходив у грубих валянках, налягаючи на тяжкий ціпок. Зустрівши когось із знайомих, він розповідав про свої хвороби й жадібно чекав запевнень, що його до армії не візьмуть. Щоразу після таких розмов йому ставало легше. Він і сам сподівався, що не візьмуть,

проте цілковитої певності не було. Тепер ні за що не можна поручитись. Нема більш ні правди, ні справедливості. Скрізь самоправство, жорстокість... Пан Алтінь порадився з обізнаними людьми і вжив деяких заходів. І коли парешті на його білому білеті поставили синю печатку з позначкою «до військової служби непридатний», його гаманець був майже порожній. Крім того, він ще заборгував сто п'ятдесяти карбованців одному доброму знайомому... Радість з приводу такого кінця тривала недовго. Пана Алтіня знову почали терзати сумніви: адже він і справді хворий, тож даремно витрачався й заліз у борги.

Трохи згодом життя сяк-так увійшло в береги. Задишка зменшилася, пан Алтінь майже не кульгав. Він знову ходив у легких наваксованих черевиках, закручував до гори вуса з підстриженими кінчиками. За допомогою добрих знайомих він дістав місце в одному з відділень земгору, одягнувшись у форму із зеленою облямівкою і гарними погонами й сфотографувався з усією родиною на карточки кабінетного формату. Він одержував дві сотні на місяць, крім того, вряди-годи ще дещо перепадало. Жити можна було. Проте турботи залишили гіркий осадок у душі пана Алтіня. Він не міг забути несправедливостей, клопотів, яких йому довелося зазнати. Ну а потім знову поповзли тривожні чутки про якісь комісії, що мають усіх викликати на повторний огляд. І хоч у пана Алтіня не було жодної підстави хвилюватись, він не був певен, що все якось обійдеться. Часом у нього паморочилася голова. А потім почали подейкувати про ліквідацію земгору. Справжнього спокою та певності як не було.

Через ці значні та багато інших дрібніших обставин у світогляді й політичних переконаннях пана Алтіня сталися великі зміни. Від розплівчастої опозиційності він рішуче перейшов до радикалізму. Його вже не розчулювали ні стрільці зокрема, ні війна взагалі. Стримано, недовірливо, критично обговорював він усі дії уряду, зміну міністрів та головнокомандуючого. В оцінці воєнних успіхів та невдач усієї російської воєнної стратегії він був нещадний. Він відверто висловлював сумніви щодо вірогідності офіційних повідомлень і до найменших подробиць знов чутки, що ширилися містом, про таємні задуми уряду та внутрішнє становище в країні. З уїдливим сарказмом говорив він про продовольчу скрутку, постачання біженців і навіть про дії свого земгору. Він дійшов до того, що перестав читати «Яунакас Зіняс» та «Дзімтенес Вестнесіс»

і передплатив «Яунайс Вардс». Не подобався йому ні зміст цієї газети, ні добір матеріалу, не міг він звикнути і до дивного, як йому здавалося, поганого паперу, та, незважаючи на все це, він читав і читав цю газету із впертості, з почуття помсти, з якогось духу сперечання.

Революція пана Алтіня не здивувала, як, на його думку, не здивувала й інших. У людей було досить своїх турбот, щоб хоч когось могли дуже схвильовати події у Петрограді. Проте він вважав за необхідне повернутися додому на півгодини раніше, хоч знов, що дружина політикою зовсім не цікавилася. Не знімаючи пальта, пішов на кухню і, захеканий од ходи, схвильований власними словами, розповів про великих подій у Петрограді. Та коли дружина щось пробурмотіла у відповідь і схилилася над плитою, старанно знімаючи шум із супу, він відчув себе глибоко ображеним, повернувся і плюнув. У передпокій, роздягшись, пан Алтінь плюнув ще раз. Він тепер остаточно переконався у політичному невігластві дружини.

Після цього пан Алтінь ходив якийсь час замислений і принишклив. Іноді він годинами просиджував за газетою, вступившись очима в один рядок. Революція, що спочатку здалася такою простою, приємною й завершеною, поступово затягувалася, ширилася й розгорталася в усій своїй розмаїтості й складності. Після повалення Романових і зміни уряду все начебто було зроблено, завершено. Нехай керує новий коаліційний уряд, нехай він дбає про постачання громадян продовольством, а армії — боеприпасами. А коли ворога буде розбито, зберуться Установчі збори і дадуть усьому лад. Республіка чи конституційна монархія — панові Алтіню було байдуже. Аби тільки не повторилася колишня несправедливість, коли один одержує п'ятсот карбованців на місяць, а інший за таку саму працю лише сто п'ятдесят — двісті... І так в усьому. Головне — справедливість! Панові Алтіню здавалося, що всі мають міркувати так само, як він. Він ніяк не міг забагнати, звідки йде це невдовolenня, прагнення відкинути всі завоювання перших днів і знову штовхнути країну в безглуздий хаос. Що більше він про це думав, то менше розумів. Він згадав одні збори, на яких побував сам. І знову, як і того разу, коли він тікав із залу, голова в нього пішла обертом.

Контрреволюція — це так, це ще можна було зрозуміти. Люди, яких зігнали з тепленьких місць, не могли легко з цим змиритися. До них слід було вжити певних заходів.

Але чому діячів, яким належить головна заслуга у поваленні монархії та старого режиму, тепер самих вважають контрреволюціонерами, чому їх теж треба скинути? Князь Львов, Гучков, Мілюков... Панові Алтиню щоразу ставало приемно на душі, коли він читав ці прізвища. Ну то й що, як князь? Це навіть краще, приемніше, що князь. Навіщо ж тоді цей глум, недовіра й ненависть?

Армія — само собою зрозуміло. Свободи слід надати і солдатам. Солдатам теж не можна відмовляти у громадянських правах. Але ж має бути принаймі хоч якийсь порядок, міра й межа. Що ж то за армія, в якій солдати можуть скидати офіцерів і робити все, що їм заманеться?

Робітники — безперечно! Становище робітників треба поліпшити. Щодо цього пан Алтинь був цілком на боці робітників. Колективні угоди, розгляд трудових конфліктів, примирливі камери, страхування, загальне виборче право... На все це вони мають незаперечне право. Не можна відкидати і того, що робітникам належить головна заслуга в революції. Ім більш нічого не треба було давати, вони брали все самі. Але восьмигодинний робочий день в умовах Росії! Але робітнича інспекція промислових підприємств і робітничий контроль за прибутками капіталістів! Ім ще спаде на думку перевіряти, яку він, пан Алтинь, одержує зарплату і скільки витрачає па господарство й ресторани. А робітничі Ради — вся влада Радам! І хто не за Ради, той контрреволюціонер! Але тоді виходить, що й він, пан Алтинь, контрреволюціонер. Та який же він контрреволюціонер? Сміх, та й годі!

Пан Алтинь ще більше заглибився в газети. Приносив додому майже удвічі більші паки і читав цілими ночами. І соціалістичні, і буржуазні. Він читав статті соціалістів, і йому здавалося, що в них усе правильно і ясно, як божий день. Навіть не було до чого вчепитися. Коли ж він брався за буржуазні, то бачив, що й вони правдиві, і що в них говориться неспростовна, незаперечна істина. І ця друга правда була діаметрально протилежна першій. До того ж якась зрозуміліша й близчча. Але у цьому він не наважувався сам собі зізнатись. Виходить, він теж контрреволюціонер... А який же він контрреволюціонер?

Пана Алтінія терзали глибокі сумніви і нерозуміння.

Перше революційне свято ненадовго вивело його зі станову цестернного сум'яття. Цього разу він витяг з дому й дружину. А діти — ті ще з самого ранку тричі побували на вулиці і, забігаючи додому, захоплено розповідали, які

військові частини і якими вулицями увійшли до міста, скільки оркестрів грає на бульварі Наслідника, у якої роти стрільців найкраще знамено... Коли почалася демонстрація, вони загубилися в колонах, і, мабуть, теж пішли за місто. Пан Алтинь з дружиною, певна річ, залишилися. Вони стояли у натовпі на розі Олександрівської вулиці й дивилися на колони, що проходили повз них. Дружина непокоїлася за доччині жовті черевики і весь час поглядала на небо, яким час од часу проповзала важка хмара. Пан Алтинь був далекий від таких дріб'язкових турбот. З червоним бантиком на грудях, схвильований, розчуленій і усміхнений, дивився він на нескінченну демонстрацію, розглядав мундири, читав написи на прaporах, слухав, як оркестр грає «Марсельєзу» та революційні пісні й жваво обмінювався враженнями з людьми, що стояли поряд. Зовсім не знайомі люди здавалися рідними — всі такі присміні, чуйні, щиросерді.

Цей день надовго запам'ятався панові Алтиню.

Та поступово і він стерся з пам'яті. Все це було десь там, на вулиці, далеко. Все відійшло назавжди. А повсякденне життя завжди було тут, поряд. Воно стрімко мчало вперед, закрутivши у своєму вихорі і пана Алтіння. І знову в нього голова пішла обертом.

Події дня, дебати і суперечки, газетні статті — все це з ранку до вечора, не даючи спокою, перемішувалося й плуталося в голові у пана Алтіння. Питання великої державної політики було відсунуте на задній план. Навколо лише життя зі швидкою зміною подій закрутило пана Алтіння у своєму вирі, і пан Алтинь більш не думав про те, як вибратися на берег, стати на твердий ґрунт і знову знайти рівновагу.

«Негайний мир без анексій і контрибуцій...» Цього бажав і пан Алтинь. Тоді в нього само собою розв'яжеться питання про призов до армії. Крім того, квартири звільняться від постою, і він знову зможе правити за них комірне. Але звідки ця ненависть і непоштовість до Керенського, славетного героя революції? Адже й він має рацію, коли не хоче поривати зв'язку із союзниками і готовується до активної оборони. Невже й справді залишити Курземе німцям? Де колишній бойовий дух латиських стрільців, їхня відвага й хоробрість? На думці в них самі тільки бали та розваги. Революції та мітинги. Постійна ворожнеча між Земською радою та Радою безземельних селян. Проблема половинщиків та орендарів. У Раді робітничих

депутатів надто відчувається вплив більшовиків. Селянська спілка, соціал-демократи, соціал-революціонери, радикал-демократи, демократи, республіканці... Збори, платформи та резолюції... З'їзди біженців у Ризі, Петрограді, Москві... Конференція вчителів у Дерпті, конференція пасторів у Валмієрі, конференція кооператорів у Валді.

Конфлікт в аграрному комітеті, розкол між більшовиками та націоналістично настроєними офіцерами у латиських частинах, полеміка між більшовиками та меншовиками, вибори до міської думи, вибори до Земської ради, вибори до Установчих зборів, конфіскація маєтків, шкільна реформа, нові суди, страйк безземельних селян у Трикоті, страйк кравців, страйки челяді і двірників, страйк пекарів, страйк водопровідників, страйк міських службовців. Страйки без кінця і краю. Все перемішалося і переплуталося у неозорому гіантському вирі.

Пан Алтинъ шаленів з кожним днем дедалі більше. Він ще раз спробував розібратися у подіях і щось зрозуміти. Намагати твердий ґрунт і з'ясувати принаймні якесь одне питання. Закинув «Яунайс Вардс» і знову почав читати «Балтіяс Вестнесіс». І часом гадав, ніби справді вибрався з ґрузької драговини. Але те, що сьогодні здавалося твердо обґрутованим і зрозумілим, назавтра лопалося, наче мильна булька, і знову навколо панував хаос, маячня і морок. Тепер він уже не намагався щось шукати або збегнути. Борсався у загальній круговерті, і єдина думка непокоїла його: чим усе це скінчиться? Куди його приб'є хвилею? Він знову читав усі газети поспіль і з якимсь захватом мученика відчував, що чад і морок густішають, вир круить ним дедалі швидше і порятунку нема.

У земгорі страйк змінивався страйком. То одного, то іншого майстра вивозили з майстерні на тачці. Кільком службовцям довелося звільнитись. Два відділення закрилися, все частіше поговорювали про ліквідацію всього земгору. У відділенні пана Алтіня робітники пред'явили ультиматум, і, йдучи вранці на службу, він не був певен, чи повернеться ввечері цілий і неушкоджений. Дружина щоночі бачила погані сни, а вдень вона лаяла газети, пана Алтіня, політику і більшовиків. Панові Алтіню не можна було сваритися. Він мусив бути обережним, щоб його не мали за контрреволюціонера. Він і справді ним не був. Він був громадянином із радикальними поглядами, може, значно радикальнішими, ніж у багатьох тих, хто тепер давав різні прізвиська іншим. Так, він громадянин. Але

хто тепер не громадянин? У Росії зараз усі громадяни. Громадянин нині почесне слово. Хай покажуть, що в ньому, панові Алтині, контрреволюційного!

У нього все було гаразд, проте жити з кожним днем ставало важче. Пропав апетит і сон. Пан Алтинъ помітно схуд, охляв, посивів. А як нервував! Будь-яка дрібниця дратувала його. Він настільки забувався, що якось закинув ногою під ліжко жінчин капелюшок, що впав на підлогу. Ось до чого він дійшов!

Він майже не шкутильгав. Нирки теж не турбували. Зате серце — серце слабшало з кожним днем. Як воно калатало через будь-яку дрібницю! Наче хто гупав кулаком у груди. А голова! І з нею було не краще... Завжди все було мов у тумані, начебто в мозку розмотався клубок і котився, оплутуючи і думки, й голову, і самого пана Алтіня.

Спочатку пан Алтинъ хотів вступити до соціал-демократичної партії. Згодом, коли пішли чутки про конфіскацію землі та муніципальної власності, він якийсь час всерйоз подумував про республіканську партію. Це було тоді, коли він перекинувся від «Яунайс Вардс» до «Балтіяс Вестнесіс». Але потім махнув рукою на всі ці партії: все одно не збагнеш, яка з них найправильніша і найкраща. Все перемішалося, все клекотіло, наче у киплячому казані. Нічого, абсолютно нічого не можна було розібрati. Якось один знайомий випадково затяг його до діячів місцевої соціал-демократичної партії... Пан Алтинъ сплатив членські внески й одержав членського квитка. Та, вийшовши на вулицю, він одразу забув навіть про існування такої партії. Що він міг пам'ятати або вирішити? Він, малесенька нікчемна крупинка у киплячому казані...

За інерцією і лише під впливом зовнішніх обставин він крутився у загальному вирі, хоч нічого не розумів і зрештою навіть не намагався зрозуміти. Удень він читав газети й хвилювався, а ночами йому снилися якісь казани, відьми й інша чортівня. Він став цуратися товаришів і знайомих. Не виходив з дому, сидів неголений, з брудними нігтями, розтріпаними вусами. Дружина спочатку сварилася, потім принишкла й почала замислюватись. Часто крадькома стежила за ним, підходила і мацала лоб. Гарячий, але не дуже... Вона хитала головою і йшла до своєї плити.

Коли почалися збори й агітації перед виборами до міської думи, пан Алтинъ знову трохи підбадорився. Він

уже відвік аналізувати свої відчуття й переживання і не замислювався над причинами цієї бадьорості. Безперечно, головною рушійною силою був інстинкт домовласника, але він не думав про це. Остаточно переконавшись у своїй неспроможності щось збегнути, він і не намагався цього зробити. У ньому тільки ще раз пробудилася здатність до автоматичних рухів. Він крутився у вирі разом з усіма. Безпорадна крупинка у киплячому казані...

Пан Алтінь ходив на всі мітинги, про які тільки чув. Від церкви Гертруди на Табірне поле, на Олександровський ринок, на Лубанську вулицю, на Романівську... Завжди з'являвся одним з перших, слухав, не пропускаючи жодного слова, і, йдучи зі зборів останнім, оглядався на стомленого оратора, ніби запитуючи, чому той не пояснив, чим він такий пригнічений і приголомшений. Ніхто не міг йому цього пояснити. Він зупинявся на кожному розі й десятки разів перечитував усі тринадцять плакатів. «Громадяни, голосуйте за список номер один...» «Рига в небезпеці, тільки народна партія здатна її врятувати...» Пан Алтінь проводив рукою по лобі й очах і тяжко зітхав. Він брав усі листівки з відзовами, які йому пропонували, цілими пачками приносив їх додому і потім читав. Читав, поки нарешті серед цього революційно-контрреволюційного сум'яття різний зміст усіх тринадцяти відзовів не зливався в одну гучну фразу, прекрасну обіцянку, грізну пересторогу.

Вибірчий конверт у пана Алтіня був уже вдома. І більш аркуш усередині. Пан Алтінь вивів на ньому цифру шість і вклав у конверт. Але потім прочитав у газеті, що без крапки шестірку можна перевернути і прочитати як дев'ятку! Пан Алтінь перевірив. Справді: дев'ятка, та й годі! І він одразу уявив, що у зв'язку з цим викрито цілу змову проти списку номер шість -- проти виборчих прав, проти свободи совісті, проти всіх завоювань революції... Так он де таїться зрада, насильство й підступність! Що може зробити одна крапка! Одна тільки крапка...

Він поставив крапку. Вона вийшла така крихітна, непомітна порівняно з жирною цифрою, що цю цифру все одно можна було вважати за дев'ятку. Він намалював крапку трохи більшу. Але раптом чорнило розплівлося, і аркуш було зіпсовано. Чи слід вважати його зіпсованим? Він марно сушив голову над цим питанням. Потім розірвав аркуш і побіг за друкованими бюлетенями.

Повернувся він з цілою пачкою. Тепер у нього були всі тринадцять бюлетенів у кількох примірниках. Крім того,

з виразною крапкою. Проте він не наважувався вклсти аркушик у конверт. Річ у тому, що дорогою додому він ще раз перечитав розклесні відозви і згадав, що саме номер перший говорить про шостий. Та коли зібрався вклсти у копвёрт перший номер, згадав, що про нього говорить дванадцятий... Наче сліпий, перебирає він пронумеровані аркушки. Руки в нього тримтели, на лобі виступив піт... Як тут розібралася...

Бранці він прокинувся мокрий, наче після купелі. Цілу ніч марив. І, тільки-но підвівся, вклав у конверт шостий номер. Вони з дружиною одяглися й пішли па вибори. Але, перш ніж вийти з дому, він ніжно попрощався з дітьми і в дверях ще раз озирнувся, ніби збирався в далеку подорож. Синок і дочка пирскали від сміху, затискаючи рота рукою. Дружина з досадою відвернулася. Їй до смерті набридли чоловікові дивацтва.

На вулиці пана Алтіня раптом охопив сумнів: чи вклав він у копверт шостий номер? А може, дев'ятий? Ні, ні, він не був певен цього. Все пригадувалося ніби крізь якийсь туман. А якщо навіть і шостий — чому саме шостий, а не дев'ятий, дванадцятий або перший? Знову все починалося спочатку...

Пан Алтінь з дружиною стали в кінці черги. За півгодини він був уже не в кінці, а посередині, у самому стовпіщиці. Всі голосно розмовляли й сперечалися, плутаючи місця, і ледь-ледь просувалися вперед.

По той бік вулиці громадяни висовувалися з вікон і дивилися на виборців. Бородатий солдат, вмостившись на підвіконні, тримав за мотузку маленьку облізлу мавпочку, яка стрибала по карнизу й кривлялася. В одному з кухонних вікон блищали мідні каструлі й порцеляновий посуд, розписаний яскравими ліловими квітами. Внизу, у вікні тіфтонової крамнички, було виставлено довгі цибухи й коробки сигар з погано намальованими неграми на кришках... З пронизливим дзвоном проїздили мимо трамваї. Гули автомобілі. Солдати несли на позиції ящики з патронами... Проїхали чотири обшарпані візники з довгими зеленими чавунними бочками... Дами квапливо діставали напахчені хусточки, притискали їх до носа... Замрячив дощ... З тріском розкривалися чорні й смугасті парасольки... Цілий ліс парасольок... Наче безліч грибів раптом виросло біля піdnіжжя будинків... А над ними з відчинених вікон виглядали хлопчаки та дівчиська, що сміялися й базікали без угаву.

Пан Алтинъ усе бачив. Жодна дрібничка не пройшла повз його увагу. Проте все здавалося йому дивним і чужим. Начебто він потрапив сюди з якихось далеких країв. Начебто все оповилося димом чи туманом. Немає ні в чому ні змісту, ні зв'язку, ні сенсу!.. Пан Алтинъ тремтів усім тілом. Але не від холоду. Йому було тепло, а голова горіла мов у вогні.

Він просувався далі лише тоді, коли його тягла дружина. Дивився вперед, туди, де черга, круто завертаючи за ріг, зникала. Ніби у колодязь провалювалася... Він зосереджено думав про щось одне. Та насправді лише уривки невиразних думок безладно металися в його голові.

У нього в конверті шостий номер... А може, дев'ятий, може, дванадцятий... Він уже нічого не міг згадати, нічого не міг зрозуміти... В нього було таке відчуття, ніби йому дали важливе доручення, і він забув його виконати,— забув навіть, у чому воно полягає, і добре усвідомлює, що за це дістане суворе покарання. Та чи є взагалі що-небудь у його конверті? Може, він порожній?.. Його пройшяв дрож.

Один голос може вплинути на результат виборів... Він прочитав це десь на стіні, чи це його власна думка? Байдуже! Вона твердо вкарбувалася в його свідомість. І цей один голос — його, пана Алтінія, голос... А він не знов, чому голосує, за що голосує і чи є аркушик у його конверті... Завтра його вивезуть на тачці... Контрреволюціонер... Його заберуть і запроторять до в'язниці... Спина в нього змокріла. Він так тремтів, що це помітила дружина. Вона кинула на нього сердитий погляд, проте стрималася й не висварила його, бо навколо були чужі люди. Перевела погляд на відчинене вікно, де над самою головою пана Алтінія чепурне дівчисько перекривляло їх, схилившиесь над горщиком із квітами. Пані Алтинъ глянула на дівча і спересердя показала язика.

Знову всі рушили вперед. Пані Алтинъ потягла чоловіка за руку. Один раз, другий, потім розсердилася й сіпнула дужче. Він навіть не поворухнувся. Натовп натискав ззаду, а він не ворушився. Уперся, наче бик, якого на мотузку тягнуть до різниці, й не сходив з місця, вступивши в одну точку. Очі вилазили з орбіт, на лобі виступили великі краплинини поту. Рука, наче нежива, важко підвільялася, а палець тремтів і на щось показував. Ніхто нічого не бачив і не міг зрозуміти.

Але пан Алтинъ бачив. Плакат з написом: «Рига у небезпеці...» Тільки це вже був не білий плакат з написом,

зробленим синім олівцем. «Рига у небезпеці...» — сліпуче полусяніло у нього в мозку. Рига була у небезпеці, і все, що в Ризі, і головне, він, пан Алтинь...

Він із смертельним жахом оглядався на всі боки. Там, за рогом, черга обривалася, і все провалювалося у безодню. І він, пан Алтинь, також... Він був там, унизу, серед жахливого звалища, і від запаху сірки йому забивало дух. Він задихався, хапав руками повітря і кидав навколо гарячкові погляди. Тъмяно вилискували, дзвеніли мідні каструлі... Тарілки, на яких ожили яскраві лілові квіти, дригаючи ногами, витанцювали чудернацький танок. І де вони ступали, скрізь лишалася велика чорна крапка — спочатку кругла, потім з безліччю променів, які щипали, кололи й лоскотали його, мов павуки, хапали колючими гачкуватими лапами...

Тільки в одному місці був іще вихід з безодні. Не вихід, а зелене дерево на дивному чотирикутному пагорку, за яке вже вчепилося усміхнене гарно вбране дівчисько. Тільки там був порятунок...

І тоді сталося дещо зовсім несподіване.

Пан Алтинь із силою відштовхнув дружину, кинувся до муру і подерся по ньому до відчиненого вікна. Видертися було абсолютно неможливо, проте він нігтями впинався в сіре каміння, він будь-що волів злізти нагору. З якимсь страшним сопінням він дерся на мур і дригав ногами у повітрі. Пані Алтинь, плачуши і лаючись, марно намагалася відірвати його від стіни.

Виборці проходили повз них. Хто сміявся, хто знізував плечима, хто вдавав, ніби нічого не помічає. Ніхто не розумів, що бідолашний пан Алтинь збожеволів.

ОСТАННЯ КРАПЛЯ

Двері знову зачинилися, і двоє вартових стали біля них. Зі стільця підвісся елегантний молодик. На вигляд йому можна було дати трохи більше тридцяти, хоча обличчя в нього було жовте, очі втомлені, а від кутиків рота тяглися донизу дві глибокі зморшки. На ньому був новий смокінг, оксамитовий жилет кольору іржі, модні штапи із закотами. Тільки сорочка була без комірця, і це надавало молодикові смішного вигляду.

Він уклонився оглядному чоловікові, що непевно дріботів до столу.

— З ким маю честь?

Гість несамохіт теж низько вклонився.

— Падроні. Мак Падроні з «Чікаго трібюн».

Господар камери прикладав долоню до лівого вуха.

— Пад... Як ви сказали? Падроні? Дивне прізвище. Ви, мабуть, не американець?

— Я американець, але мої предки на початку дев'ятнадцятого століття іммігрували сюди з Італії.

— Ага! Так я й гадав. Пропшу вас, сідайте, містере Падроні.— Він стояв ще й тоді, коли Падроні, нерішуче озирнувшись на вартових, сів до столу.

— Мое ім'я ви знаєте: Уїтмор, Джордж Уїтмор. І фотографію мою, мабуть, бачили: її тепер вміщують усі ілюстровані журнали. На жаль, періодична преса до мене не доходить — не дозволяє тюремний режим.

Тепер і він сів, зручно випроставши ноги під столом, і розгорнув нотатник із срібним олівцем на стрічечці.

— Хвилиночку, даруйте, але я звик усе записувати. Сорок шість — отже, ви сорок сьомий за останні два тижні. Пад-роні, ви кажете? Справді, чудне прізвище. Адже я й сам трохи розмовляю по-італійському.

Церемонія запису скінчилася. Уїтмор вставив монокль в око. Падроні здалося, ніби це око дивиться на нього іронічно. Але господар камери не дав репортерові розгубитись остаточно. Втупившись круглим скельцем у вікно, він заговорив:

— Отже, і ви іммігрант. Призначатись, я завжди був проти законів, що обмежують свободу в'їзду. Америка має

тенденцію висихати, мов річка, що бере початок у вирублених гірських лісах. Ви, іммігранти, швидко американізуетесь економічно, політично й психологічно, проте зберігаєте ті необхідні для Америки якості, які в пас самих зникають із загрозливою швидкістю.

Падроні спробував усміхнутись.

— Що ви, містер Ейтмор... Не хочете ж ви принизити своєї нації?

Ейтмор похитав головою. Голос у нього став в'ялим, ніби його змагав легкий сплін.

— Я лише констатую давно відомий факт. Зізнання — перший крок до виправлення. Візьмемо, наприклад, вас. Ваш предок, певна річ, прибув сюди простим робітником. Як «грінер» і пролетар нижчої категорії, він, звичайно, мучився у джунглях Чікаго, які, дещо перебільшуючи факти, проте досить яскраво описав Сінклер. Тепер візьмемо вас. Ви репортер великої газети. Ваша дружина, безперечно, корінна американка, і діти ваші розмовляють тільки по-англійському. Ви маєте власний автомобіль, будиночок на околиці міста, акції якогось там банку і тверду надію за рік чи два стати редактором і співвласником газети.

Помітивши, що Падроні вовтузиться на стільці, Ейтмор припинив свої філософські міркування.

— Даруйте, я не мав наміру втрутатись у ваше особисте життя. Але мені було приємно пересвідчитися, що ви зважилися на таку далеку подорож не тільки за завданням своєї газети, але й заради особистих інтересів. Вам хотілося побачити людину, яка цілком свідомо зреялася того, що відається вам ідеалом і метою життя, щоб стати бандитом і скінчiti своє життя на електричному стільці. Це, так би мовити, зближує нас як людей. Я ладен стати вам у пригоді, тим паче що це для мене тепер нічого не варте. Прошу, питайте!

Помітивши, що репортер вагається, містер Ейтмор прийшов йому на допомогу.

— Ви, мабуть, знаєте мою біографію в загальних рисах?

— Так. Але це всього-на-всього низка голих фактів. Дуже прошу вас, розкажіть, що власне змусило вас ступити на цей шлях...

— ...який веде до в'язниці й на шибеницю? Я передбачив, що ви про це запитаєте. Вас цікавить соціальний і психологічний бік справи. Але з чого ж розпочати? Прошу вас, уточніть свої запитання.

Падроні крадькома зазирнув у свій мініатюрний записник, затиснутий у долоні.

— Кажуть, ніби уже в десять років ви виявили нахил до... до своєї майбутньої професії...

— А, ви хочете, щоб я розповів із самого початку! Ну, мені це байдуже. Але тоді вам треба знати, що початок лежить далеко за межами цих десяти років і за межами мене самого. Мабуть, треба почати свою розповідь з легенди про моого прадіда, який багато років був звичайним найманцем у армії мексиканського генерала-грабіжника. Його старші сини пішли батьковим шляхом, а може, займалися ще ганебнішими справами. Наймолодший з них, батько моого батька, був фермером, шукачем золота, моряком, комерсантом на судні, яке повсякчас привертало до себе пильну увагу митників. Потім — власником великої торговельної фірми, що не дуже-то солідно скінчила своє існування, проте заклада міцні підвалини комерційної кар'єри моого батька. Але все це ви вже знаєте.

— Якийсь брудний бульварний листок поширив чутки, ніби мати вашої матусі була власницею одного не досить пристойного закладу.

— Я теж чув таке, проте гадаю, що преса трохи скривдила цю поважну жінку. Безперечно тільки те, що вона походила з якогось змішаного англо-індійського роду. З дванадцяти до дев'ятнадцяти років вона скрашувала останні роки життя паралізованого банкіра, потім танцювала в одному з нью-йоркських шиночків і нарешті стала власницею популярного у порту готелю. Даруйте, про свою матінку я не скажу жодного поганого слова. Коли я більше познайомився з нею, вона була вже солідною дамою у тому віці, в якому дружини мільйонерів починають фарбувати волосся й займатися філантропією. Удень вона їздila по різних благодійних закладах, а вечорами грава в шахи з управляючим батькового автомобільного заводу, з тим самим, якого,— ви, певно, пам'ятаєте,— отруїли за дуже таємничих обставин у власному помешканні. Це, мабуть, сталося тоді, коли мати переїхала від нас на нашу стару віллу в Сан-Франціско.

Правду кажучи, про своїх батьків я більше нічого не зможу розповісти, бо не мав можливості пізнати їх більше. Батька я бачив лише в неділю уранці, до того ж якихось кілька хвилин. До матері мене возили двічі на тиждень — у вівторок і четвер. Решту часу я проводив на самоті або з вихователькою.

Мене виховувала чи то гречанка, чи то андалузка — коротше кажучи, жінка, яка належала до чорнявих європейок. Але не це головне. Головне те, що в неї були блискучі, наче в чорної кішки, очі й такі довгі пальці, що на одий з них я нанизував усі дванадцять материних перснів. На цих самих пальцях я вчився цілувати матері руку. Методи виховання в андалузки були добрі, дуже добрі. Проте одного чудового дня андалузку прогнали, і її заступила стара француженка. Я відчув до неї таку відразу, мов до жаб, які жили під трояндовими кущами в нашому парку й яких я ганяв цілими днями. Жбурляв по них камінням і шматав батіжком, аж поки вони витягувалися живими черевами дороги.

На другому поверсі в мене була окрема спальння, а відтоді, як я почав виводити у зошиті палички й кружечки, — ще й свій кабінет. Десь об одинадцятій, відразу після сніданку, приходив патер, що викладав катехізис, — вам слід знати, що ми католики. Потім з'являвся вчитель математики, вчителі іноземних мов, учитель музики. З п'ятої до шостої один відставний офіцер навчав мене військової гімнастики, другий — фехтуванню та стрільбі з револьвера. Крім того, мене вчили пластики, гарних манер. У парку обладнали спеціальний басейн, де я вчився плавати. Для мене тримали двох поні, на яких я катався верхи алеями нашого парку.

Я ненавидів своїх учителів, за винятком викладача класичних мов. Він не падокував мені своїми підручниками, зате вчив робити й запускати паперових голубів. А іноді навіть дозволяв потягти трохи зі своєї люльки. Шкода, що мені згодом більш ніколи не довелося зустріти цього доброго чоловіка. Думаю, що він уже помер, — йому тоді було років п'ятдесят, і зморшки на його чолі проклалі такі глибокі борозни, що я міг заховати в них свій олівець.

Про дитячі роки, проведені на нашій літній віллі, в мене лишилися похмурі спогади. Обидва поверхі будинку я облизив уздовж і впоперек. Парк був невеликий, і мені рідко вдавалося непомітно прокрастися до хатинки сторожа. Відколи я, випробовуючи свій новий револьвер, подряпав щоку сторожової доњки, за мною стали наглядати, наче за в'язнем, — чи не пильніше, ніж тут. Якось я пробрався на кухню й повідкручував геть усі газові крапи — ще й досі не збегну, як тоді не сталося вибуху, якого я так чекав. Іншого разу я в одязі скупався в басейні, потім прогулявся по клумбах і забруднив ногами килим, ціна

якого не вкладалася тоді в моїй голові. Вранці, тільки-по спустивши ноги з ліжка, я вже страшенно нудився. Мені набридли й остогидли усі обличчя й речі в домі. Тих, хто мені прислуговував, я зненавидів.

Єдиною втіхою були для мене нечасті поїздки з нашим водієм до міста. Вуличний рух, люди, що поспішали до якоїсь таємничої мети, хвилювали мою уяву. Та невдовзі я зрозумів, що всі вони поспішають в якомусь певному напрямку й на певний час. Я побачив, що й там життя тече, як у в'язниці, де панує непорушний режим і непохитна сила. Я сіпав водія за рукав, шепотів йому на вухо, штовхав у бік, але він, неначе частка того механізму, що мчав нас уперед, удавав, ніби не відчував цього. Він не гнав автомобіль з карколомною швидкістю, не збивав перехожих, як мені того хотілося. Ми поволі поверталися додому, і сторож зачиняв за нами браму...

Даруйте, містере Падроні, але ви самі викликали в мені цей потік спогадів, у якому я зовсім потонув. Вас іще що-небудь цікавить?

Падроні пожвавився. Він щось швидко записував у своєму нотатнику.

— Безперечно, містере Уїтмор, безперечно! Що далі, то більше. Ваші шкільні роки були не менш приємні. Адже школа не встигла вплинути на вас?

— Ви гадаєте, що приємні? Це найбезглуздіша пора моого життя. Як може вплинути на будь-кого школа, коли вона сама — виразник і продукт свого середовища й часу. Я з перших днів навчання збагнув, що на школу справляє враження мое ім'я і мільйони моого батька, владу яких відчуває на собі кожен камінь на вулицях цього міста. Спотатку мене цікавили незнайомі хлоп'ята з такими різними обличчями й темпераментами. Але вони відрізнялися лише зовні. Насправді всі ці хлопчаки були тільки маленькими автоматами, що їх приводило в рух одне величезне колесо. Гвинтиками, які крутилися тільки тому, що є невід'ємною частиною величезної машини, і зовсім не усвідомлювали своєї рабської ролі. Мій батько хотів зробити з мене спадкоємця і керівника своїх підприємств. З інших хлопців готували інженерів, фабрикантів пороху, адвокатів і священиків. І все це для того, щоб вони сиділи в своїх конторах, жили зі своїми коханками й виховували зі своїх дітей таких самих служителів долара.

Певно, Падроні дочекався того моменту в розповіді, на

який так сподіався. Його маленькі очиці блищали, як у миші перед кутою зерна.

— Гм... У вас і справді були дивні, анархістські настрої. Ви вирішили знищити всіх цих нікчемних людців. Ви просто вийшли на вулицю й почали стріляти з револьвера.

— Вирішив?.. Що я міг вирішити у свої десять-двадцять років? Це йшло не так від мозку, як від крові, нервів, усього моого ества. Забагато мулу й бруду нашарувалося в мені. Пізніше я десь прочитав, що це зветься атавізмом, поверненням до дикунства. Не йміть віри цим дурницям! Кажу вам, ніякого атавізму немає. Людина така, якою створило її минуле. Коли облуплюється лак, ми постаемо в нашому натуральному вигляді — голими... Так, і тоді я почав стріляти.

Пам'ятаю, як це сталося. Я побачив, що навстріч мені прямує дівчинка, схожа на дочку нашого сторожа. Кирпатьєнка, у брилику, в зеленій кофтинці, несе в руках перев'язану стрічкою коробку цукерок. І через неї мені довелося просидіти у кімнаті під замком цілий день, хоча її батько, мабуть, втратив у нас своє тепленьке місце. Можливо, мною керували якісь інші почуття,— не можу зараз сказати. Просто я вистрілив, але цього разу не влучив. Дівчинка вискинула і враз сіла на асфальт. І тоді знявся неймовірний галас, метушня, тупотіння, замиготіли капелюхи й поли піджаків. Полісмен перший метнувся до якіхось дверей — це варто було побачити, містере Падроні. Відтоді я зневажаю цих боягузів. Але я встиг уже розрядити зброю і марно крутив її в руках.

Уїтмор кинув глузливий погляд на вартових. Але ті стояли незрушно, ніби приставлені до дверей мумії, тільки обличчя в них були круглі й рум'яні.

Падроні перервав оповідача. В нього залишалося обмаль часу.

— Після цього ви потрапили до виправного будинку для неповнолітніх злочинців?

— Виправних будинків у нашій демократичній республіці не існує, але є виправні колонії для морально дефективних дітей. Ні, там я опинився згодом. Містер Уїтмор довго не хотів змиритися з думкою, що за гроші з мене не можна зробити все, що йому заманеться. Адже інженери його заводу кожні півроку вдосконалювали моделі автомобілів відповідно до вимог моди. Мене виключили ще з трьох навчальних закладів, один з яких був схожий на монастир з усіма атрибутами монастирського уставу. По-

тім я навчався слюсарній справі в ремісничому училищі, зокрема на слюсарному факультеті. Як бачите, там було закладено солідні теоретичні й практичні основи моєї майбутньої професії. Звідти вже мене перевели до колонії дефективних. Може, цей випадок вас особливо цікавить, містере Падроні?

— Так, так. Прошу вас, містере Уїтмор!

— Коли не помилляюсь, було мені тоді чотирнадцять років, і я мав першу коханку — дівчисько з невситим апетитом. Я став ходити по кондитерських і цупити те, се для неї й для себе. Саме тоді я вперше переконався, що хліб, зароблений власними руками, найсмачніший. Іноді крав що-небудь у шкільній майстерні й збував це скунникові за лізного брухту, бо батько надсилив мені мізерну суму, а витрати мої зросли вдвічі. Моєму дівчиську сподобалася брошка з червоним рубіном, і я витяг її з вітрини ювелірного магазину за допомогою власноручно зробленого інструменту. Але на перешкоді нашого кохання став зухвалий суперник, і коли він дістав у спину ножа, мені довелося перебратися до дитячої колонії, хоча навряд чи можна було мене вважати тоді дитиною.

— Звичайно, ні. Тому колонія не могла позитивно вплинути на вас. Ви звідти вийшли ще загартованішим.

— Вийшов через півтора року і цілком загартованим. Виправна колонія для дефективних дітей, як вам відомо, — один з найважливіших державних закладів. Тому всі мільярдери й підприємці жертвують на неї величезні суми. За моїми спостереженнями, десять відсотків цих пожертвувань іде на користь вихованців, а дев'яносто — на користь самих вихователів. Цю прогалину цілком заповнювалася система виховання, що складається з п'ятьох елементів за класичною схемою: голод, карцер, різки, праця і богослужіння... Я бачу, ви нервуете, містере Падроні. Ваш час вичерпано чи я розповідаю нецікаво?

— Навпаки, містере Уїтмор. Але ви дещо цинічно висловлюєтесь про ці, як самі казали, найважливіші державні заклади. Я сам жертвую на них якусь дещицю і тому дуже цікавлюся ними.

— Ви маєте на це повне право. Завдяки своєму досвідові, я переконався, що ці заклади — ідеальна школа на самперед для вихователів. Варто було б усіх громадян по черзі, принаймні на деякий час, призначити вихователями та наглядачами в колонії для дефективних. По-перше, вони пройшли б там загальний курс виховання і добре

навчилися б віднімати те, що належить іншим. Це основа будь-якого налагодженого життя. Далі — спеціальні предмети. Залізна дисципліна для тих, хто не здатен чинити опір, і повне перевиховання сильніших і впертіших. Крім того, обов'язкова праця, бо одні можуть відпочивати лише тоді, коли працюють інші. Нарешті богослужіння й віра, як головна умова режиму і легке джерело прибутку для її служителів... Ви вже йдете, містере Падроні?

— Мій час вичерпано. Та якщо ви хочете розповісти про подальше... про головне — ну, ви самі розумієте... Я міг би затриматися ще хвилин на десять. Гадаю, ці джентльмені не заперечуватимуть.

— Певен, що ні. Долар за хвилину, більшого вони не варті. Та ви їм, певно, більше й не обіцяли. Ну чого ви червоністе, містере Падроні? Адже все на світі створене для купівлі й продажу. Тільки не треба переплачувати. Ви не переплатили, містере Падроні. Це інтерв'ю з надлишком покрис всі витрати, пов'язані з вашим відвіданням моєї камери. Ви самі бачите, що з жодним із тих сорока шести я не був такий відвертий і щирий, як з вами. А все тому, що ви не справжній американець, і тому, що вмієте не тільки запитувати, а й слухати. І ще тому, що ви останній.

— Містере Уїтмор! Ви того певні?

— Так само, як і ви, містере Падроні. Але перейдімо до справи. Ви хотіли б дізнатися про мое подальше життя? Але уже не залишилося нічого такого, чого б ви не знали. Матеріали слідства друкуються другий місяць. Мені навіть приписують більше, ніж я вчинив насправді. Так, наприклад, я не міг пустити під ужіс балтіморський поїзд, бо того самого дня, майже в той самий час грабував банк у Вашингтоні. Ще у двох-трьох випадках я марно намагався довести своє алібі, та потім махнув на все рукою. Якщо вже людина прославилася, то ні бог, ні чорт їй не допоможуть, а вона сама собі й поготів.

— А вам ніколи не спадало на думку, що ваша діяльність... і ваша професія — суцільний злочин? Невже у вас жодного разу не озивалося сумління?

Містерові Падроні довелося опустити очі. Уїтмор з такою іронією подивився на нього крізь свій монокль, що Падроні здалося, ніби його вкололи голкою у найдошкільніше місце.

— Я ніколи не гдав, що між католицьким патером і журналістом-демократом так багато спільного. Сумлін-

ня... У вас, тобто у ваших родичів по той бік океану, є п'еса чи то роман з чудовою назвою: «Гарно пошитий фрак». Оде і є, скажу я вам, сумління. Гарний кравець припасував його до вашої статури, до ваших інтересів, ваших життєвих потреб, прагнень і до всього, що з ними пов'язано. Коли першу-ліппу подію ви роздуваєте до розмірів світової події, коли брешете так, що вуха в'януть, ваше сумління мовчить, бо ви заповнюєте газетні шпальта і добре заробляєте. Ваше сумління мовчить і тоді, коли ви йдете до коханки, бо вона подарує вам таку ніч, якої ви ніколи не проведете із законною дружиною... Ну гаразд, не хмуртеся. Ми зараз перейдемо до важливіших справ.

— Будьте ласкаві — я бачу, ці джентльмені біля дверей уже переглядаються. Скажіть мені, містере Уїтмор, що відчуває людина, коли підносить руку з револьвером... Словом, коли позбавляє життя іншого?

— Кажіть простіше: вбиває. Вам самому ніколи не доводилося таке пережити? Щось не віриться. Це надто широкий предмет для психологічних досліджень, у нас на них немає часу. Взагалі, на мою думку, відчуття бувають різні, залежно від обставин і темпераменту. Ви щодня маєте нагоду розпитати про це у вбивць різного типу. Хоча б в американських солдатів, що повернулися живими з Європи після великої війни і тепер гордовито походжають вулицями. Думаю, вони почують себе непогано. Або візьмімо мого батька. Він спокійнісілько їздить зі своєю незаконною дружиною по тихоокеанських курортах, тим часом як діти локаутованіх його трестом робітників мрут, наче мухи, від голоду й дизентерії. А ті, в кого сьогодні ввечері буде на совісті, як ви кажете, моя доля? Завтра ви їх, мабуть, зустрінете на тенісному корті або за чашкою кави у якісь добropорядній християнській родині. Зрештою, візьміть самого себе. Вам, я певен, теж доводилося зустрічатись із якимсь суб'єктом ніс до носа на вузенькій кладці. Будьте відверті, ви самі у воду не скочили, скоріше зіштовхнули його?..

— Містере Уїтмор! Чи не занадто гостро ви висловлюєтесь?

— Гадаю, в моєму становищі можна вибачити й деяку різкість. Та облишмо дискусію про добрий тон. Правду кажучи, я згадав вас лише заради порівняння й алгорії. В обвинувальному акті мені приписують шість так званих убивств, а я визнаю за собою лише п'ять. Щодо водія з майстерені плавучого доку, то він у повному розумінні

слова сам наразився на смерть. Чого він шукав у своїй кишені, коли автомобіль з касиром були вже у рівчаку, а сумки в наших руках? Він був нам не потрібен, з його боку це було самовбивство, з мого — двобій, точніше — самозахист. Хіба моє життя варте менше, ніж його? І так завжди. Питання існування кожної комерційної установи — це, логічно мислячи, шкурне питання. Мене називають злочинцем і вбивцею тому, що моя професія вимагає відвертих і прямих дій, яких не визнає суспільство.

— Ще одне запитання, містере Уїтмор. У вашому розпорядженні було кілька мільйонів. Чому ви не розпочали тоді іншого... нормального життя? Могли б поїхати в Європу, на Індійські острови — куди завгодно. Могли до кінця днів своїх жити по-королівському. Але ви ніби зумисне шукали собі смерті.

— Я міг? Думаю, що ні. Інакше я неодмінно зробив би так, як ви кажете. Але королівське життя мене ніколи не приваблювало. Король — найжалюгідніший з міщан, над якими він, як йому здається, володарює. Я не маю бажання оміщанитись, через те ѿ опинився тут. Справді, в моєму розпорядженні були мільйони, але вони знадобилися мені для справ, певною мірою важливіших, ніж мандри. Моя остання коханка носила такі сережки, яких не бачили навіть дочки Рокфеллера. Одного разу я скупав у шампанському всіх шістьох танцівниць вар'єте. Коли ми з друзями гуляли в шинку, там не пасмілювалися залишити навіть бутерброда для якого-небудь буржуя.

— Це ми знаємо. Про ваші шаленства та оргії надруковано цілі легенди. Але скажіть, містере Уїтмор, ви діяли за якимись певними принципами? Ви не з тих, хто бездумно і на відчай душі кидається у вир злочинів і розпусти. Ви хотіли помститися тим, як ви їх називаєте, буржуям? Ви ідейний анархіст, чи не так?

— Всі ці ідеї та принципи — гучні фрази. Людина живе не за правилами, які диктує її мозок. Я вже казав: усе це лежить десь глибше, поза межами розуму й волі.

— Ще одне запитання: шість разів вас було ув'язнено, і шість разів ви утікали. Вибралися з такої дірки, в якій сам дідько сидів би ще й донині. Чим пояснити вашу теперішню покірливість і байдужість? Дозвольте торкнутися цієї делікатної теми: може... ви все-таки щось ہаете на думці?

Падроні нахилився до нього так низько і шепотів так тихо, що навіть пильні вуха вартових нічого не вловили.

Уїтмор на мить замислився, потім похитав головою.

— Ні, тепер уже кінець. По-перше, щастя не ломовик, на якому можна їздити, поки він не впаде. А по-друге, не варто. Навіщо? Мені тридцять два роки, але я пережив і побачив стільки, скільки вам не побачити за сто тридцять два. Життя не таке вже різноманітне й невичерпне, як це здається міщенам. Я не хочу посивіти й захворіти на сухоти релігійності й каяття. Мені нудно, я такий спустошений, що почами бачу дурні сни. Я не хочу стати ідіотом. Задля чого? Досить. Останню краплю з моого келиха випито, і я розбиваю його об стіну... Послухайте, містере Падроні. О п'ятій розпочнеться комедія суду. Ви, мабуть, знаєте, який вирок чекає на мене. Кажіть відверто.

Падроні відсунувся від нього, подивився на Уїтмора спідлоба, похитав головою. Уїтмор узяв його за рукав.

— Облиште церемонії. Ви бачите, я не якась там нервова дама.

Падроні спершу вагався, потім піdnіс руку і вказівним пальцем провів собі по шиї. Уїтмор кивнув головою.

— Так я й гадав. Не були б вони пліснявими американськими бюрократами, якби не вигадали цього огидного, принизливого способу. Ви, мабуть, вивчали юриспруденцію і любите поговорити зі своїм читачем про закони й судові справи. Напишіть хоч одну статтю про безглазді способи смертної кари в Америці. Шибениця, електричний стілець... Незабаром вони почнуть душити людей в газових камерах. Хіба це не свинство вищої марки? Дали б мені револьвер з одним-однією патроном — слово честі, я сам упораюся з цим краще, аніж джентльмен з намиленим мотузком...

Вартові біля дверей камери заворушилися. Старший і ограйдніший гукнув Падроні:

— Містере... ми просимо...

Падроні тицьнув руку Уїтморові і обернувся до дверей.

— Хвилиночку... Прощавайте, містере Уїтмор! Дякую за люб'язність. Чи не можу ще чимось прислужитися?

— Спасибі. Я владнав усі свої справи. І до побачення! Я не думаю, що це станеться надто скоро, але вам обов'язково треба зайнятися спортом. У вашому віці така комплекція — річ не дуже приємна. Бувайте здорові!

Поки за гостем зачинялися двері, Уїтмор дістав нотатник зі срібним олівцем і щось записав дрібними літерами.

ФРАКІСЬКІ КІЛОН

Зв'язані по двоє, полонені лежали довгим рядом. Їхні руки й ноги були скручені за спиною ремінням із невичиненої волової шкури. Можливо, їх зв'язали по двоє на те, щоб, звиваючись у корчах, вони збільшували страждання один одному. А може, й на те, щоб не пробували відкотитися поодинці з освітленого вогнищем кола і сповзти до якоїсь ущелини поміж скелями. Можливо, то була просто вигадка одного з воєначальників, фантазія якого вже вичерпалася в пошуках нових способів катування.

Скинувши металеву каску і щит, сивий легіонер у запилених сандаліях з коротким мечем у руці походжав сюди-туди вздовж ряду полонених. І коли б його хода не була такою розміrenoю, а широкий клинок меча не був у бурих смугах, могло б видатися, що він прогулюється тут просто задля власного вдоволення. Коли він нагинається, щоб підкинути у вогнище поліняку, видно було його червоні, ніби в рукавицях, руки. Червоні плями видно було і на сивій бороді, навіть в очі йому ніби попали червоні бризки.

Гул бойовиська стих іще звечора, годин за шість до цього. Тепер лунали тільки поклики вартових навколо майданчика, на якому лежали зв'язані полонені. Кроків за двісті вниз, біля самої дороги, було чути перестук молотків. Дерев, що росли вздовж шляху, не вистачило, щоб розіпнути шість тисяч рабів,— потрібні були ще й хрести. За дві години, на той час, коли Марк Ліціній Красс проїде з Капуї до Рима, жива алея має бути готовою.

У солдатів не вистачало терпцю ждати так довго. Віддалік, там, де дорога знову здіймалася вгору, палахкотіло друге вогнище. Коли полум'я його спалахувало яскравіше, з темряви проступав хрест з прибитим до нього цвяхами чоловіком. Недбало прикріплена поперечка хреста перехнябилась, і тіло розп'ятого скорчилось так, що підборіддям він майже дістав колін. Коли перестук молотків у долині на мить стихав, загорі долинало ніби хрипке виття підбитого вовка. Тоді легіонер, який ходив уздовж ряду полонених, зупинявся, одкидав з лоба сиві патли і, прикриваючи долонею очі від світла вогнища, пильно розглядав хрест.

Кілон з Гіппієм лежали в самому кінці ряду. Вкупі вони опинилися зовсім випадково. Гіппій був один із смільчаків, які першими втекли із Спартаком з гладіаторської тюрми в Капуї і визволили решту рабів. Він брав участь у всіх бойовиськах та військових походах повсталих рабів тоді, коли Кілон пас у горах отари Лентула Батуата. Лише після того, як Спартак зі своїми полками вирвався з оточення в лісах Бруції і знову підходив до Рима, Кілон кинув отари Батуата і втік до галлів Еномая, а пізніше приднався до військ свого земляка Спартака. Тільки вчора надвечір, коли їхній вождь загинув і легіони Красса переслідували їх, як скажених собак, по всьому передгір'ю, він несподівано зустрівся зі старшим братом... Їх полонили разом, і тепер вони лежали в кінці ряду на vogkому від роси вапняку, чекаючи, поки їх потягнуть до придорожнього дерева чи хреста, як того раба, що висів біля vogнища.

Вони лежали, зв'язані спиною до спини, і кожен своїми нервами відчував найдрібніше трептіння в тілі іншого. Кілон, на свій подив, не був навіть поранений. Його довге біляве волосся обвилося навколо братової ший, і він відчував, як зволожує його Гіппієва кров з рані на потилиці і воно все більше прилипає до нього. Він тамував біль, зціпивши зуби, а пересохлі губи потріскалися і горіли, як обпалені.

Застогнавши, він дістав штовхана лікtem у бік і почув застережливий шепіт:

— Тихіше!.. А то я задушу тебе своїми руками!

Кілон не помітив усієї сміховинності цієї погрози в їхньому становищі. З пошани та страху до старшого брата він намагався навіть стримувати подих. Спочатку він думав, що Гіппієві руки зводить судома, але тепер почав здогадуватися, що той весь час рухає ними з якоюсь незрозумілою метою.

Його власні руки заклякли, нічого не відчували, та кожен дотик до плечей здавався уколом гострого цвяха. Уколи ті ставали дедалі частішими і болючішими. Кілон усе міцніше зціплював зуби. Йому здавалося, що брат збожеволів.

Раптом він відчув, що хтось вивільняє його. Ноги були так само міцно прикручені до братових ніг, але верхня частина тіла стала вільною і легкою. Ніби вона раптом одірвалася й плавно полинула далеко вниз косогором, через дорогу, в темний вільний простір.

Він нічого не бачив. Очі були забиті пилюкою, що її здіймали сандалії легіонера, і він почав протирати їх, ледь тільки одійшли занімілі руки.

Удар у спину обірвав і цей порух.

Братового шепоту Кілон не розчув і цього разу, але помітив, що Гіппій простяг руку і щось там робить з їхніми спільними путами. Його юне тіло затремтіло від страху і якогось дивного передчуття. Та чи ж можна тому повірити?..

Тієї ж миті він відчув, що й ноги звільнилися від болючих пут. Він ледь устиг стримати вигук подиву. І, ніби відкіляється здалеку, почув братів щепіт:

— Можеш ворушити ногами?

Ноги Кілонові аж до самих колін ломило страшним болем, але ворушити ними він міг.

— А руками?

Руки його зовсім уже ожили.

Нараз вони, як миші, яких підстерігає кішка, притислися до землі, затамувавши подих. Легіонер, схаменувшись від того, що занадто довго втішався захоплюючим видовиськом, повернувся, щоб перевірити своїх полонених. Впевнившись, що там усе гаразд, він знову зійшов в улоговину до другого вогнища.

Кілон і без наказу зрозумів, що повинен робити. Коли Гіппій, як товста сіра гадюка, ковзнув повз його ноги, він теж перевернувся і поповз слідом за ним. Биття серця відлунювало в голові ударами гонга, шурхіт одежі з козячої шкури по всипаній піском скелі здавався занадто гучним. Від хвилювання все тіло його вкрилося потом. Він пригнув голову до землі, і йому здавалося, що велетенська братова тінь надійно приховує його.

Вони майже вже досягли улоговини. За п'ять кроків від ніг вартового помітили вгорі несподіваний відблиск вогнища. Вартовий усім тілом подався наперед, і видно було, як здригалися від сміху м'язи його плечей. Виття підбитого вовка линуло ще жахніше. Але фракійцям зараз хотілося тільки одного — щоб тінь, у якій вони повзли, стала чорнішою і густішою.

Кілон раптом щось зрозумів і пружно, як молода рись, скочився на ноги. Та його стрибок не міг зрівнятися зі стрибком Гіппія. Той уже стояв поруч із вартовим. Правою рукою він скочив ззаду руку римлянина, яка тримала меч, а ліва, ніби сталевий обруч, стиснула його шию і почала повільно вигинати назад. Сива грива вже майже тор-

калася спини. От зблиснули налиті кров'ю очі, от язик випав з рота, і все обличчя стало мідяно-червоним.

Та загнаний, змучений від спраги гладіатор скопився із загартованим солдатом і колишнім цирковим борцем, який до того ж дві години тому з'їв цілий окіст засмаженого на рожні барана і вихилив глечик вина. Його вільна рука звелася дотори, ковзнула по сталевому обручу на ший і дужими пальцями скопила раба за зліплени пасма волосся. І поки чотири пальці все глибше занурювалися в них, великий намащував мокру від крові рану в черепі нападника.

Гіппій сопів, як бик, голову якого гнути зашморгом до ноги. Половина його зусиль ішла на те, щоб не здійняти шуму і не звернути на себе уваги найближчого варто-вого. Ламаючи тіло римлянина, він і сам так рвучко відкинувся назад, що міг от-от упасти навзнак під вагою ворога.

Меч, що близнув у руці легіонера, вивів Кілона із стану заціпеніння. Спритним рухом він вихопив у нього важку зброю. Потім звів меча обома руками і, зібравши всю силу, завдав збоку удара неквапливо, але впевнено, визначивши на око місце, де мало бути серце.

Гіппій розігнув спину. Римлянин звалився йому до ніг. Якусь мить він іще сидів, ніби пробуючи впертися руками в землю, але потім опустив голову на коліна і застиг так, розкинувши руки, як зламані крила.

Гіппій вихопив у брата меч і випростався — точнісінько так, як колись у лісах Фракії біля підбитого кабана чи в римському цирку над трупом переможеного ворога. Лише на мить на обличчі його майнула радість порятунку одного і знищення іншого життя. Богнище в улоговині розгорілось яскравіше. Крізь його потріскування і дикий регіт п'яних солдатів проривалося виття розіп'ятого на хресті. Кілон теж глянув у той бік. Вони стрималися, але очі в обох розкрилися від жаху.

Хрест, підпалений іскрами вогнища чи й навмисне облитий дьогтем і смолою, запалав знизу. Багряні вогненні змії видихали чорні клуби диму, повзли вгору по вологому кедровому стовбуру. Ноги розіп'ятого по коліна були в полум'ї, а часом чорно-червоні клуби здіймалися аж до грудей. Коли їх задувало вітром убік, видно було, з якою силою сіпалися м'язи витягнутих рук і як шарпалася з боку на бік голова. Він уже не вив, він гарчав в агонії, і його гарчання зливалося з реготом п'яних солдатів.

З-за скелі долинули голоси. Обидва фракійці злякаючи кинулися втікати, забувши звільнити ще когось із своїх товаришів.

Пригинаючись якнайнижче до землі, майже навкарачки, ховаючись у темряві, вони бігли вздовж невеликої улоговини праворуч. Гіппій попереду, Кілон за ним по п'ятах. Він був як молода газель поряд із сивим оленем Галлієм і біг швидше, аніж старший брат. Рана в потилиці і боротьба з римлянином стомили Гіппія. Кілонові здавалося, що він рухається неквапливими кроками, опираючись на меч. А мчати треба було зі швидкістю стріли, на крилах сокола. Здавалося, одразу за спиною бряжчать щити легіонерів і невисоко над ними здіймаються чіпкі черно-червоні вогненні змії.

Але поволі гамір і полум'я залишилися далеко позаду. Навіть у темряві можна було помітити, що улоговина почала звужуватися. Тепер це була вже скеляста ущелина з прямовисними стінами. Іноді плече втікача торкалося гострого ребра чи виступу скелі. Вони стишили крок, боязно прислухаючись і дивився в темряву.

Витягнутими поперед себе руками Кілон вперся в братову спину. Гіппій раптом зупинився і глянув угору. Ущелина закінчувалася, стрімка стежка вилася схилом гори. В кінці її, високо над головами втікачів, палало вогнище, і в його свіtlі час від часу зблискували лезо меча або гостряк бронзового шолома.

Втікачі кинулися назад. Місцевість Гіппієві була трохи знайомою, але яскраве світло вогнищ у нічній темряві засліплювало, смертельна втома і страх заважали визначати правильний напрям. Він біг навмання, не думаючи про те, що повертається до того місця, де, напевне, вже виявили убитого легіонера й готовуть погоню за втікачами. Випадково вони завернули до іншої, раніше не поміченої ущелини, що, як і перша, закінчувалася стежкою, яка стрімко здіймалася вгору. Видряпались по ній у втікачів уже не стало сили. Тут теж нагорі палало вогнище, і навколо нього темніли силуети вартових.

Зупинившись, вони якийсь час дивилися вгору. Вогнище спалахнуло яскравим полум'ям і освітило їхні обличчя з круглими очима. Вони дихали важко, як вимучені передслідуванням, загнані до печери конаючі звірі.

Певне, всі шляхи було відрізано. І обидва втікачі зрозуміли, що порятунку їм немає. Вони повернулися і, пону-

рившись, неквапливо побреши один за одним. Бігти вже було марно.

Гіппій знову зупинився й прислухався. Прислухався й Кілон. Угорі, за лінією обриву, чути було гомін — перегукувалися вартові, бряжчала зброя. Гомін швидко наблизився. Часом уздовж ущелини спалахували червоні вогні — то, напевне, були смолоскипи в руках переслідувачів.

Вперше з моменту втечі брати поглянули один одному у вічі. Дивилися пильно й допитливо, ніби хотіли випитати думки один у одного. Але випитувати не було чого, обидва знали, що порятунку немає. І в обох перед очима стояв палаючий хрест із розіпнутим на ньому чоловіком, який вертів головою, ніби придавлений важкою сандалією черв'як.

Гіппій притулився до скелі, не відводячи погляду від краю обриву. В червоному відблиску смолоскиців Кілон бачив його обличчя, блідувато-жовте, мов скеля, до якої він притулився пораненою потилицею. Лютий рев погоні швидко наблизився. Сніп іскор від обгорілого смолоскипа, круজляючи в повітрі, розлетівся над ущелиною.

Кілон стояв спиною до того місця, звідки підступала смерть. Раптом він шарпнувся, ніби вжалений, і одхилився до протилежної стіни ущелини. У спрямованому на нього погляді Гіппія було тверде, жахливе рішення, яке Кілон зрозумів так ясно, ніби брат висловив його вголос. Кілон розтулив рота, він ладен був вкласти в крик обурення, бажання врятувати своє життя.

Гіппій урочисто підвів перед ним долоню. І в світлі близьких уже смолоскипів рука його здавалася розпеченою. Але вона не тремтіла, і голос Гіппія лунав холодно й рішуче, як присуд долі:

— У нас немає іншого порятунку. Чи, може, ти знаєш, що робити?

Кілон понурився. Що він міг знати?

— Коли б у нас обох були мечі, ми могли б кинутися в бій. Тоді їм довелося б убити нас, бо загубити по п'ять солдатів за кожного з нас ці боягузи не захочуть. Інакше ж одного з нас захоплять живим. Я не хочу, щоб мене захопили. Може, тобі приємно палати смолоскипом біля придорожнього стовпа і освітлювати Марку Ліцінію Красу дорогу до Рима?

Кілон скорччився, ніби вириваючись з безжальних рук, які ладні були потягти його на хрест.

— Hi! Hi! Hi!

Гіппій лише головою кивнув. Потім він простягнув до брата затиснутий кулак, з якого стирчали дві стеблинки трави. І цей порух був зрозумілий Кілонові. У цю війну такий був звичай у рабів, яким загрожував неминучий полон: хто витягне довшу стеблину, той повинен убити товариша, а потім себе. Коли Кілон простяг руку, до неї ніби підвісили важкий уламок скелі. Зараз у нього було одне єдине бажання, що пронизало всю його істоту, кожну клітинку його тіла: коли б тільки довга стеблина дісталася не йому, а братові!

Гіппій підступив ближче і торкнувся його плеча:

— Скоріш! Мені здається, що я вже бачу їх.

Та й справді, лютий ревчувся над самісінькою Кілоновою головою. Вони, напевне, квапилися, боячись, що втікачі може вбити варта чужого конвою. А смерть була б для них дуже легкою карою. Заплюшивши очі, Кілон помацав братову руку. Hi... Все ж таки довша стеблина дісталася йому.

Кілон обхопив гладеньке руків'я меча, і його рука раптом зробилася такою млявою, як і раніше, коли він лежав на землі, скрученій ремінням.

Гіппій, важко дихаючи, квапив його:

— Скоріш! Ти не встигнеш сам... Я вже бачу їх! Сюди...

Та Кілон не міг дивитися на те місце, до якого була притиснута долоня Гіппія. Він шукав очима братових очей — чи то на те, щоб попрощатися, чи на щось інше, чого він і сам не розумів. Але повіки Гіппія були опущені, губи стиснуті, ніби для того, щоб задушити найтихіший стогін, який міг вирватися в нього від люті й страждання.

Напевне, він сам кинувся на піднятій братом меч. Коли Кілон обернувся, брат повільно осідав, зсуваючись по скелі, прикривши очі долонями від червоного світла смолоскипів, яке лилося згори просто на них обох.

Дикий рев двадцяти горлянок, в якому переплелися лють і торжество, розітнувшись позаду, кинув Кілона в дрож. Тупіт швидко наблизався. З вершини скелі до його ніг з шурхотом скочувалися дрібні камінці. Бряжчали щити, співуче гули леза мечів, розтинаючи повітря. Проти яскравого світла Кілонова тінь, чорна і величезна, тяглася вгору по стіні ущелини і зникала в темряві за виступом скелі.

Тінь звивалася, ніби її обпалювало червоне полум'я смолоскипів. Кілонові здалося, що вона прибита цвяхами до

скелі і шарпається, мов раб, розіп'ятий край шляху, який веде з Капуї. Він добре усвідомлював, що його чекає. Він не сподівався ні на порятунок, ні на милість. І все ж таки скористався тими короткими хвилинами, впродовж яких він мав владу над своїм життям.

Він не був боягузом. За час своїх коротких військових походів він брав участь у багатьох битвах. Він звик битися з ворогом сам на сам, кожної миті розуміючи, що вістря ворожого списа спрямоване у його груди чи над його головою занесено сокиру. Він незліченну кількість разів сміливо, з переможним вигуком заганяв зброю в тіло ворога. Коли він прикладав меч до братового серця, його рука не дуже тремтіла. Але зараз вона безсило опустилася, не маючи сили звести меча, з вістря якого повільно капотіла на землю кров Гіппія.

Сліпуче-яскраво, ніби зигзагом блискавки, осяяло його мозок почуття, яке оцих кілька невблаганих секунд тримало його в такому заціпенінні. Далека і майже незнайома Фракія з дикими передгір'ями за туманним горизонтом. Недавнє ще життя пастуха в горах, коли часто ночами яка-небудь пастушка, струнка і гнучка, як сарна, обвивала його шию в пристрасних обіймах і зігрівала своїми пестощами. Його біляве, м'яке, як у жінки, волосся — воно всім так подобалося, його ніжна юність — він так і не встиг натішитися нею... Його життя... його життя!..

Щось кричало в ньому гучно і владно. І воно було дужчим від ясної думки про ті жахи, які чекали на нього. Та мить була близчкою, ніж довгі страшні муки в полоні у п'яних, оскаженілих катів. Рука його легко умертвляла сотні ворогів, а тепер він не мав сили підняти її на самого себе.

Він упав на коліна, глибоко зітхнув, ніби хотів втягти в легені оце вологе повітря разом із співучим вітром, і заплакав, обхопивши обома руками руків'я меча легіонера. Коли ж скопився на ноги і вирішив продати своє життя за два-три ворожих, було вже пізно. Двадцять жадібних рук водночас потяглися до його волосся, шиї, до його рук і ніг.

ОСТАННЯ ДІЯ

Четверо чоловіків припали до підвіконня, спершись на лікті. П'яний, найвищий, стояв позаду, тримаючись обома руками за лутки, і тягнувся обличчям до самого скла. Так стояли вони досить довго. Голови і плечі їхні майже зливалися з нішою вікна і темною від кіптяви стіною. Нижче невиразно виднілися поли двох сіро-зелених німецьких шинелей, ноги в чоботях, постолах і вовняних обмотках.

В колишній корчмі стояла тиша, поки п'ятеро чоловіків дивилися у вікно. Інші сиділи та лежали на лавах і вздовж стін і, не відриваючи від них погляду, чекали, ніби ті могли щось розглядіти в темряві весняної ночі. Іноді де-что, затягнувшись цигаркою, прицмокував губами. Кімнату виповнювали білясті клуби диму. Товсті потемнілі балки на стелі то тонули в ньому, то випливали. Тьмяно вимальовувалися розмиті обриси предметів. Здавалося, примищення стало менше і нижче.

Тільки коли чоловіки відступили од вікна, кімната непомітно змінилася. Чорне вікно в товстій кам'яній стіні дещо порушувало її одноманітність. Лампа випливла з диму, кинувши крізь тріщину в зеленому абажурі блідий відблиск на запітнілі шибки вікон. З іншого боку її байдуже світло падало на скуювджену світло-каштанову голову Велти, що непорушно лежала поверх складених на столі рук.

П'ятеро пічого не говорили, а інші не ставили запитань. Кожної півгодини хтось підходив до вікна, гадаючи почути крізь завивання вітру та шум дерев якийсь новий звук, і потім повертається на місце з почуттям незручності за свою нерозумну нервозність. Бо хіба ж із вікна корчми побачиш більше того, що помітять вартові, які стоять під вербами в кінці маєтку і на горбку за мостом!

Довготелесій, в домотканому короткому пальті й чорному капелюсі, взяв одну з гвинтівок і кілька разів клацнув затвором. Різкий стукіт примусив здригнутися всіх, хто сидів і дрімав.

— Облиш! Ти б хоч гармошку дістав. Була б пальцям рбота...— Сказавши це, вчитель Лієкніс невдоволено потягнувся на лаві, ніби його розбудили, хоч насправді він увесь час курив, втупивши погляд у стіну.

Але довготелесій уже поставив гвинтівку на місце і спокійно всівся в ногах у вчителя. Засунув руки в кишені і втупився в носки своїх чобіт.

Велта підвела голову, поглянула сонними очима на чоловіків і, повернувшись до вікна, запитала:

— Що там чути?

Арніс, батрак з маєтку, гріючи спину біля грубки, посміхнувся:

— Поки що нічого. Але скоро почнеться...

— Базікай більше... І слухати тебе не хочеться. Знашов час жартувати! — Вільперт, селянин з Даугави, сердито плонув і притулився до стіни другим плечем.

Йому одразу ж відповів невгамовний жартун Краст:

— Скиглій ти! Ну, просто осіння хмара... Коли ти в кімнаті, навіть лампа гасне і людей до сну хилить... Хоч би курити навчився...

І знову всі замовкли. Та й розмовляли неохоче — голоси були в'ялі, невиразні, сміх нещирій. Усіх гнітила втома й апатія, від диму й смороду мокрого взуття дихалося важко.

Довготелесій, син лісника Брауна, торкнув Лієкніса:

— Цигарки не знайдеться?

Той, не озираючись, дістав пачку цигарок, і обидва закурили.

Браун знову нахилився до Лієкпіса.

— А чи не дивує тебе те, що так довго немає Марка!

— Я сам весь час про це думаю.

Лієкніс прошепотів це так тихо, що Браун не дочув і присунувся ближче, щоб перепитати. Але Лієкніс сердито відштовхнув його. В цей час у найдальшому кутку, біля дверей, почувся чийсь голос:

— Час би йому давно повернутися.

Вчитель узяв Брауна за рукав.

— Так, що не кажи, а дивно...

Та одразу й скаменувся: напевне, з лісниковим сином не слід розмовляти про такі речі. І він уже втретє взявся додумувати ту саму думку. Як цього вечора всі вони відгадують, хто що думає і почуває... Чи тому, що бої, розвідки, наступи і відступи — всі ці пережиті разом події настроїли їх на один лад? А чи тому, що кожен з них думає про одне і, вгадуючи чужу думку, насправді тільки висловлює свою власну? Лієкніс згадав відоме в музиці явище, коли одна зачеплена струна примушує звучати іншу, таку саму. Виходить, ті самі закони правлять і

неживою природою, і людиною. «Теж мені знайшов час для психологічних досліджень», — із сумною іронією подумав він.

Браун присунувся до нього і схилився до самого вуха:

— Ти ж тільки дивись — нікому... Адже я нічого не сказав... Я так тільки... І чому він так довго не повертається? А що, як у найкритичнішу хвилину покине нас або зрадить? А що, як спробує ціною наших голів врятувати свою...

Лісніс пожбурив недокурок на підлогу і тільки тоді відповів:

— Збожеволів ти. Це вимушена бездіяльність, невідомість так погано впливають на тебе.

Подумавши хвилину, він вів далі вже іншим тоном:

— Насправді на всіх нас це впливає. Ще одна така ніч, і я не знаю, що тут буде. Або ми, як останні дурні, розсіємося по навколишніх болотах, або станемо перекинчиками. Але щоб Марко... Збожеволів ти...

Браун махнув рукою.

— А що я таке сказав?.. Адже я нічого не знаю! А ти не помітив, який він був увесь день? Говори що хочеш, але таким я його ніколи не бачив. І що це за таємничі телефонні розмови? Чому він нам нічого не каже? Хіба наше життя не поставлене на карту? Ну чого ми тут киснемо? На що сподіваємось? Приїжджі розповідають, що біля млина весь день стріляли. А ми тут вилежуємося.

Лісніс не міг не зізнатися собі, що зараз і сам ламав над цим голову. Саме тому він так і розлютився.

— Краще помовч! Ти — як настирлива муха. Дзижчиш і дзижчиш, і відігнати тебе не можна. На нерви діеш.

Лісніс сидів набурмосившись. Змовкли й інші. Велта знову опустила голову на руки. Дивлячись на її дитячу, безпорадну постать, чоловіки відчували себе ще більш самотніми і пригніченими.

За стіною, в голих вітах лип, шумів вітер. Здавалося, ніби хтось несміливо постукував пальцями по дахові.

До корчми хтось наблизявся. Спочатку почувся легкий шелест, який могло вловити тільки звичне вухо. Потім почулися, наближаючись, кроки двох чи трьох чоловіків і голоси. Всі притихли, навіть курці перестали плямкати губами.

Прийшли з поста в кінці алеї Нігал та Бріедіс. Їх змінили, і вони повернулися до штабу, як називали стару корчму. Разом з ними до кімнати увірвалися свіже по-

вітря, гамір і пожвавлення. Навіть найбільш стомлені та сонні з цікавістю повернули голови до дверей.

Балакучий і легковажний Бріедіс зняв гвинтівку і поставив у куток. Потім, розштовхуючи людей плечем, почав пропискуватися до грубки.

— Пустіть-но погрітися. Змерз я добряче. Вітер подув з півночі, та такий гострий — до кісток пронизує.

Віп відкинув розсипані по підлозі патрони й притулився до грубки. Бріедіс завжди мерз у своєму тонкому, підперезаному мотузком піджачку і саме тому найбільш цікавився погодою і вітром.

Чубатий Нігал не зронив ані слова. Сів і почав мовчки стягати чоботи, довго оглядаючи свої підошви й тикаючи в них пальцем. А ті, хто був ближче, уважно стежили за тим, ніби це була вроочиста церемонія.

Маленький Крамінь звідкись з кутка запитав, чи не чувати чого нового. Голосок у нього був такий писклявий і тоненький, що багато хто засміявся.

Бріедіс відповів, довго не роздумуючи. Нічого особливого, все те саме. Нігал, прижмуривши очі, злісно зиркнув на Бріедіса і пожбурив на підлогу чобіт.

— В маєтку, у тих вікнах, що від лісу, видно світло. В інших темно, бояться світити. Спати там ще не вкладалися, певне, поміщика ждуть.

Коваль Арніс сердито обірвав вимушений смішок:

— Тут не до сміху. Там і справді дехто на нього чекає. Колишній прикажчик, наприклад, і вся ота банда Ціруля... Я давно вже казав, та хіба мене послухають! Наїхали невідъ-звідки, умов тутешніх не знають... Всі начальники, командують...

Краст, учасник подій п'ятого року, Марків товариш по каторзі, звівся на лаві, спустив ноги на підлогу і похитав головою.

— Коли б тебе слухати — ледь не половина місцевих жителів було б розстріляно. А решта тепер стежила б за нами з кущів.

Арніс знизвав плечима.

— А ти гадаєш — вони не стежать? Почекай, сам перевідчишся, як тільки почнемо відходити звідси...

Краст ударив кулаком по лаві.

— А хто тобі сказав, що ми збираємось відходити? Ну, хто тобі сказав?

Нігал жбурнув на підлогу другий чобіт.

— З хутора Галенішки три підводи виїхали.

Нігалеві слова були перекопливішими від будь-яких розмірковувань. Біля Галенісків стоять головні сили, і якщо звідти відходять, то становище значно гірше, аніж можна було гадати. Біля млина точиться бій, з Галенісків тікають, от уже другу годину немає Марка — все це погані ознаки...

Старий Аурик схвильовано зірвався зі стільця і став позад Велти, близче до лампи.

— Цього й слід було сподіватися. Кінець — попали ми у верш... Нащо було кидати озеро й переходити сюди? Адже тут нас із трьох боків можна обійти.

Помітивши загальне збудження, Лієкніс різко обірвав Аурика:

— Не патякай зайвого! Ти гадаєш, що ми діємо як прийдеться, без плану?

Та Аурика нелегко було зупинити.

— Знаю я ці плани. Поки все йде добре, у нас і плани є, і все, що належить... А коли справи погані... Я все розумію, сам пробував... Але чому тоді, скажіть мені, моїм синам і ще трьом хлопцям довелося накласти головами під Рікужами?.. Хіба їхнє життя дешевше за наше? Було б удесятеро краще, коли б я сам...

Це вже скидалося на одвертій бунт і всіх роздратувало. Велта, опустивши голову, прислухалася до суперечок і старанно крутила ручку телефону. Жодної відповіді. Вона дзвонила вже втретє, і все даремно. Цієї хвилини не чути було навіть дихання людей. Мовчання телефону по-діяло приголомшливо. Здавалося, перерізано було пайважливіший життєвий нерв. Невідомість і нічна темрява таїли в собі щось зловісне.

Бородатий Рійнєк, що весь час мовчки смоктав люльку, гучно сплюнув.

— А в кого з нас немає синів, дочок і дружин? Хіба я щось знаю про своїх?..

Краст стукнув прикладом об підлогу, щоб заспокоїти інших чи самого себе.

— Та замовкніть ви! Хто ми — мужчини чи баби? Кому тут не подобається, хай іде на пост.

Скаб Вальтер, що самотньо сидів під стіною, раптом з такою злістю кинув гвинтівку на плече, що ремінь одірвався, і вона впала. Він схопив її за приклад і, звівши червоне, сердите обличчя, обвів усіх злим поглядом, хотів щось сказати, та тільки рукою мащнув. Потім повернувся, вибіг з корчми, тягнучи за собою гвинтівку, і грюкнув дверима так, що зі стелі посыпалася сажа.

Всі перезирнулися.

Браун ступив до дверей і почав прислухатися, поки шум дерев не приглушив ходи Єкаба Вальтера.

Але раптом на середину корчми вийшов Рута. Його маленьке, напівдитяче обличчя і льняне волосся білою плямою вирізнялися над чорною шкірянкою. Голос у Руті тримтів, і, намагаючись приховати це, він, незважаючи на хрипоту, старався говорити якнайгучніше:

— Він цілий вечір до мене пристає. Каже, що все загинуло. Ми відрізані й оточені. Сьогодні вночі нас обійтуть, і на ранок ми попадемо в мішок.

Коваль накинувся на Руту, ніби у всьому завинив саме він:

— Негідник! З чого це він бере?

— Не знаю, з чого, але він так говорив. Я, каже, не полізу в мішок, ніби кішка, яку збираються втопити. Мені, каже, ще життя не набридло.

— То він що ж, умовляв тебе втікати з ним? Перекинчиком стати?

Застібуючи однією рукою піджак, Лієкніс схопив другою гвинтівку. Брієдіс піdnіс кулака до самого обличчя Руті.

— І ти тільки зараз говориш про це? Якого черта ти раніше приховував?

Рійніек теж схопив гвинтівку і пішов слідом за Лієкпісом до дверей.

— Мерзотники! Вони змовилися...

Ледь стримуючи сліози, Рута виправдувався:

— Не міг же я говорити кому прийдеться. Я чекав на Марка.

Ніхто його не слухав. Гнітюча невідомість, погані новини так вплинули на нерви, що мала статися розрядка, і тут досить було найменшої причини.

Хлопця оточили перекривлені обличчя, в повітрі замигтіли кулаки, чудернацькі тіні метлялися по стінах. І пікому зараз навіть на думку не спало, що це той самісілький улюбленийець, якому завжди цілком довіряли і який був незвичайно стараний. Навіть Велта докірливо хитала головою.

Гамір трохи стишився лиш по тому, як повернулися Лієкніс та Рійніек. І, перш ніж вчитель встиг вимовити перше слово, всі вже прочитали відповідь на його обличчі.

— Втік... І слід прохолов... Та дайте ви спокій хлопчикові! Однаково тепер уже нічим не зарадиш!

І тому, що вони не вгамовувалися, він став поміж ними і Рутою, з викликом випнувши груди.

— Подумайте самі: адже більшість із нас так само винні. Хіба Єкаб Вальтер не шепотів вам про свій страх та сумніви?

Слова влучили у найвразливіше місце. Тепер Ліскніс міг залишити хlopця й сісти на лаву.

Вільперт почухав потилицю і сказав:

— Правильно, в кожного з нас бувають і побоювання, і підозри. Але коли ми через усякі дрібниці зчинятимемо галас і всіх вважатимемо зрадниками...

Коваль більше за інших нападав на Руту і тепер, мабуть, почував себе ніяково.

— Та й не в цьому річ... Хто ми такі: організована сила чи купка волоцюг, які тільки й мріють, як би урятувати свою шкуру, як би вислизнути? Чого ми тут сидимо склавши руки, ніби чекаємо страшного суду? Я запитую: де Марко?

Велта зміряла його поглядом з голови до п'ят і відповіла спокійним, упевненим голосом:

— Не турбуйтесь, Марко завжди там, де він найбільше потрібен. Він нас не кине. І невже серед нас хто-небудь більше йому не вірить?

Глибоко щирі, проникливі Велтині слова заспокоїли всіх. У кімнаті поступово стало тихо. Замиготіли вогници цигарок, і клуби диму знову потяглися до стелі. Дехто ще стишею перебалакувався. Інші намагалися прилягти десь на лаві чи на підлозі під стіною.

Але ніхто не спав. Велта ледь чутно походжала біля вікна. Два десятки очей невідривно стежили за нею, ніби вона могла знайти в цьому марному ходінні відповідь на все те, про що кожен з них думав.

Часом вікно якось чудно ясніло. Місяць зійшов, але висів ще низько, десь над лісом. Вітер розганяв хмари. Іноді відкривався клапоть чистого неба з блідими негустими зірками; за вікном виступали чіткі обриси більчих і неясні контури віддалених дерев. Потім знову темніло.

Вітер дужав і шумів усе чутніше. Віти дерев терлися об стіну, і ніби хтось постукував пальцями по дахові.

Випливши понад лісом, надщерблений місяць світив просто у вікно. Виразніше проступила на палевому тлішибок хрестовина, світло лампи потьмяніло.

Вітер дув усе дужче, поривчастіше. Ні на мить не стишувався шум дерев. Певне, тому ніхто не почув кроків,

які все наближалися. Всі, і хто сидів, і хто лежав, підвелися лише тоді, коли важкі двері відчинилися і на порозі став Марко.

Халяви його чобіт і навіть поли шинелі були заляпані грязюкою. Мокрі пасма волосся вибилися з-під військового кашкета на спіtnій лоб. Знявши з плеча гвинтівку, Марко сперся на неї.

Він важко дихав, видно, стомився. Темні очі під насупленими бровами швидко ковзнули по кімнаті й згасли. Неголені щоки у тьмяному свіtlі лампи здавалися аж синими. Поперечна зморшка на лобі позначилася ще різкіше.

Марка дратувала загальна увага. Ступивши крок уперед, пильно поглянув на Велту. Вона торкнулася ручки телефону, не знаючи, з чого почати.

— З млина більш не віdpovідають.

Марко кивнув головою.

— Давно?

— Та вже з годину.

Марко поглянув на годинник і замислився. Потім сказав удавано байдужим тоном:

— За годину ми відходимо. Збирайтесь.

Усе вміть завертілося. Затупотіли по долівці чоботи. Клацали затвори гвинтівок, дзвеніли патрони, рипіли лави. Люди квапилися так, ніби давно чекали такого наказу. Ніхто навіть не запитав, куди вони підуть. Здавалося, всю цю метушню здійняли навмисне, щоб не дати Маркові сказати чогось певного. Він тримався спокійно, усім своїм виглядом показуючи, що даремно квапитись не слід. Тільки тоді, коли Велта мимохіт торкнулася його руки, в Маркових очах зблиснув гнів...

Ковалеві збиратися не було потреби: він, як завжди, був готовий. Підійшовши до Марка, Арніс почав розповідати йому про втечу Єкаба Вальтера, дещо додаючи від себе. Ліскнісу стало нестерпно слухати все те, а Марко, як і раніше, був спокійний. Він тільки зло посміхнувся.

— Він не перший. Розбігаються один за одним. Вигадаєте, що він перекинчик? Що ж, знайдуться і такі. Боягузи завжди намагаються сковатися за спину того, хто дужчий. А зараз сила не на нашому боці. Але здебільшого просто розбігаються по домівках, зброю кидають у болото або тут, у кущі, на ній же не написано, хто її носив. Переходять на горища або в стіжках соломи, чекають, поки ми відійдемо. А дружини їхні та старі батьки бродять скрізь, вивідують, чи не збираємося ми віdstупати.

Саме такі найнебезпечніші. Добре було б повишукувати їх.
Коли б час був...

Лісініс підсунувся ближче до нього:

— А хіба... у нас немає часу?

— Я ж сказав: за годину відходимо!

Велта вже переглядала документи.

— Ми відступаємо, так? Але тоді мені треба вкладатися.— Вона висунула шухляду стола.

Марко кивнув їй:

— Усе зайве — в піч, щоб тут не залишилося жодного важливого папірця.

Рійніск, присівши навпочіпки, відчинив дверцята грубки. Почекав, поки розгорілося полум'я, потім невпевнено підійшов до Марка.

— Скажи, ну як я піду? За два кілометри звідси в мене залишилася хвора дружина з маленькою дитиною. Адже на ній помстяться за мене.

— У мене теж дружина й дитина, але хіба я зараз маю право думати про них? Ну, коли хто хоче, хай залишається, я нікого не силую. Я тільки хочу застерегти. Багато хто потім гірко каєтиметься, та буде вже пізно...

Лісініс легенько доторкнувся до його руки.

— Ну, нашо ти таке кажеш, Марку? «Нікого не силую». Адже так ми розбредемося, наче вівці... Хіба в нас немає дисципліни? Хіба ти більше не командир?

Вони підійшли до грубки. Велта, присівши перед нею, кидала у вогонь документи. Марко сумово посміхнувся, але в цій посмішці відчувалося більше суворості, ніж у глибоких зморшках на лобі.

— Так, я був командиром, поки ви того бажали. Ну, чого ви так дивитесь на мене? Ніби я якийсь там біблійний вождь, котрий може покликати на допомогу Ієгову з його громами і блискавками. Я ж бачу вас наскрізь. Три дні ви нетерпляче ждали того, про що я зараз повідомив. Та не міг же я вам сказати, щоб ви не ждали даремно, не нашіптували один одному всіляких дурниць і залишалися до кінця мужчинами.

— Але ж ми не втікаємо, а відходимо на далекі позиції і починаємо нову дію боротьби.

Марко провів долонею по лобу.

— Дай цигарку, щось і мені курити захотілося... Так, далеко ми відійшли... Нова дія, кажеш?

Лісініс перекинув гвинтівку на друге плече.

— Так, кажу! Я своїх позицій не залишав.

— Ну, ти, іще дехто. Ви боротиметься і далі хоч і за тисячі верст звідси. Але для Вальтера, Рути й інших настала остання дія.

— А для тебе?

З подвір'я разом із виттям вітру долинуло рипіння коліс, почулися людські голоси. Марко покликав Краста та Лієкніса і віддав останні накази. Обидва вони повинні зняти пости і відійти разом з останніми підводами біженців. Це про всякий випадок, тому що до світанку навряд чи можна чекати серйозної атаки. Іхати треба болотом до залізниці й шосе, де концентруються головні сили. А там чекати додаткових розпоряджень...

Двері відчинилися. Розштовхуючи тих, хто виходив з корчми, вбігла закутана в хустку жінка. Відшукавши очима чоловіка, вона, не звертаючи уваги на присутніх, підійшла просто до нього. Голос у неї був тихий, але в ньому чувся звичний, давній докір:

— Марку, ми виїжджаємо. Ідьмо разом!

Марко спохмурнів.

— Ти знаєш, що я не можу цього зробити.

— Ти ніколи не можеш. Ти ще жодного разу не послухався мене. В дев'ятсот шостому ти не міг утекти за кордон, як інші, тобі захотілося десяти років каторги, захотілося кинути мене на голод і приниження... Тепер уже все скінчилося... Ну, чого ти ще домагаєшся?..

Марко озирнувся, ніби шукав, куди б сховатися від неї.

— Звідки тобі знати, що почалося, що скінчилося і чого я хочу?! Ти ідеш із проводжатим, під охороною. А інші — я сам сьогодні бачив — бредуть з торбинками за плечима і з дітьми на руках.

Жінка засміялася гірким, злим сміхом.

— Я теж згодна йти пішки. Торбинки у мене, щоправда, немає. А твого сина можна вести за руку...

Марко відступив на крок і безнадійно махнув рукою. А вона вже дивилася на Велту, яка стояла, випроставшись, вся рожева у відблисках полум'я.

— А, то тепер оця?..

Підійшовши до Велти, вона промацала її поглядом з голови до ніг і, похитуючи головою, відійшла вбік.

— Так, так... Тепер зрозуміло, чого ти не можеш іхати зі мною. Ні, ні! Не виправдуйся...

Вона скрикнула й замахала руками, коли Марко спробував заперечити. Затягla хустку біля самого підборідця, і обличчя її стало вузеньким, сірим, ніби висохла голова

птиці. Човгаючи старими чоловічими чобітими, вона майже бігом кинулася до дверей, залишаючи мокрі сліди.

Марко важко перевів віддих, майже охнув. Велта, ледь торкаючись пальцями, погладила його по плечу.

— Нещасний, нещасний друже! Скільки всього тобі доводиться перетерпіти!

Але Марко вже знову став різким і колючим.

— Не більше, аніж їй. Тут уся справа в нервах. Через нерви усе сприймаєш болючіше... А в неї вони слабіші, ніж у мене.

— Чому ти такий жорстокий? Хіба не однаково, поїдеш ти з нею чи хвилин на десять пізніше?

Він почекав, поки остання озброєна людина не причинила за собою дверей.

— Я взагалі не збираюся тікати звідси — ні з нею, ні в останньою партією.

Велта випустила з рук перев'язану мотузочком пачку документів. Марко не дав їй заговорити.

— Коли я не захотів утікати в дев'ятсот шостому році, то тепер і поготів не можу... Там, за болотом, чи за тисячі верст звідси, завтра або через десять років, але обов'язково почнеться наступна дія. І я повинен залишитися, щоб затримати ворога, допомогти іншим розпочати все заново.

— Дурниці все це. Хіба ти маєш силу один вистояти там, де нічого не могли вдіяти дві тисячі?

Марко не встиг відповісти. Пронизливо задзеленчав дзвінок телефону. Навіть несподіваний постріл не налякав би так Велту. Вона не одразу взяла трубку. А прикладивши її нарешті до вуха, одразу ж і відняла, ніби вжалена. Відблиск полум'я вмить згас на її обличчі. Воно стало таким самим сірим, як шибки вікон при свіtlі місяця, що проглянув крізь хмари.

— Що це означає? Говори ти...

Велта вступилася поглядом в Марка, коли він, спершись на стіл, узяв трубку. Вона мало що зрозуміла з його коротких, уривчастих відповідей, скоріше чуттям уловила смисл розмови.

— Так, так... У нас усе спокійно... От лягасмо спати. Так... На добраніч! До ранку...

Марко відсунув апарат і випростався. Обличчя його перекривилося від гримаси, яка мала означати посмішку. У Велти затремтіло підборіддя.

— З млина? Вони вже там?

— А ти гадала — наші?.. Ідіти... Апарат забрали, а провід залишили непошкодженим. Звичайно, телефон волосний, громада не повинна терпіти збитків. Добре, що й ті не розумніші від них,— уявляють, що мають справу з дітьми. Бо інакше ѿ справді узяли б нас, як зайців із сильця. Ти зібралася? Тоді ходімо.

Він затримався на хвилину, замислено дивлячись на телефонний апарат. Так і не взявши трубки, присів навпопочки біля стіни, зібрав розкидані на підлозі патрони і розсав їх по кишенях. Велта чекала біля відчинених дверей.

Непроглядна хмара закрила місяць, але і в темряві можна було розрізнити пожвавлений рух. Рипили вози, коні чалапали по грязюці. Піші, кінні й ті, хто сидів на підвдах, стиха перемовлялися.

Певне, той самий вітер гнав в один бік хмари і патовп біженців. На мить усе стихло, тільки дерева, здавалося, розшумілися ще гніvnіше.

Велта стояла поруч із Марком.

— Чому ми не відходимо?

— Та от Лієкніс і Краст зі своїми ще не підійшли.

Марко вдивлявся в темряву і прислухався до звуків, які доносило вітром. Що ж, здається, нічого підозрілого не чути. Він прихилився до стовпа поваленого паркану, поставив гвинтівку між колін. Потім заговорив — у голосі його прозвучали і покірливість, і лèгке глузування.

— До чого ж старанно піdnімаються ноги, коли треба рятувати життя! А життя — нелегка ноша...

Велта не знала що відповісти. Та він і не чекав відповіді: він скоріш розмовляв сам із собою...

— Нелегка, але найдорожча. З нею ще можна здобути втрачене. Звичайно, не завтра і не післязавтра... Часу не вистачить, чи що?..

Він засміявся, і сміх його, змішуючись із шурхотом віт старої липи, болем озвався у Велтиному серці.

— Марку, що ти кажеш! Прислухайся краще: начебто ідуть.

То були підводи з біженцями. За ними на чолі останнього загону йшли Лієкніс та Краст. Крокували всі квапливо, мовчки і лиш на мить зупинилися перед старою корчмою, з вікна якої блідо-зеленою смugoю пробивалося світло забutoї лампи.

Марко поговорив з Лієкнісом, покликав Велту до підводи, де на вузлах і набитих соломою мішках уже сиділа якась жінка з чотирма зарюмсаними дітьми.

— Сідай сюди. На болоті грязюка по коліна.
Велта, маючи якусь підозру, не погоджувалася.

— Ні, я піду з тобою.

— Зі мною не можна.

Він, як дитину, підняв її разом з усіма пачками документів і посадив на підводу. На одну лише мить її тіло притислося до Маркових грудей. Губи мимоволі торкнулися його неголеної щоки. Кволим, зміненим від сліз голосом вона запитала:

— А ти... підеш?

Марко вже ступав поряд з підводою. Але як тільки місяць склався за хмару, він зник у лавах озброєної варти.

Біля спуску, коли попереду замаячив ріденський соснячок, Марко непомітно зупинився біля стіни старої, зруйнованої броварні. Там він почекав, поки знову виглянув місяць. Сивою звивистою смugoю врізалася в болото роз'їжджена дорога. По обидва боки її світилися налиті водою вікнини. Поступово стихали і рипіння підвід, і шльопання ніг по грязюці. Вітер пронизливо висвистував у проломах стін, які за останні роки багато разів служили бійницями.

Цієї вітряної, дощової почі Марка охопило відчуття такої самотності й порожнечі, що йому захотілося глибоко-глибоко зітхнути й завити, як зацькованому мисливцям вовкові. Ніколи ще він не відчував себе таким покинутим і безпорадним.

Глухо й байдуже шурхотів вітер у вітах старих лип. Хоч би якась кішка, змерзнувши, прилізла погрітися. Хоч би обізвався вдалині собака. Навіть вогні в маєтку погасли. А тут набігла нова хмара: дощові струмені, підхоплені вітром, з плеском падали в калюжу біля самих ніг. Було так темно, що навіть найближчі речі втратили обриси, злилися в одну безформну масу. Тільки напорі, в корчмі, все ще горіла забута лампа.

Марко пішов назад, хляпаючи чобітами по рідкій грязюцій калюжах.

До корчми він не зайшов. Приземкувата будівля здавалася причасним у темряві однооким підступним чудовиськом. Марко здригнувся і міцно стиснув у руці гвинтівку... Але то лише вітер стукнув відчиненими дверима. В смузі світла кружляв по землі кинutий кімсь кашкет, і дощ заливав його. Побачивши кашкет, Марко відчув себе ще самотнішим.

Він одійшов кроків на двісті вбік і сів на стосі колод. Їх привезли сюди ще до війни, та так і не пустили в діло: вони наполовину струхлявали, заросли чорнобилем та кропивою. Вітер нещадно шарпав голі, мокрі стеблинини, дрібненький дощ шмагав по обличчю. Але Марко і не памагався прикритися. Ця ніч, де чорне небо всією вагою навалилися на його плечі.

Маркові здалося, що він задрімав, а може, й спав досить довго. Розбудив його гарматний постріл з навітряного боку. Постріл громнув коротко, глухо, не відлунюючи. Потім десь удалині почувся гуркіт вибуху. Звук той був звичний, і уява миттю доповнила його низкою відповідних картин. Втоми й апатії як і не було. Марко звісся на ноги і ві'явся очима в темряву.

Думка його чітко аналізувала кожен підозрілий шурхіт. Так минуло кілька хвилин, а може, година чи дві,— лік часу було загублено. Нарешті він почув перестук кінських копит. Вершників було кілька, але небагато. Підкови вищокували по гравію дороги. Повз корчму вершники не поїхали, напевне, налякалися світла у вікні, вирішили обминути, тому й звернули з дороги. Марко виразно почув шльопання копит по розмоклій ріллі.

Трохи згодом біля руїн броварні, приблизно там, де він нещодавно стояв, заворушилися дві темні постаті. Марко припав до гвинтівки, але одразу роздумав і опустив її. Чи варто лякати двох! Не для того він залишився тут. Треба затримати всю банду, принаймні поки відступаючі доберуться до своїх. Марко знову сів на колоди й пригнув голову. Трохи згодом зовсім в іншому напрямку бахнули один за одним два постріли. Загримів черепичний дах корчми. І знову лиш вітер шелестів у гіллі старої липи та хряпали з тоскним рипінням двері.

Марко мало не засміявся. Його хочуть оточити і взяти живцем! Згадалися далекі-далекі роки — шкільні роки:

«Чого гавкаєш, песику?» — «Вовків лякаю». — «А чого хвоста підібгав?» — «Вовків боюся...»

Він уже хотів був поринути в сентиментальні спогади дитинства, як раптом зовсім близько бухнула гармата, примусивши його скочити на ноги. Снаряд з посистом пролетів поміж корчмою та колодами і з гуркотом вибухнув десь на болоті. Другий вибухнув поміж корчмою та руїнами броварні, а третій — у лісі. За три місяці бойів Марко впевнився, що ворожа артилерія стріляє погано.

А сьогодні його особливо веселили оті марно випущені снаряди. Начебто це могло допомогти йому.

І більше він не мав ані хвилини спокою: він чув, він відчував усім своїм еством, кожним нервом, що вороги наближаються, що вони розділилися на кілька груп і осьось оточать його. Здавалося, темрява виповнилася рухливими тінями. Він припав до колод, тримаючи гвинтівку напоготові...

За дорогою, якраз у тому місці, де вершники звернули в поле, затріскотіли постріли з гвинтівок. Гриміли, обсилаючись, осоколки черепиці, кулі дряпали шорсткі стіни корчми. Ціль було видно добре, але лампа не гасла. Марко спостерігав, затамувавши подих. В нього було таке почуття, ніби все тепер залежить від того, поцілять вони у вікно чи не поділять.

Гвинтівки змовкли. Але за хвилину на дорозі, просто навпроти колод, зацокотів кулемет. Цокотів довго-довго, довгими чергами, з перервами. І знову цокали кулі по нерівній стіні, гриміли, обпадаючи, осоколки черепиці. Марко згадував різні життєві випадки і думав, що навіть забудькуватість чи просто недбалість можуть іноді стати в добрій пригоді. Обдуриений світлом лампи ворог штурмував порожню корчму, а відступаючі тим часом переправляться через болото.

Йому не довелося довго думати про них. Кулемет врешті-решт намацав вікно. Марко не почув деренчливого дзвону шибок, його заглушило цокотіння кулемета. Але лампа погасла, і стрілянина одразу припинилася. І вітер ніби стих на хвилинку, тільки одноманітно шумів дощ, і з даху часто зривалися важкі краплини. Щупальця темряви ворушилися перед очима. Зараз почнеться остання дія. Марко доповз до кінця стосу, витягся на землі й поклав дуло гвинтівки на колоду.

По стінах корчми замиготіли ясні відсвіти. Певне, нарешті відважилися оглянути приміщення. Підходили, голосно розмовляючи, гукаючи один одного. З боку шосе теж долинав гамір. Форкали коні, брязкотіла зброя, хтось бравим, владним голосом віddавав накази.

Блиснув ліхтарик. Марко помітив рукав шинелі з трьома металевими гудзиками, портупею, вусате обличчя й пом'ятого кашкета. Ліхтарик вихопив з темряви ще три чотири голови в таких самих кашкетах. Але Марко дивився на інше. Виходить, вони захопили останню підводу з біженцями. Видно було лискучий ріг мокрого мішка із со-

ломою і далі невиразні постаті зігнутих людей. Хтось вилявся пронизливим, злим голосом. Потім почулися удари — один, другий, третій. Кожен удар супроводжувався гидкою лайкою. Закричала жінка, здавалося, її роздирали на шматки. Потім застогнала протяжно, глухо, піби їй заткнули рота.

Марко міцно стиснув зуби, ніби тамував крик. Він пріпав до гвинтівки і почав стріляти, неквапливо поводячи дулом з боку в бік. Двоє майже одночасно крикнули від болю і страху. Ліхтарик погас, крізь тріскотняву пострілів чути було, як коняка рвонула воза і помчала з горба вниз.

Біля стіни старої корчми все кипіло, як у казані. Збожеволілі люди кричали навпереді, бігали сюди й туди, зашпортуючись, збиваючи з ніг одне одного, не знаючи, куди сховатися, не розуміючи, з якого боку їх атакують. Двері корчми були вже зачинені чи їх не могли знайти, але Марко здогадався по метушні, що там уже зібрався цілий натовп. Згадавши, що в нього залишилася ще одна граната, він зірвався на ноги, розмахнувся і кинув, хоч і зінав, що відстань досить велика і до дверей вона не долетить. Але граната розірвалася біля найближчого рогу будинку. Сам він упав на землю і поповз за стіс. З корчми, зі шляху і, здається, з зарослої лозою канави давно вже почали пострілювати. Кулі без угаву дзижчали над головою, а іноді врізалися й у колоди.

Ось вибухнуло три чи чотири гранати, а здалеку знову зататаکав кулемет. Марко лежав на колодах, замаскований чорнобилем та кропивою. Спалах вибуху освітив на мить кількох чоловік, які проповзли за ріг і залягли за стіною корчми. Марко не чув, як гучно калатало його серце,— йому було майже весело. Він поклав голову на мокру колоду і поворушив затерплими пальцями.

Потім помітив, що стріляють не лише з корчми. Коли тут на хвилину змовкали, далеко позаду лунали залпи і, захлинаючись, цокотів другий кулемет. Нестримна радість охопила Марка, так ніби він виграв велику битву і врятувався сам. Виходило, що з маєтку, з парку стріляли по своїх. Так, так!.. Ще... Смаліть щодуху! Завтра побачите, якої славної перемоги ви домоглися...

У всіх напрямках летіли з дзижчанням сталеві бджоли. Іноді вони впивалися в колоди. Марко звів голову. Дощ ледь мрячив. Місяць зайшов, але небо почало бліднути. Поміж сірими хмарами зяєніли проблиски. Світало...

Марко опам'ятився. Чого це він тут розлігся? Так ніби після сходу сонця можна буде підвєстися й піти своєю дорогою. В кишенні у нього ще залишилося кілька патронів. Звівшишсь на весь зріст, він виліз на стіс і почав стріляти у вікно корчми.

Стрілянина, яка щойно вщухла, відновилася з повою силою. Стріляли з корчми. Позаду в маєтку цокотів кулепромет. Кулі свистіли над головою, лягали все нижче й нижче.

Розвиднілось, і бій наосліп закінчився. Марко лежав, витягнувшись на колодах, обома руками притискаючи до грудей гвинтівку.

1926

БЕЗБОЖНИК

Пастор Вольдемар-Теофіль-Вілібалльд Акот прокинувся в досить поганому настрої. Було це для нього явищем незвичайним, і він ось уже півгодини розмірковував над його причинами.

Пастор Акот був людиною життєрадісною. Одним з тих пасторів-лібералів, які не занадто сувро дотримуються догми Ветхого завіту. Він не наполягав на тому, що бог виліпив Адама саме з глини і що валаамова ослиця пеодмінно вичитувала мораль своєму вершникові. За прикладом відомого Андрієва Нієдри, він вважав, що П'ятикнижжя Мойсея — чудова поетична легенда, яку можна використовувати на практиці лише як засіб до оновлення релігійних почуттів латиського народу. Він не виступав проти вчених природознавців, не відкидав теорії відносності, не заперечував проти пересадки мавпячих залоз старим. З досить лагідною усмішкою говорив він і про звичай їсти горох на могилах одноплемінників, широко вживаний серед прихильників культу стародавніх латиських богів. Пастор Акот намагався поєднати науку та релігію, використовуючи відому формулу: там, де закінчується наука, починається релігія. Така терпимість була просто необхідна, тому що самому Акоту, замість пасторського мастику, пари вгодованих коней і чудової ресорної брички, якими він володів до війни, не кажучи вже про пожертви пастви, тепер доводилося вдовольнятись наділом у тридцять пурвіст і двома кімнатками в колишньому будиночку кучера. На додачу його спільник Аннус з цілковитим правом міг вважатися найноровистішою людиною у всій парафії Вілкаші.

Проаналізувавши свій поганий настрій, пастор Акот виявив дві основні причини його.

Перша була чисто фізіологічна. Вчора куховарка Катріна подала йому на вечерю старого гусака під соусом з хрону. Це порушило нормальну роботу пасторових органів травлення і змусило його цілісіньку ніч промучитись у важких сновидіннях.

Але більш важливою була чисто психологічна причина. Пастор виразно пригадав, що він викликав на сьогодні

до так званого пасторського маєтку Спріціса Пагалнієка з хутора Леяс-Туньті. Спріціс Пагалнієк і був психологочною, до того ж головною причиною його препоганого настрою.

Коли б тільки можна було, пастор нізащо не викликав би його. Але позавчора до нього прийшла Дарта Пагалнієк і скаржилася цілісін'ку годину. Життя їй не стало від чоловіка. Поїдом єсть. Тільки й залишається, що посадити всіх трьох дітей, мов кошенят, у мішок і кинути в ополонку. А за ними й самій,— як стойть, у тому ж брудному фартушку і дерев'яних черевиках. Нехай тоді ловлять, якщо знайдуть.

Пастор, звичайно, не міг допустити, щоб у його парафії сталася така трагедія. І без того престиж священнослужителів стояв не бозна-як високо, не те що за старих добрих часів. І дозволяти йому падати ще нижче було б нерозважливо з його боку і неприпустимо.

До того ж Дарта Пагалнієк була однією з найревніших парафіянок, і її вплив на інших двадцять трьох стараних відвідувачів церкви був безперечно великий. А найголовніше те, що один з основних обов'язків пастора душ — допомагати стражденним і владновувати родинні чвари.

Ось чому пастор Акот і викликав на сьогодні Спріціса Пагалнієка, ось чому він був у такому препоганому настрої.

Та й звідки бути доброму настрою, коли попереду розмова з Пагалнієком. Пастор Акот дуже добре пам'ятав його ще з дев'ятсот п'ятого року. Хоч Спріціса Пагалнієка і не було серед парафіян, які насмілилися схопити пастора за фалди талара й стягти з кафедри, та, у всякому разі, він був серед тих, хто стояв понад шляхом і спостерігав, як, прив'язавши до тички червону ганчірку, пастора женуть повз корчму до алеї поміщицького маєтку. При цьому Спріціс Пагалнієк не глузував, як інші. Він притоптував великим пальцем тютюн у своїй люльці і, примруживши одне око, дивився в небо:

— От би зараз доброї зливи.

Так і сказав. А що було за тими словами, пастор не міг збагнути й досі. Зрозуміло тільки, що нічого доброго ті слова не означали.

А за деякий час, коли пастор Акот приніс святі дари у підвал маєтку до засуджених, яких мали розстріляти наступної ночі, Спріціс Пагалнієк навіть не спробував

підвєстися, побачивши його. Разом з іншими так і лежав, задерши ноги. Є всі підстави не вірити в те, що п'ятдесят канчуків, які йому заслужено вліпили, виправили його. Годі й того, що жінки розповідали про його теперішню поведінку надто непевні речі. Подейкували навіть, що під час виборів Спріціс Пагалніск голосував за список лівих і одного разу його бачили біля волосної управи, там, де червоні влаштували свій мітинг.

Ні-ні, нічого приємного від цієї зустрічі пастор не чекав. І нічого тут не можна було вдіяти.

Пастор зсунувся з ліжка, як був, без спіdnіх, і одягнув строкатий фланелевий халат із нікельованою пряжкою на животі. Одна фетрова пантофля лежала на шкурі дикої кози, і в неї він одразу в'їхав правою ногою. Друга загубилася десь під ліжком. Поки він сердито виловлював її лівою ногою, стара Катріна, почувши, що пастор підвівся, постукала і одразу просунула голову в двері:

— Зараз будете каву пити, ваша превелебність, чи коли вмиєтесь? І де — тут чи в їdalальні?

Пастор навіть не глянув на неї.

А що в неї до кави?

Уchorашнього гусака їхня превелебність їсти відмовились. Зате Аннусіне привезла з базару вареної валмієрської шинки. ЇЇ можна підсмажити з трьома-четирма яйцями. Пиріжки в духовці, напевне, вже дійшли. Білий хліб сьогодні зовсім свіжий.

Ліва нога зачепила другу пантофлю, і настрій у пастора помітно прояснив. Добре, добре, нехай накриває на стіл, він спершу вмиється. Тільки яечню, будь ласка, зовсім без солі,— щоб і дрібочка не було,— і на вершковому маслі.

За хвилину на кухні почулося приємне шкварчання, і на душі у пастора стало ще ясніше, майже зовсім добре. Він поглянув у дзеркальні дверцята шафи, торкнувся щік і подумав, що, певне, час уже проїхатись по них «жиллем»: колючі зробилися.

Але цієї хвилини на подвір'ї загавкав песик Анпуса. Пастор поглянув у вікно і одразу побачив: прибув Спріціс Пагалніск.

Протоптаною поміж кучугурами стежкою він повільно йшов повз криницю до ганку. Зупинився, задивився на ворону, яка перелітала з гілки на гілку. Ось він підняв руку. Ага, значить, зараз сховає люльку. Ні, притоптив лише великим пальцем тютюн. І це за п'ять кроків від пасторського ганку! Пастора навіть у жар кинуло. «Невже

знову почнеться страшний рік? І хто тепер при владі — Альберінг чи Стучка?» Поки в голові пастора миготіли думки про політику, пальці його судорожно хапалися за пряжку халата, але застебнути її так і не вдалося. Коли він пішов відчинити двері до сіней, халат злегка розгорнувся, і звідти виглянула худа, волохата нога у фетровій пантофлі.

— Заходь, заходь, Спріціс Пагалнієк!

Пастор Акот сам здивувався, звідки взялися в його голосі оксамитні нотки, коли на душі в нього кішки шкрабли.

Люльки в роті у Спріціса Пагалнієка уже не було, але шапка все ще красувалася на голові. Зайшовши до спальні, яка була також і кабінетом, він почав знімати її обома руками, так ніби то була не шапка, а покладений на його голову важкий камінь.

Пастор Акот сів за письмовий стіл і тримтячио рукою відсунув коробочку з-під сигар, що лишилася ще з часів окупації. В ній у нього зберігалися поштові марки й дрібні гроші. Спріціс Пагалнієк стояв кроків за п'ять від пастора і оглядав усе таким невинним і уважним поглядом, ніби його прислали скласти опис інвентаря, а не викликали, щоб спрямувати на шлях доброчесності.

Один з таких поглядів пастор перехопив саме в ту мить, коли він задивився довше, ніж належало, на якусь річ під ліжком. Пастор навіть почервонів.

— Що ти там розглядаєш, Спріціс Пагалнієк?

Спріціс Пагалнієк люб'язно усміхнувся і запопадливо відповів:

— Я підрахував, що звідси до рогу хліва буде не більше двадцяти кроків.

Це було сказано так само невиразно, як і тоді, того шаленого року. Але пасторові від цього не полегшало. Він прокашлявся і зауважив уже суворіше:

— Спріціс Паганлієк, я запросив тебе сюди, щоб поговорити з тобою.

Все ще посміхаючись, Спріціс Пагалнієк кивнув головою і заторохтів тоненьким голоском:

— Вам, пане пастор, пощастило. Мій шуряк Лієпа зварив на свято пиво й запросив мене скуштувати. Йому все здається, що хмелю мало. От я й вирішив заразом і до вас завернути...

Ця посмішка і згода побалакати, та й сама тема розмови здалися пасторові зовсім невідповідними моментові. Він став ще суворішим:

— Мені стало відомо, Спріціс Пагалнієк, що ти пиячиш. Окрім того, що пияцтво породжує всіляку розпусту, про яку я скажу окремо, хіба ти не бачиш, що, п'ючи, ти підточуюеш своє здоров'я і завдаєш шкоди народному добробуту?

У Спріціса Пагалнієка одне око було зовсім примружене, а друге широко розкрите і дивилося просто на стелю.

— Моїм здоров'ям, пане пастор, не варто турбуватися. Очищена горілка у нас тепер своя,— то в часи окупації ксілякою гидотою мусили наливатися! А запою в мене майже не буває, певне, живіт усе витримує. Ну, хіба що тоді, коли під рукою немає чим закусити. Мені, пане пастор, треба чогось такого ситного й солоного. Жінка якось з дурного розуму поклала на стіл глевкого хліба, і от...

Рішучим помахом руки пастор перебив ті розмірковування.

— Це мене не цікавить. Кажи про діло.

— А, це ви щодо народного добробуту, пане пастор? Я міркую так: хіба в нас тепер немає монополії на горілку, хіба держава не забирає собі всього, що ми пропиваємо? Не вимагатимете ж ви, пане пастор, щоб держава і народ залишилися без прибутку.

Пастор здогадався, що цей безбожник хоче заманути його на слизьке, і поспішив перейти з економічного групту на чисто теологічний.

— У святому письмі говориться: «Черевоугодники і випоїйці не успадкують царствія небесного...»

Спріціс Пагалнієк почухав однією рукою потилицю, іншою — ще щось.

— То, звичайно, дуже зло... Ну, а як з оцим самим святым письмом, з цим царствієм? От Ной був святою людиною,— господь за це виловив його жменею з безодні потопу, як курча. І нітрохи не ображався за те, що той любив іподі залити за галстук. А потім, пізніше, коли в Канській волості пиячили на весіллі...

Пастор Акот стримався, але все ж таки легенько стукнув кулаком об стіл:

— Спріціс Пагалнієк! Ти нечестивець!

— Я, пане пастор? Та я в житті своєму нічого спільногого з нечистотами не мав, це вам кожен скаже. Ми з шурином Лієпою із самої осені дрова рубаємо в Каугерта. А коли вам буде потрібен золотар, може приїхати з містечка старий Сілінь з усім інструментом.

Пастор Акот поглянув на безбожника спопеляючим поглядом і переніс питання в нову площину — в сферу родинних стосунків.

— Ти губиш свою родину. Твоя дружина скаржилася мені на тебе.

— Це я, пане пастор, знаю. Тільки ви не все беріть за чисту правду. Ніби ви самі жінок не знаєте. Звичайно, то не дуже добре, що я частенько вживаю ульманісівку. А вона сама хіба краща? Куди в мене дівається питльоване борошно й топлене сало? Тільки-но я за двері — сковорода з млинцями вже на плиті!

За цілком зрозумілою асоціацією він повернув носа у бік кухні, де щойно перестало шкварчати на сковороді масло.

Пастор знизав плечима.

— Цього я не знаю. Про це вона мені не розповідала.

— Ждіть, так вона вам і розповість! Запитали б краще у нашої хазяйки! А ви, нічого до пуття не дізнавши, відригаєте чоловіка від роботи.

Цієї хвилини у двері просунула голову Катріна.

— Ваша превелебність, прошу, сніданок на столі! Коли б не прохолос.

То був звичайний маневр, до якого вони вдавалися, коли який-небудь настирливий чи балакучий відвідувач надто довго затримував пастора Акота. Сам Мартин Лютер не дуже строго дивився на такі дрібниці, хоч Катріна користувалася цим прийомом значно частіше, ніж це дозволяв катехізис. Але сьогодні вона була на три чверті права.

Однак пастор Акот скоріше згодиться, щоб кава і валмієрська шинка трохи прохолоси, аніж відпустить цього безбожника нерозкаяним і ненаверненим. Він кивнув наймичці і спробував перевести дискусію в сферу юридичних питань.

— Так от, Спріцісе Пагалніск! Мій пасторський обов'язок велить мені вказати на те, що твоя поведінка із жінкою суперечить і законові, і справедливості. Ти пообіцяв перед святим вівтарем, що любитимеш її все життя, але твої слова свідчать про те, що ти її не любиш. Отже, ти порушив свою обіцянку. Призначайся, обіцяв ти чи не обіцяв?

В очах Спріціса Пагалніска майнув недобрий вогник.

— Обіцяв, обіцяв... Як ви, пане пастор, по-дурному міркуєте! Звичайно, обіцяв, але за що? Адже вона мені наговорила, що за нею дадуть дві корови, сто двадцять кар-

бованців грішми і дядьків верстат з усім інструментом. Дві корови! Та я б з ними хазяїном міг стати. А насправді що — пху! — навіть говорити не хочеться. Знасте, панчо пастор, любити все життя за стару ялівку і вовняний костюм — це вже ви занадто багато хочете.

Пастор дивився на безбожника широко відкритими очима і не відразу знайшов, що йому відновісти. Певне, Пагалнієка давно вже поплутав нечистий. У нього навіть не вистачало поштиності почекати, поки висловиться його пастор. Настроєний проти всього святого, він вів далі:

— Це ж як розуміти, пане Акот? Ваша от мадама теж зараз живе в Єлгаві. Шурин божився, що вона там відкрила школу крою і шиття. А хіба вам теж не довелося давати слово перед віттарем і таке інше? Ви вже краще за мене знаєте.

Пастор Акот схопився на ноги. Кулаки гуннули по столу з такою силою, ніби він хотів пробити його наскрізь. «Пане Акот...», «мадама...» — та це ж усе справжня профанація, нечувана неповага до його сану взагалі і значущості моменту зокрема! Пасторові залишалося одне — вразити негідника з позицій державної безпеки й патріотизму.

Він почав говорити неквапливо, наголошуучи на кожному слові, ніби кидаючи важку гирю на терези, і намагався затамувати злісне третміння в голосі:

— З усього, що ти тут наговорив, мені ясно одне: ти безповоротно загубив себе, ти невіправний грішник. Коли б ти просто помилявся і потім покаявся в своїх гріхах, тебе ще можна було б простити. Але ти запеклий, невіправний зухвалець. Ти соціаліст, а може, й комуніст. Тебе слід віддати до рук влади. Зізнавайся прямо, кому ти служиш і скільки тобі за це платять?

Уся постать і обличчя Спріціса Пагалнієка виказували величезний подив. Він знову почухав однією рукою потилицю, а іншою ще щось і втунувся у вікно з таким виглядом, ніби тільки цієї миті до нього дійшли слова пастора.

— Скільки за це платять? — Він пересмикнув плечима. — Невже за це добре платять? Хай йому чорт, як же це мені досі ніхто нічого про це не сказав. Каугер за сажень дров платить сто п'ятдесят. Хазяїн улітку за копання рову — десять. Але тоді під вечір спина ніби переламана. Може, там і робота трохи легша, і платять трохи краще? А ви, Акот, не скажете, куди слід звертатися? Ви на цих справах більше розумієтесь.

— Я?!

— Авжеж! Ви кожної неділі проголошуєте: хай проллеться милість твоя на нашого... ну, та ви самі краще знаєте, як там далі. Скільки вам за це дають у місяць?

— У місяць? Та ти збожеволів!

— Еге ж! Я знаю, зараз говорити про це не можна. Податковий департамент стежить за кожною тисячею. Але в часи фон дер Гольца та німецької окупації ви точнісінько так проповідували: «Хай проллеться милість твоя на його величність государя нашого, Вільгельма Другого...» Адже німці значно багатші від нас.

Голос пастора був зовсім кволий, коли він проказав:

— Геть... богохульнику!

Але Спріціс Пагалнієк не йшов. Сам нечистий сіпав його за язика.

— А в часи Керенського: «Хай проллеться милість твоя на Тимчасовий уряд». А за царя — на Миколу Другого...

Обидва пасторові кулаки націлилися просто в груди безбожників.

— Спріцісе... Спріцісе Пагалнієк! Ще одне слово — і...

Але на нього чекало далеко не одне слово.

— Я кожного року на Юрія переходжу до нового хазяїна. Ви, правда, нікуди не переходите, але хазяїнів у вас було набагато менше, ніж у мене. Ми з вами, Акот, обидва поденники, а ремесло це не дуже приємне. Ви не осудіть, я чоловік темний, краще сказати не вмію. Та вигоди на свого Юрія ви теж шукаєте. Мені здається...

Що там іще йому здавалося, Спріціс Пагалнієк так і не встиг договорити. Пухкі пасторові кулаки замиготіли перед самісінським його носом.

— Геть, безбожнику!

Безбожник миттю взявся за ручку дверей, а ще за мить перед тими ж дверима пастор підстрибував і верещав:

— Геть! Геть!

Кинувши погляд у вікно, він побачив, що Спріціс Пагалнієк грається біля криниці з собачкою половинця Аннуса. Пастор повернувся і впав у крісло перед накритим столом. Яечня прохолола і скидалася на چевдалій холдець. Пиріжки були пересолені, кава — наче солодкуваті помії. Пастор Акот ниць упав на ліжко і лежав, наче мертвий. І даремно пробувала розговорити його й розпитати Катріна, що ввійшла з вінником та ганчіркою. Пастор Акот підвісся тільки ввечері.

ОПОВІДАННЯ ПРО ПАСТОРА

В першу після Івана Купала неділю пастор Кліянської парафії Людвіг Калнпетер прокинувся зовсім мокрий від поту.

Сердито відкинувши ковдру, він перевернувся на живіт і крізь плетиво спинки ліжка подививсь у вікно. Так і є — знову чиста блакить! На всій частині небосхилу, яку він міг оглянути, не встаючи з ліжка,— від самого берега Даугави до покрівлі пасторського дому — не було жодної хмаринки.

А дощ був потрібний. Ніщо на світі не було б таким бажаним зараз, як гарна дощова хмаря. Ярина гинула. Овес ще сяк-так ріс, а ячмінь на торфовищах та на горbach, де земля легша, почав жовтіти. До того ж саме в найсправніших господарів, які висівали по три мішки томашшлаку на пурвісту і ніколи не забували своєчасно заплатити своєму пастиреві по два лати за душу чоловічої статі і по лату за душу жіночої статі. Вони ретельно виконували всі правила, встановлені єпископом Ірбе, але господь чомусь покарав їх страшною посухою, яка осьось зведе нанівець усі сподівання на багатий врожай.

Не пізніше як учора власник хутора Плявніски Йоргіс Блігзна, що приходив зареєструвати свою третю дочку, тірко нарікав на те, що його альберінгівський льон із голландського насіння, ледве дотягнувшись до чотирьох вершків, уже починає цвісти. У Єрцена, не дозрівши, обсипається посіяне на глинистих горbach жито. Пасторові було також відомо й те, як потерпіли від посухи городи всієї парафії. Кормові буряки — не товщи за пальець, у моркви вже скрутилася гичка, а боби об'їдала гусінь.

Все це наслідки посухи. Пастор Кліянської парафії обіцяв зробити все, що від нього залежало. Він вирішив першої ж неділі після Івана Купала справити спеціальне моління про послання дощу, до того ж неабиякого і щонайшвидше. Дружині половинника Рачиня з хутора Вайнари він прямо заявив: «Не журися, сестро моя во Христі! Господь неодмінно звелить своєму дощу пролитися і на праведних, і на печестивих».

Звичайно, пастор Калнпетер добре розумів, що Рачиністе прийняла ці слова зовсім не так, як їх тільки й слід було сприймати, тобто як аллегорію, поетичний образ. Ні, вона цього літа почала відгодовувати двох підсвинків, і якщо господь не пошле дощу, то капустяного листя вистачить лише до Мартина. А хто ж не знає, скільки можна вторгувати в Ризі за свиню, яка важить не менше двох з половиною пудів.

Прямуючи до вікна, пастор Людвіг Калнпетер двічі зробив невеликий гак. Першого разу йому довелося обійти двоє дубових ліжок, другого — дубову шафу з овальним дзеркалом у середніх дверцях. Це аж ніяк не здалося йому обтяжливим. Цілий тиждень, відколи тут поставили нові меблі, він із щасливою усмішкою проходить від залізного колостяцького ліжка до вікна.

От і сьогодні, першої ж неділі після Івана Купала, він відчинив вікно і, так само усміхаючись, оглянув кімнату. Справді, непогано працює Перше об'єднання ризьких мебльовиків. Не встиг він розповісти, що йому потрібно, як завідувач, усе зрозумівші, кивнув головою. Все цілком зрозуміло. Пастор Кліянської парафії має намір одружитися і йому потрібне повне умеблювання для спальні та їdalyni. Вони краще за нього самого знали, з чого воно має складатися.

Голячись, Людвіг Калнпетер міг бачити в дзеркалі буфет через відчинені двері їdalyni. В буфеті поки що не було нічого. Але де вже турботи молодої господині. Вона зуміє влаштувати так, щоб усе було як у людей. У вітрині магазину «Вако» вони вже нагляділи порцеляновий сервіз. А нова миска для супу в неї вже є. Вона навіть зайкнулася про срібні ножі й виделки, але пасторові Людвігу Калнпетеру здавалося, що це не зовсім відповідає його санові. До того ж і майбутній тесть Луціс лише крутив головою: не такі, мовляв, нині часи, щоб розкошувати. Досить і шістдесяти чотирьох тисяч на меблі.

Пастор серйозно замислився над платоспроможністю свого майбутнього тестя. По суті, володіючи такою садибою, як Луци, можна було б мати більший достаток. Але якщо сіяти льон тільки тоді, коли ціни на нього впали нижче десяти тисяч за берковець... А крім того, жоден батрак, навіть чангаль, на збирному молоці і оселедцеві більше місяця не витримає. Хоч одна щока у пастора й була в милі, він кивнув головою і сам собі підморгнув у дзеркало. Справу ще можна владнати. Якщо в Луціса

добре піде з п'ятдесятьма пурвіетами казенних луків, які він орендував цього року, то заплатити шістдесят чотири тисячі за меблі буде дрібничкою. Тоді Мале й справді зможе подумати про свої срібні ножі й виделочки.

Пастор змастив чисто виголене обличчя кремом «Золота серія» і ще раз уважно оглянув себе у дзеркало. Що таке сорок років для міцного, здорового курземця. Що правда, волосся на голові лишилося не так уже й багато: і коли його постригти наголо, одразу помітно, що вуха велики й надто відстовбурчені. В цьому, звичайно, винна мати — в свій час полінувалася зав'язувати йому голову хусткою, щоб вуха росли як слід.

Погода цього ранку була чудова. Від кущів жасмину, які росли перед будинком, віяло такими паощами, що паморочилася голова. На горі, серед облитих цвітом лип, старий Брідіс уже бив у дзвін. Пастор Людвіг Калнпетер давно не відчував такого піднесення, як сьогодні.

Згадалися передвоєнні роки, коли він ходив цією самою дорогою, будучи ще молодшим учителем. Незабутня осінь дев'ятнадцятого року! Без будь-яких екзаменів вступив він тоді на богословський факультет, і вчився досить успішно, якщо не брати до уваги староєврейської мови, яка завдавала йому чимало муک. А потім — весна двадцять восьмого року, коли сам отець Ірбе призначив його в цю парафію. Кар'єра все-таки чудова. Пастор Людвіг Калнпетер ніколи не забував, чим він зобов'язаний незалежній демократичній республіці. Ось чому напередодні минулих виборів до сейму він охоче погодився, щоб його прізвище занесли до списків Селянської спілки, де він і красувався під шістдесят третім номером, звичайно, з цього, як він і передбачав, нічого не вийшло.

Біля церкви, під липами, зібралося багато возів, ма-буль, сім чи й вісім, що, як на теперішні часи, коли віра так занепала, не дуже й мало. А он у сусідній парафії його колезі пасторові Озолу довелось навіть одмінити відправу на Івана Купала. Хоч це й не зовсім по-християнськи, але все ж таки приємно усвідомлювати, що твої справи йдуть значно краще. Того ж таки дня на Івана у Калнпетера людей зібралося трохи менше половини церкви, і це незважаючи на те, що місцеве культурне товариство влаштовувало гуляння з ілюмінаціями і змаганнями зі стрібків у довжину.

Під липами стоїть і жовта ресорна бричка Луціса із шкіряним фартухом,— хто ж її не знає. Проходячи повз

бричку, пастор заткнув кінці віжок за шлею, щоб кінь, відганяючи мух, не втоптав їх у гній. Помітивши, що в коня на грудях трохи виваллялася шерсть, похитав головою. Господар Луців стає щось надто вже недбайливим, доведеться йому про це по-дружньому зауважити. Пастор уже цілком відчував себе співвласником багатого хутора: хто, як не він і Мале, стануть спадкоємцями і будинку, і всього майна, коли господь бог покличе до себе старих.

Відчиняючи двері ризниці, пастор Людвіг Калнпетер так і завмер з простягнутою рукою і занесеною над порогом ногою. Йому раптом причуся якийсь дивний гул. Серце в нього завмерло від радісного передчуття. Ні, цього не може бути! Просто неможливо! Адже тільки що небо було зовсім ясне і гладеньке, як дошка. Та й до того ж він ще не встиг помолитися за те, чого так жадала зараз уся парафія. Ні, ні!

А серде кричало: так, так, так! Але все-таки пастор не смів сподіватися на таку милість, та ще, так би мовити, авансом. З його боку це було б просто непробачною зарозумілістю, яка ніколи не залишається без покарання.

Та поки він ще збирався переступити через поріг, за-загриміло вдруге, цього разу зовсім виразно. Кинувши погляд через Даугаву, в той бік, звідки звичайно приходять усі дощі, він побачив, як із-за бору виповзла чорна вигнута хмара, схожа на велику кінську голову. Вітер подув дужче і все з того ж боку. Сонце розжарило білу камінну стіну, і ручка дверей обпікала долоню. Тепер на небі вже не кінська голова, а величезна сизувато-чорна, схожа на хлібину хмара, що швидко закривала небо.

Цілком ясно — насував дощ. Гуркотіло дедалі частіше й дужче, і час від часу хмару розтинала блискавка.

Пастор затремтів од щастя. З почуттям смирення і глибокої вдячності звів він погляд до неба, де, за всіма даними, мав проживати той, хто сонцю велить сяяти, вітрам дути і дощу литися. Всевишній почув голос його серця, перш ніж пастор розтулив свої вуста для молитви. «Великі діяння твої, о господи!» — подумав пастор і зачинив за собою двері.

З церкви линули звуки органа і ревний спів парафіян. В ризниці старий Брідіс уже тримав напоготові талар, щоб допомогти пасторові вдягтися. Старий сьогодні мав якийсь особливо бадьорий вигляд, на його обличчі сяяла

усмішка. Застібаючи пасторові комірець з двома хрести-ками, він не стримався — засміявся й мовив:

— А таки буде дощ, ваша превелебність!

Пастор обачливо приховав свою радість:

— Якщо дастъ бог, якщо дастъ бог.

Брідіс глянув у вузьке вікно, і хоч там поки що нічого певного не можна було побачити, кивнув головою.

— А я кажу — буде! Це було видно з самого ранку. Пекло так, що й чортам не витерпіти. Телята прибігли додому ще до снідання, а дзвін так дзвенів, ніби його ватою обгорнули. Це все на дощ.

Пастор був непохитний у своїй холодності.

— Будемо сподіватися.

Але Брідіс не вгамовувався.

— Та й ждати більше нікуди. Ця чортова спека всім лиха наробила. Капустянка обліпила всю капусту. Моя стара пішла полоти, а повернулася ніби в попіл викачана. Від спідниць — курява стовпом.

Мирське базікання дзвонаря заважало пасторові зосередитися на завченому конспекті проповіді. Він поспішив до церкви, де вже доспіували перший хорал. На сьогодні найкраще годився хорал п'ятсот перший:

Бог осіня мій бідний дім,
І я молося в домі тім:
Хай море хвилі горами здіймає —
В безодні буря скелю не лякає.

Зайшовши у вівтар і ставши спиною до парафіян, пастор Людвіг Калнпетер одразу почув, що вони сьогодні співають з особливим натхненням. Після такого вступу і проповідь звичайно справляє сильніше враження. Вставши з колін, він обернувся до парафіян і, опустивши, як завжди, голову, почав з-під опущених вій спостерігати свою паству.

Досить простора церква заповнена майже наполовину — це непогана ознака. Посуха привела сюди навіть тих, кого звичайно можна побачити лише на великих святах. Ось на першій лаві, поклавши на підлогу шапку, сидить Ерцен. Він старанно співає, тримаючи молитовник на відстані. Так, знайшов стежку до божого храму, коли всевишній як слід ударив по ньому своєю лозою і жито на глинистих горbach почало осипатися! Під стіною, па своєму звичайному місці, сидить Рачиністє, — її легко впізнати по

жовтій шовковій хустці й гучному, як ієрихонська труба, голосу. Раптом серде в пастора радісно закалатало: він побачив прихilenу до стіни величезну парасольку Рачинієте. Ще жива в народі віра, жива! І ніколи віруючий не буде зганьблений у своїй вірі. Та сама Рачинієте переконається в цьому!

З-під опущених повік пастор кинув погляд ліворуч і відразу ж знайшов тих, хто цікавив його найдужче. Там сиділи сам господар Луців у сірому літньому костюмі і господиня в капелюшку. Відтоді, як її дочка Мале закінчила гімназію Драудзіня в Ризі, вона без капелюшка ніде не показувалася. Між ними, струнка і пряма, сиділа сама Мале. Її рудувата стрижена голова різко виднілася на тлі білої жилетки купця Смілги. І тому що жінки мали звичку стежити за нею, коли пастор виходив у вівтар, то Мале заздалегідь накопилила губи і вступила погляд кудись у стіну. Пасторові така сором'язливість не зовсім припала до смаку, і він вирішив сьогодні ж лагідно вичитати її, коли вони всі, як було домовлено, прямо з церкви поїдуть у Луци.

Коли пастор зійшов на кафедру, в церкві вже помітно стемніло. За вікном вітер щосили шарпав верхівки лип. І тільки-но замовк орган, стало чути, що грім гуркоче просто над самим дахом. Парофіяни, витягнувши шиї, дивилися на вікна. На обличчях відбилися радісне чекання і подив. Воістину їхній пастор не збрехав їм. Справжня віра не зганьблена! Гаряча молитва перед вівтарем вчинила чудо.

«...Як лань мчить до потоків води...»

З того часу, як єпископ Ірбе прислав кліянським парафіянам цього пастора, їм жодного разу не доводилося чути такої громової проповіді. Його голос глухо рокотав, ніби зриваючись від внутрішньої напруги, потім знову стихав і, ніби легкий вітерець, шелестів над головами пастви. Часом він ставав погрозливо високим і, здіймаючи догори руки, майже торкався ними склепіння кафедри й прикріплена до нього різьбленого голуба, символа святого духа. Але потім він знову зіщулювався, ставав таким маленьким, що над кафедрою виступала лиш його голена голова й білий комірець з двома хрестиками. По пасторовому обличчю пробігала вся гама емоцій, починаючи з похмурого відчая і кінчаючи блаженством просвітленої радості. На його чолі, як у божественному дзеркалі, відбивалися переживання усієї парафії.

Жорстокою посухою покарав господь людей за їхні гріхи і маловір'я. Його бич безжалісно шмагав усіх і геть усе. Та коли паства покаялась і ревно помолилася разом зі своїм пастором, то й у суворого судді пом'якшало серце, і він дав політися небесній волозі на праведних і нечестивих.

Шиї прихожан ще дужче потяглися до вікон; а й справді, там уже дрібно тарабанило, спалахнула біла бліскавка й по шибках побігли тонкі срібні струминки.

Що далі, то дужче тарабанило надворі. Пастор помолився за новонароджену, вже третю числом, доночку господаря хутора Плявинієки Йоргіса Блігзни і його дружини Лізи, походженням Ліслкай, потім за упокій душі бляхаря Яна Коса, похованого минулої середи. При цьому проспівали відповідний хорал: «Не плач, удовице». Орган гrimів, видно, старий Брідіс біля міхів старався щосили. Але всі звуки перекривала ієрихонська труба Рачиністе. Кинувши погляд униз, пастор помітив, що парасольку вона поставила між колінами і тримала обома руками, немов бачила в ній свій єдиний порятунок. Погляд її був спрямований угору, в небо. Коли пастор подивився туди, уже не просто дощ, а суцільний потік котився по шибках, з гуркотом стрясаючи бляшаний дах церкви.

Чудо сталося! Пастор Людвіг Каліптер стояв, звівши очі до склепіння кафедри й молитовно склавши руки. Здавалося, що голуб з розпростертими крильми ось-ось злетить йому просто на голову.

Це була вроčиста і вражаюча хвилина. Сам пастор добре розумів це і від всієї душі прагнув розтягнути її.

Але раптом він опустив голову, і його очі широко розкрилися від подиву. Він ясно бачив, як господар Луців кинув на коліна Мале молитовник і рвучко підвівся. Потім протиснувся поміж сусідами і по головному проходу швидко пішов просто до дверей.

Що це з ним сталося? Він так поспішав, наче в нього заболів живіт. Може, вранці переїв свіжого хліба, і йому почало тиснути під грудьми? А може, відв'язався кінь, і він побіг припнути його?

Але двері грюкнули так, що всі ці здогади відразу відпали. По всьому було видно, що ні Мале, ні маті теж не знали, в чому справа: разом з усіма парафіянами вони повернули голови й дивилися йому вслід. Розгублений пастор Людвіг Каліпстер закінчив відправку. У ризниці

з допомогою Брідіса він зняв талар і став ждати — майбутній тестъ завжди після відправи заходив погомоніти про те, про се, а сьогодні ж, крім того, вони домовилися їхати разом.

Дощ уже перестав, небо проясніло, і сонце вигравало на мокрих шибках. Поступово затих гуркіт коліс. Старий Брідіс нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Щось довгенько не йде сьогодні пан Луціс.

— Мені теж так здається.

— Może, піти поглянути?

— Та, мабуть, піти поглянь, що там у нього за пригода.

Залишившись сам, пастор Людвіг Каліпетер поправив галстук. Він розсердився і вирішив трохи вичитати старому за таку непристойну витівку.

Дзвонар, повернувшись, тільки розвів руками:

— Пана Луціса немає!

Пастора наче підкинуло зі стільця:

— Тобто як де — немає?

— Та отак — немає! Ні пана Луціса, ні коня. І взагалі вже нікого там немає. Один старий Цірцен з богадільні сидить під липами і лічить у шапці сантими. Бурчить, що сьогодні мало накидали: скупі, мовляв, усі стали, як чорти. Я, звичайно, кажу — погані часи настали...

Пастор не слухав. Ображений до глибини душі, стояв він і кусав губи, нічого не розуміючи. Справжнісінький скандал! Він вирішив як слід провчити гордовитого старого. Нехай не думає, що зяті пастори трапляються кожного дня.

Ідучи по дорозі повз руїни колишньої церковної корчми, пастор Людвіг Каліпетер навіть плюнув з досади. Свинство — інакше це й назвати не можна. Принаймні жінки мали б виявити хоч якусь розсудливість. Мале теж немає чого задирати носа! Двадцять шість років і руде волосся не така вже окраса.

Потім пасторові спало на думку, що, можливо, Луціси заїхали до нього подивитися на нові меблі. Казали ж старі, що треба б подивитись, чим це так захоплюється Мале. Так хіба ж через це варто було вибігати як навіженому з церкви й порушувати відправу? Ні! Цього так залишити не можна.

Але й дома пастор Людвіг Каліпетер нікого не застав. Ніхто й не приїздив. Пастор так розгубився, що через силу випив півчашки кави, а до свіжих булочок із кмі-

ном так і не доторкнувся. Взявши капелюх я палицю, він подався на хутір Луци дізнатися, в чому справа.

Дощ пройшов на славу. Всі канави я рівчки були наповнені водою. На дорозі розлилися грязні, укриті брижами калюжі. Лакові туфлі пастора намокли від залитої дощем трави, і через це настрій у нього ще більш підупав. «Свинство, свинство!..» — подумки повторювали він.

Назустріч йому вибігли обидва пси Луців і люто накинулися на нього. Пасторів собаки чомусь терпіти не можуть. У таких випадках, звичайно, вибігав хтось із домашніх і рятував гостя. Але сьогодні ніхто не виходив. Сердито відбиваючись від собак палицею, пастор помітив господиню Луців — вона з'явила в дверях комори, але тієї ж миті зникла.

Це вже була справжня образа! Розгарячілий, розгніваний пастор кинувся на кухню і з хвилину постояв, відсапуючись, а собаки тим часом скавучали, гавкали і шкрябалися в двері.

Йому здалося, що в домі нікого немає. Але, переступивши поріг кімнати, пастор Людвіг Калнпетер побачив самого господаря, що розлігся на кушетці з номером «Бріва Земе». Газета лежала в нього на животі, а сам він удавав, що спить. Проте пастор добре пам'ятав, що, коли він входив, газету тримали перед собою і читали.

Що ж це за фокуси? Сідаючи, пастор навмисне грюкнув стільцем і кашлянув. Потім коротко привітався:

— Добриден!

Йому відповіли, але так, ніби там, у кутку, з когось насильно видавили це слово. При цьому сам господар навіть не поворухнувся. Тільки очі його були тепер розплющені і непорушний погляд втуплений у стелю.

Тепер пастор Людвіг Калнпетер здогадався, що тут щось сталося. Та надто довго ламати над цим голову йому не довелося. До кімнати зайшла господиня, треба було і з нею привітатися.

— Добриден!

Господиня відповіла ще недоброзичливіше, зовсім крізь зуби. Пастор остаточно втратив ґрунт під ногами, і його обличчя набрало дурнувато-розгубленого виразу. Господині, видно, було дуже ніколи, вона первово снуvalа по кімнаті і так само, як господар, дивилася кудись позаду гостя. Помітивши, що мухи густо обліпили кофейний посуд і недопиту пляшку лікеру, вона скочила салфетку,

що лежала тут-таки, на краю стола, і замахнулася на мух так, щоб спрямувати всю цю чорну зграю просто на штанни пастора.

Важко було зміркувати, з чого почати розмову, але й сидіти мовчки теж було безглаздо. Ситуація ставала все більше й більше нестерпною, особливо коли пастор почув за стіною дзвінкий сміх і веселий голос Мале, яка розмовляла з кимось стороннім.

Він спробував сказати навздогад:

— Славний дощик пройшов.

Тема, здавалося, була вдалою. Господар відразу схопився і сів на кушетці. Всім своїм корпусом він обернувся до гостя, але слова його були далекі від захвату і подяк за сьогоднішні пасторові діяння.

— І ви ще радієте?

Господиня взялася в боки і, як фурія, закинула голову:

— Знайшов з чого радіти!

Пастор Людвіг Калнпетер почував себе так, ніби з неба впав.

— Що? Хіба ви...

Господар Луців, схопившись на ноги, з грізним виглядом рушив на пастора.

— Ми, ми... А ви що, прийшли над нами познущатися?

Господиня стала поряд з ним.

— Ще й у зятьки лагодиться!

Господар грубо схопив пастора за руку і смикнув його зі стільця.

— Ану ходіть, помилуйтесь на свою благодійність!

З кімнати — через подвір'я — на вигін. В замішанні пастор ледве встигає відгонити собак, які, мов дики звірі, норовили вхопити його за літки.

— Ходіть, ходіть! Помилуйтесь!

Господиня йшла слідом і все сварилася:

— І це називається пастор! Майбутній зять!

По намоклій траві — навпростець, кущами. Нарешті господар випустив пасторову руку й ткнув пальцем кудись у простір:

— Тепер помилуйтесь справою своїх рук, помилуйтесь!

А господиня повторювала за ним, як луна, тільки ще злісніше:

— Нехай, нехай помилується!

Але пастор уже й сам усе побачив. Скошену з двадцяти пурвієт лугу конюшину зібрано біля поставлених у піраміди сучкуватих жердин. І далі — на угноєному лузі й

орендованому в земельного фонду новоселів покосі — теж скрізь було сіно: і у валках, і розкидане, і приготовлене біля загострених жердин до скирдування. Сіно, перетрушене сьогодні вранці, так і залишилося на мокрому лузі. Подекуди воно було прибите до землі зливою, де-не-де затоплене водою, поруділе і слизьке, як тільки що вивезений на поле гній. Воно парувало під гарячим промінням сонця, немов під ним розпалили вогнище. В повітрі стояв неприємний важкий запах.

Серце в пастора Людвіга Калнпетера відірвалось і впало кудись низько-низько. Він тільки безпорадно розвів руками:

— Справжня біда!

Господар Луців навіть перекривив його!

— Бі-да... Ні, це не біда, а погибель і банкрутство! Господиня майже плакала:

— Все сіно пропало! І ми пропали!

У господаря голос теж третмів:

— Цілий тиждень трьома сінокосарками.., На сьогодні найняли тридцять батраків... До вечора все було б уже заскирдовано... Збитків на тридцять тисяч...

Пастор відчув себе і винним, і глибоко непрасним.

— Звідки ж мені було знати... Не міг і подумати... Всі ж вони, як один: дощу, дощу!

— Ах, то це їх треба було слухати? Не могли почекати хоч би до завтра? Більше нам і не треба... А йому байдуже — нехай наше добро гине!

Господиня стояла зі згорнутими на животі руками і тільки похитувала головою.

— Та хіба ж це все? Ти подивись, що вони роблять,— де ж просто розор!

Але пастор і сам бачив. Найняті батраки, кинувши граблі, лежали кружком і гріли на сонці п'яти. Дехто різався в карти, а два парубчаки навіть витанцювали на покосах.

Господар погрозив кулаком:

— Чорті! В обід — троє відер путрі і півбочечки оселедців, а тепер виглядають вечері і платні. Їм байдуже, хоч ти і зовсім розорися!

— Таке добро! Таке багатство! А він спокійненсько велить усе залити дощем. Нехай гніє, йому що!

Але тепер уже розсердився і пастор.

— Що ви дурниці верзете! Можна подумати, що я можу замовити все, що вам треба.

— Ах, ви не можете! Так на що ж вас сюди поставили? І чого ви так виламувалися на кафедрі? Комедію грали? Балаган улаштували?

Відповідь застряла у пастора в горлянці, але ніхто і не потребував відповіді. Господиня тільки рукою махнула, ніби хотіла вимести звідси самого пастора.

— Чого з ним іще розмовляти? Зовні пастор, а на ділі — справжній розбійник!

Господар скопив господиню за руку і потяг її за собою.

— Нема чого тобі з ним сперечатись. Нехай іде під три чорти і більше сюди не потикається. Я у свій дім пускаю тільки порядних людей.

І коли пастор Людвіг Каліппетер перебрів грузький вигін, господарі вже зайдли в дім і при цьому так грюкнули дверима, що, здавалося, їм більше ніколи вже не відчинитися.

Але це було ще не все. Воюючи із собаками, пастор помітив, як садом поміж яблунями походжала Мале, і не сама, а ще з кимсь. Це був Спур з «Талавії». Судячи з того, яким палким поглядом Мале дивилася йому у вічі, не залишалося щонайменшого сумніву, до кого саме так раптово перекинулося її серце.

Відбиваючись від собак, пастор Людвіг Каліппетер пристував додому. Та навіть люте гавкання псів не могло заглушити думок про вексель на двадцять тисяч, який видано Об'єднанню ризьких мебльовиків, про куплені на шістдесят чотири тисячі меблі і ще про багато-багато що в цьому ж дусі. Хіба це не крах! Його збираються стерти з лиця землі!

Пастор Людвіг Каліппетер ішов згорбившись, прокладаючи лакованими черевиками у мокрій мітлиці два сліди. Почував він себе так, ніби провалився крізь дощову хмару і змок до нитки.

КЛАВС БРУНІС

В містечко Земдега вони вступили тільки п'ятнадцято-го липня. Але чутки про те, що Ригу захоплено, Даугав-пілс зруйновано снарядами і що німецька лавина котиться далі на схід, у напрямку Пскова, ходили по містечку вже кілька днів. Усі, кому необхідно було евакуюватись, виїхали. Були й такі, що все вагалися — виїздити чи залишатись; і, як буває в таких випадках, рішення приходило надто пізно.

Не поспішаючи, ніби часу в нього хтозна-скільки, збирається і коваль Бруніс. Ще п'ятнадцятого він до самого обіду обходив сусідів, даючи поради чоловікам і підбадьорюючи жінок: до ковалевої думки в містечку дуже прислухалися, а може, йому хотілося показати сусідам, що він не втратив, як інші, розуму. Потім зайшов до своєї кузні, хоч там, крім міхів, ковадла на великий дубовій колоді й старого залізного лому, нічого не лишилося; дрібний інструмент був у похідному мішку, а інше він сковав у сусідів або просто де прийдеться. Нарешті Бруніс узяв мішок, в якому було пуда півтора борошна, вузлик гороху і копченій окіст, ще звечора загорнутий у полотняну шматину. Повз яблуні спустився до річки і незабаром перебрався на той берег. Потім Бруніс зник у кущах черемхи, і його досить довго не було видно. Коли він повернувся додому, в містечку вже знай, що німці переправляються через Даугаву. Тепер і коваль захапався й закинув на плечі похідний мішок, до якого загодя попришивали лямки.

— Харчі я заховав у старій каменярні,— сказав він батькові й кивнув у бік річки.— Топка горна обвалилась, заросла травою, тож коли діставатимеш, доведеться приймати шматки вапняку. Ну та половина склепіння вціліла,— дощ не розміс, і собаки не заберуться.

Клавс Бруніс лиш кивнув у відповідь: нашо марнувати слова. Про каменярню старого Зіrnіта, засновника містечка Земдега, він і сам подумував.

— Вони у вас першого ж дня все пожеруть,— вів далі коваль.— Літо якось переб'стесь, а от узимку, чого

доброго, доведеться поголодувати. Тільки ж глядіть: якщо донюхаються, вам нічого не перепаде.

Клавс Бруніс промовчав. Ще влітку вісімнадцятого року він мав змогу добре вивчити німців. До того ж старий взагалі мало говорив, а з сином ще менше — тільки про найнеобхідніше.

— Ну, я пішов... — коваль підкинув мішок вище і пересмикнув плечима, щоб зручніше уляглися лямки. Трохи постоявши, він подав батькові руку.

Прощання вийшло незgrabне, навіть трохи напружене: батько й син до такого не звикли. Скільки пам'ятав Клавс, він оце втретє потиснув на прощання синові руку. Вперше — коли той ішов на два роки по науку до коваля, удруге — в чотирнадцятому році, коли сина покликали до армії.

Синкові Ілдісу коваль теж подав руку. В того вдача зовсім інша: він підвівся, поплював на долоню і плеснув, розмахнувшись рукою вище голови. Але по-справжньому, дзвінко плеснути не вдалося, і хлопчикові довелося все повторити.

— Ти в Кегум ідеш? — спитав Ілдіс. Коли будували кегумську електростанцію, коваль цілих півтора роки їздив туди на роботу.

Брехати коваль не звік, але сказати правду теж було важко.

— Ні, не в Кегум. В інше місце.

«Інше місце» для хлопчика пусте слово. Ось про Кегум він чув багато.

— А мені з тобою можна?

— Ні. Було б тобі років вісім, може, я і взяв би тебе. А то ж і шести немає.

Шість років — це причина неабияка. Ілдіс кивнув головою, зовсім як дід. Діда він наслідував багато в чому. Мати покинула Ілдіса — подалася з малярем, — коли хлопчикові було шість тижнів. Батько завжди був у роботі. Як і радили сусідки, Клавс вигодував його з ріжка і виростив. Тож і не дивно, що вони стали великими друзями і чудово розуміли один одного.

Коваль ще раз поглянув на кузню і на будиночок. На схилі даху прорвався толь, різкий вітер ляскав ним, наче великою чорною долонею.

— При нагоді притисни драбиною, — зауважив коваль, — а то сильний вітер і зовсім відірве.

— Доведеться полагодити,— буркнув старий у відповідь.

Більше говорити не було про що. Коваль довгим поглядом подивився на батька, потім на сина, повернувшись і закрокував поміж яблунь до річки. Великим пальцем потер очі,— мабуть, порошинка попала, та й не дивно, коли так дме із самого ранку.

Клавсу Брунісу теж здалося, що йому щось попало в око. Він потер його і почав дивитись на сина, який поступово зникав за кущами смородини. Старий кивнув головою: син тут зметикував правильно. Вся долина просла вербами і вільховою, лише біля каменярні Зірніта лишилася відкрита галівинка. З південного боку шосе робило кілька закрутів по долині і трьома містками перетинало річку. Вийти до Даугави уже ніяк. Зате можна було податися на північ, пройти під залізничним мостом, а там дорога поверталася праворуч, через порослий чагарником луг. Сім кілометрів до лісу можна пройти непоміченим.

Так само, як і син, Клавс Бруніс обвів поглядом своє господарство. Дровітня ще нічого — нашита сторчма шалівка тримається довше, ніж нашита упритул одна до одної. Покрівлю з драниці латали минулого літа, на ній ще й досі вирізняються сірі плями. Кузня підносилася футів на п'ять над усім двором. Лист толю треба обов'язково прибити,— хоч би тільки через те, що так набридливо ляскає, ніби мокрим постолом б'ють по лаві. Ні з того ні з цього пригадалися недавні тяжкі часи, коли не можна було пошити чоботи,— частенько доводилось, ідучи до селища, місити постолами рідке багно, яке вкривало навіть стежки обабіч шосе. В ті часи на місці будинку красувалася невелика хижка, збита нашивидкуруч із старих залізничних шпал і законопачена мохом. Хижка мала високий димар і схожа була на чорного півня новоселів із здивовано витягнутою шиєю. Потім почали будувати справжній дім, на два поверхі, але звели його на старому фундаменті, тому він здавався непропорційно вузьким і високим. Спочатку містечкові дотепники назвали його «маяком Бруніса», а потім звикли. Маяк, то й маяк, а все ж таки він стоїть на своєму місці і права в нього такі самі, як і в інших будиночків. Оточенні фруктовими садками, тяглися вони вздовж шосе і обабіч залізниці, утворюючи деінде навіть маленькі провулочки, які, до речі, ще не мали назв.

Нижній поверх будинку був майже збудований: кімната, кухонька і маленька прихожа. На верхньому поверсі поки що закінчено тільки зовнішні стіни і троє вікон. Там стояв верстат і зберігались інструменти старого Бруніса, які вціліли ще з того часу, коли ліва рука в старого не була скорчена ревматизмом. Там він виточував свій відомий дерев'яний посуд. Але останнім часом Клавс Бруніс сходив нагору лише зрідка — змайструвати кому небудь з родичів або добрих знайомих граблі, кісся, дерев'яні черевики чи просто ложку. Жінок у домі не було, а хтось же мав вести господарство, готовати обід, та й за хлопчиком треба доглянути.

Справжнім господарем верхнього поверху був Ілдіс. Коли старий працював, онук невідступно крутився біля нього — то в стружках рився, то вирізував з березової кори човна, то будував з цурочок міст або палац. Він міг цілими годинами марширувати військовим кроком, орати, боронувати і їздити; для всякої гри дід майстрував йому все потрібне.

Клавс Бруніс занепокоєно підвів голову. Деесь здалеку, від Даугави, пролунав поодинокий постріл. Потім ще і ще. Постріли наблизалися. Він зійшов на насип. Ілдіс не відставав від нього. На шосе — ані душі, і воно своїм полиском нагадувало чорну атласну стъожку. Тільки вітер, підхопивши стару газету, гнав її, крутячи їй підкидаючи, до Даугави. Наблизався якийсь дивний, моторошний гуркіт, — схоже, як у далекі часи по шосе з грюкотом котився величезний молотильний коток. Дрож пробіг по спині старого, він схопив хлопчика за руку.

— Ходімо додому! Хто знає, що вони там робитимуть!

Ілдіс зневажаючи поплівся за дідом. Минулого літа, коли в містечку стояла червоноармійська частина, він цілісінські дні пропадав у парку Будинку культури, де червоноармійці провадили огляди і навчалися. Його та й інших дітей червоноармійці частенько запрошували до себе й дарували їм всякі дрібнички. Ілдіс трохи навчився російської мови, знав напам'ять кілька віршів і пісеньок: про трьох танкістів, про Катюшу... А от про німецьких солдатів усі чомусь говорили зі страхом і ненавистю... Червоноармійці завжди поводилися з ним дуже широко. Ілдіс, що ріс серед старших, погано ладнав з однолітками і завжди тягся до дорослих, але найохочіше він дружив з тими, у кого були такі цікаві речі, як гвинтівки, блискучі патрони, автомати. Тепер, коли батько пішов з до-

му,— не інакше як у Кегум,— кузня пустуватиме, попереду однаманітні й нудні дні. Чесно кажучи, тривожні розмови дорослих були йому незрозумілі і здавалися безпідставними. У солдатів-бо завжди при собі зброя і багато інших цікавих речей, а в німців, можливо, знайдеться ще й що-небудь зовсім нове, небачене і незвичайне. Ілдіс нетерпляче ждав їх.

Вони з дідом сиділи один проти одного за столом і дивились у вікно. Гуркіт швидко наростиав; здавалося, що із-за Даугави суне чорна грозова хмара. Особливо якось бентежно й моторошно було тому, що небо сяяло блакиттю і сонце яскраво блищало.

Раптом розляглося протяжне й дике ревіння. Ілдіс багато разів чув фурчання мотоциклів, але це було щось нове. Здавалося, ніби по шосе мчить проти вітру великий табун ошалілих бугаїв. У всіх будинках забряжчали шибки.

Вони прийшли. По чотири в шерезі, кожна шерега на певній відстані від іншої. Нахилившись до керма, мчали мотоциклисти. Ліва рука на кермі, права притискує ліктем автомат з дірками на стволі. Нахил голови, вигин ліктя, положення ноги — все, все до дрібниць вимірюючи на сантиметри; здається, що і солдат, і його мотоцикл вилиті з одного шматка. Вкриті сірим шаром пилюки, в захисних окулярах на носі, вони схожі були на страхітливих зголоднілих жуків, що з ревищем кинулися за невидимою здобиччю.

Клавс сердито махнув рукою на Ілдіса:

— Не лізь до вікна! Відійди геть! Чого доброго, ще стріляти почнуть.

Ілдіс неохоче відсунувся, та й то трошки. Він і так не все міг роздивитись. От коли б на шосе — зовсім інша річ!

Мотоциклистів, очевидно, було багато, дуже багато, без упину мчали вони повз вікна. Нарешті зграя сталевих жуків стихла. Ще постріл,— мабуть, на переїзді через залізничну колію. Але шум наплив знову, за першою хвилою ринула друга. Скриплячи, дзенъкаючи і гуркочучи, ніби тисячі чудовиськ вгризалися зубами в камінь, наближалися танки. Великі, середні і, нарешті, зовсім маленькі. Синювато-сірі, запилені, з витягнутими вперед стволами гармат, рухалися вони, як хижі жаби. Їхні гусениці звивалися, наче пласкі кільчаті черви. Танки йшли швидко, по два в ряд, але після мотоциклів здавалося, що вони ледь

повзуть. Дзвінкий гуркіт розривав вуха, вікна стрясалися всіма своїми ланками, підлога двигтіла, і зі стелі обсипалася штукатурка. Крадъкома, одним оком зиркав на них із-за лутки зляканий Ілдіс. Йому здавалося, що зализні чудовиська переїхали через нього самого. Ці плавуни, певно, захастили все містечко, придорожні будиночки припали до землі; безперестанку погойдували вітами стривожені клени; якесь собаченя, підібгавши хвоста і прищуливши вуха, перебігло через шосе і зникло ва акаціями.

Після ревіння і гуркоту запала тиша, але вона здалася ще страшнішою. У шелесті вітру ніби вчуvalися притамовані зітхання і тихий стогін переляканіх людей. У напрямку Даугави з ледве чутним гулом пролетіли два літаки, але на них ніхто не звернув уваги. Лише дехто чув, як гули важкі автомашини, що проїжджали мимо з вантажем і солдатами. Пройшли дві колони піхоти, в повітрі гойдалися широкі кінджальні багнети, металеві каски були насунуті на очі й підв'язані під підборіддям широкими ремінцями. На касках, на обличчях і на ранцях — товстий шар пилюки; бридкі білясті очі зиркали навсебіч, а ноги підносiliсь у бездоганному німецькому кроці. Офіцери, йдучи поряд, час від часу, — певно, без будь-якої потреби — погукували нестяжними голосами.

Важкі автомашини рухалися повільно, майже безшумно. Вони були повні-повнісінські солдатів, які стояли, спираючись на гвинтівки з багнетами. Йшла артилерія — гармат із двадцять. Їх з гуркотом волокли тягачі й дрібні, загнані литовські або курські конники. На автомобільному ході — зенітні гармати з косо задертими догори хоботами. І скрізь — свастики, свастики, наче павуки з зігнутими щупальцями.

Клавс Бруніс одвернувся: все це надто огидно і страшно.

По дорозі повз будиночок вже проходили й окремі німці — по одному, по двоє, по троє. Йшли, голосно розмовляючи й розмахуючи руками. Ці, мабуть, залишаться тут. Клавс подумав, що може статися щось недобре, якщо їх знайдуть у кімнаті. Він підвівся й кивнув хлопчикові:

— Ходімо на подвір'я, зустрінемо панів. А то, гляди, образяться.

— А до нас вони теж прийдуть? — спитав Ілдіс.

— Прийдуть напевне,— відповів Клавс.— Усі будинки зайдуть. Добре ще буде, як господарів не виживуть.

Справді, вниз по насипу спускався німецький солдат. Високий, з кістлявим запорошеним обличчям і білястими очима. На спині в нього ранець, через плече гвинтівка з багнетом. Ноги розслаблено човгали по в'їзду, посыпаному дрібним вугіллям; солдат сердито відкидав ногою щебінь, який наважився потрапити під ноги завойовників Земдеги.

Ілдіс дивився, розявивши рота. Ні, не такими вони уявлялися йому. Синювато-сірий мундирчик був короткий, як на його зрист, зовсім поношений, з ледве помітними нашивками, з латками на ліктях і з білими жерстяними гудзиками. Штани ззаду пухирилися, а мундир бувувесь у зборках, як біла нічна кофта в дружини колишнього начальника поліцейського участку. Гумові халіви чобіт кумедно короткі, штани заправлені в них широкими складками. Обличчя брудне, наче він цілий день тіпав льон. А ці білясті очі! Поглядом голодної собаки обшарювали вони все на своєму шляху. Ніби він тут щось залишив і поспішав, щоб переконатись, чи не забрав хто його добра.

Клавс Бруніс забув про свій страх. Він стояв прямо, дивився широко розкритими очима і відчував, як до горла підступає непереборна нудота. Німець прошкандибав мимо. Та раптом смикнувся, ніби від стусана в бік, вільною рукою зірвав з Клавса кашкет, потім щосили пошпурив його, ніби хотів пробити ним землю, замахнувся величезним кулаком, пригнувся, наче хотів стрибнути, і, витягнувши шию, гучно ковтнув повітря. Білки його очей налилися кров'ю.

— Ей, ти, свиня собача! — заревів він, якось дивно перекочуючи в горлі звуки.— Скинь шапку і відступись з дороги, коли проходить німецька армія!

У звірячій люті німець замахнувся й на хлопчика, але, певно, передумав і зайшов у дім. Клавс підняв із землі кашкет і старанно обтрусив його, стараючись не дивитися на онука, що злякано і здивовано стежив за ним. Отак поводитись з його дідом, з яким ввічливо віталися всі зустрічні і який терпіти не міг брутального слова! Що ж це воно робиться?

Як утікачі, як злодії, прobraлися дід з онуком крізь кущі смородини до схилу горба і присіли там. Звідусіль долинали сирени автомашин, тріскотнява мотоциклів,

торохтіння возів. Якийсь німець несамовитим голосом вигукнув команду. Мабуть, біля станції гупали молотом, десь забивали гвіздки. У дворі в Балтініене вив собака.

Уперше за останні вісім днів на станцію прибув поїзд: п'ять товарних вагонів і дві платформи, з яких цілилися у небо покриті чохлами жерла гармат. Вітер, що вже був ущух, пригнав хмари; запах диму здавався чужим — смердючим і задушливим.

На обох схилах долини копошилися люди. Старики, жінки й діти, зігнувшись або присівши навпочіпки, озиралися на всі боки, як злодії, що забралися в чужий садок. Кілька рук махнуло Клавсу Брунісу, він відповів їм, але навряд чи хто-небудь із них зінав, що хотіли вони сказати одне одному.

Так просиділи вони з онуком зо дві години, майже не розмовляючи. Нарешті Ілдісові це надокучило, він підвівся й сказав:

— Ходімо додому!

Клавс Бруніс похитав головою:

— Немає в нас більше дому. Тепер там хазяйнують вони. Коли б ще на ніч надвір не вигнали.

Ілдіс скопив діда за руку:

— Диви, диви! Він єсть наші полуниці!

Німець справді їв полуниці Брунісів. Без каски, в розстебнутому мундирі, він сидів навпочіпки між грядками полуниць, на яких ще лишилися пізні ягоди. Лівою рукою уважно перебирає кожний кущик, а правою зривав ягоди й кидав у рот. Великі щелепи рухалися так енергійно, що разом з ними ворушились і настовбурчені вуха. Він старанно обірвав одну грядку і перейшов на іншу. Іноді серед полуниць йому попадався червоний скручений листочок, тоді німець сердито пирхав і плювався. Навіть на відстані було чути, як він сопів і плямкав. Потім побачив кущі малини, що росли понад парканом. Поспілі тільки поодинокі ягоди. Німець швидко їх зірвав і раптом, помітивши ранню жовту малину, яка сяяла, мов бурштин, кинувся до неї. Перестрибнувши через паркан, толочачи й ламаючи на своєму шляху кущі, він обома руками зривав ягоди і запихав у рот з такою пожадливістю, що бридко було дивитися.

— Диви, він і малину поїсть! — вигукнув Ілдіс.

Клавс швидко затиснув йому рот рукою. Німець обернувся, подивився своїми білястими очима і щось погрозливо прогарчав.

З будинку вийшов і попрямував у сад ще один, мабуть, вищий чином. Він ішов без кашкета, і його синювато-сірий мундирчик був трохи акуратніший і чистіший. На ногах нові, бліскучі черевики і високі, теж бліскучі, краї. Певно, він придбав їх зовсім недавно, може, кілька годин тому, коли проходив через містечко на тому березі Даугави. Вигляд у нього був дуже задоволений: він ласково поплескував себе по крагах. Зайнятий обновою, він лише мигцем поглянув на старого з онуком. Кістлявий, видно, уже встиг доповісти, що тут якісь там вештаються. Вилізши на насип, він високо задер голову і з виглядом переможця почав копирати в зубах пігтем.

«Мабуть, нажерся», — подумав Клавс Бруніс і пішов подивитися, скільки ж він осилив. Зовнішні двері, як і всі інші, були відчинені. Кухонний посуд розкиданий, стіл зсунутий з місця; на столі півхлібни, наполовину виїдений горщик з маслом. Від кілограма чайної ковбаси, купленої уранці в кооперативі, лишилося не більше третини.

Ніж у маслі, крихти хліба, порожній глечик. Тут-таки валялись якісь шматки шкіри, стоптані брудні чоботи з гумовими халявами, на синці стільця розвішані брудні, аж бридкі ситцеві онучі.

«Він і шкарпетки вкрає у місті», — подумав Клавс.

На ліжку Клавса дві каски; на ліжках Ілдіса й коваля скатані шинелі й купа різного мотлоху. Шафа відчинена, одяг скинуто з вішалок і звалено докути. Нові господарі!..

Ілдіс, певно, теж зрозумів, що тепер йому тут нічого не належить. Він дивився спідлоба і стиснувши губи, але ні про що не питав і нічого не сказав, коли Клавс узяв його за руку і вивів з кімнати.

В малиннику й досі вовтузився німець, запихаючись з обох рук ягодами. Дід і онук вийшли на шосе — треба було подивитися, що діялося в інших.

Недалеко від колишнього поліцейського участку, регочучи і розмахуючи руками, тупцяли троє німців у пілотках. Біля них стояла Анна Павар; вона щось розповідала, поперемінно обертаючись то до одного, то до іншого. Ще у вісімнадцятому році водилася з німцями; виходить, тепер знову взялася за старе...

На телефонному стовпі наклеєно оголошення — щось по-німецькому... Кілька разів підряд. «Дейчес... Командо...» А під ним — надрукований на машинці папрець,

де страшенно спотвореною латиською мовою наказувалося негайно здати зброю, вказати всі приховані запаси продовольства, не чіпати німецької армії... «Дороги... мости... Залізниця... Смертна кара...»

Клавс Бруніс знизвав плечима й посміхнувся. Все це чули ще у вісімнадцятому році. Нехай самі шукають...

Проїхали дві автомашини, за ними показалася група солдатів з гвинтівками напереваги. Дід з онуком швидко звернули до завулка.

Старий Земіт сидів навпочіпки за кущем агрусу і, задерши догори сиву бороду, стежив за тим, що відбувалося в нього на подвір'ї; звідти долинав страшений галас. Біля будинку стояла похідна кухня; з неї вивантажували й заносили в будинок якісь ящики.

У садку, під яблунею, обхопивши руками голову, сиділа стара Зарінісне. Її дві онучки пригорнулися до неї і крутили голівками, наче перелякані курчата.

Посеред вулиці стояла Балтінісне. Витягши шию, вона дивилася на протилежний берег річки, що виднівся в просвітах між деревами саду. За звичкою, насмішкувато і навіть аж байдуже вона підвела довгу руку й сказала гучним голосом:

— Онде, за моєю собакою ганяються. Мабуть, свіжини на вечерю захотілося!

Десь у надрічкових садках і справді бахнув постріл.

— І стріляють без ладу,— пошепки відповів Клавс.

— Уже втрете стріляють, а ніяк не влучать,— майже кричала Балтінісне.— Мабуть, руки тримтять.— І засміялася, наче від щастя.— Знову промахнувся! Тільки патрони казенні переводять. Диви, диви — он вона побігла!

Зір у Клавса від старості ослаб, він нічого не побачив. Десять біля станції замукали корови. Балтінісне знову простягла вперед свою довгу руку.

— Наши корови! Іх, правда, лише чотири на все містечко лишилося. Приставили до них двох жінок — дойти і годувати! В Народному будинку розквартирувався штаб — стільці й лави надворі, а в залі поставили коней. Конюшні влаштували, окаянні. І це тепер, улітку, коли коняку можна прив'язати до будь-якого дерева, нехай скубе траву! Це вони зумисне, хочут показати, як вони можуть усе загидити! Все, що ми будували і оберігали. Мерзотники!

Поміж яблунь промайнула каска. Хто це наважився так голосно розмовляти? Хіба не зрозуміло, що всі повинні

забитися в нори й поводитися тихо і смиренно? Клавс Бруніс з хлопчиком рушили далі.

— А вас ще не вигнали? — кричала їм услід Балтініене. — А мене відразу, не встигла навіть увійти. Дали куток у дровітні, та, чого доброго, ще й звідти виженуть. Була в мене гарна велика шаль — свекрушин подарунок, од самого весілля берегла. Дивлюсь, німець тягне її! Справжнісінька тобі банда грабіжників! «Не напусти туди вошій!» — кажу йому.

Клавс здивувався:

— Це ти йому так? Він же не розуміє.

— Розуміє чи не розуміє — мені байдуже! Проте він зрозумів: я йому показала, як вошій б'ють!

— Будь обачнішою! — застеріг Клавс. — А то ще зі своїм гострим язиком накличеш біди!

— Мені тепер однаково! — не вгамовувалася Балтініене. — Жаба і та пищить, коли на неї настушиш! Дарма! Зламає, зламає собі карк вся ця злодійська зграя! Радянський Союз — це тобі не Данія і не Норвегія! Танки й автомати є і в Червоної Армії. — Балтініене підійшла ближче й шепнула на вухо: — Ну, як твій коваль? Пішов?

Клавс Бруніс непевно розвів руками. Про це не варто було говорити навіть Балтініене, хоч її брат і підлітоксин ще позавчора зникли з містечка. Але вона сама й відповіла на своє запитання:

— Ну, ідіть, тільки дивіться під ноги! Ці свині жеруть усе підряд, зелену смородину й ту обірвали! Дехто тільки те й робить, що за штани хапається: попід тинами, в канавах, по всіх закутках — скрізь загиджено. Німецька армія! Стадо свиней!

Клавс з Ілдісом одразу ж пішли, — з нею недовго наразитись на біду. Але Балтініене мала рацію: в першому ж завулку з канави стирчала чиясь каска і хтось кректав. Вони обійшли це місце.

Озираючись, наче злодії, Клавс і онук до самого обіду ходили по сусідах. Скрізь хазяйнували німці. В будинки заходити було марно: господарі тулилися, попід парканами або сиділи десь у закутку садка і, витягнувши ший, поглядали на вікна власних осель. У Клавса Бруніса, звичайно такого мовчазного, раптом розв'язався язик, і він, як стара баба, сам увесь час розповідав і інших розпитував. Та що нового могли сказати йому сусіди?

Про те, що в Народному будинку розмістився штаб, він уже знав. І про корів правду казала Балтінієне. Коли виконком готувався до від'їзду, ухвалили погнати всіх корів, щоб не дісталися ворогові. Жінки, яких тепер німці приставили порати чотирьох корів, підсміювались: свою худобу вони, мовляв, відігнали на далекі луки, а ось тепер їм доводиться доїти власних корів для вошикового німецького офіцера, та ще й під наглядом солдата з багнетом, який суворо стежив за тим, щоб вони не вкрали молока своїм дітям. Але довго доїти не доведеться, бо німці не втерплять — зжеруть. Вони пожерли все. У Вірніса на ходу вихопили з хлівця порося, скрутили йому голову і тут-таки, посеред двору, почали його варити. Прямо з казана вихоплювали шматки недовареного м'яса і жерли. А за хлівом Вірнісівчувся стогін. То Вірнієне зопалу спробувала було врятувати своє порося й дістала стусана прикладом; з розбитою головою лежала вона тепер у кущах бузку. У Вірніса стягли з ніг нові чоботи; ніби несповна розуму, сидів він біля дружини і навіть не намагався перев'язати страшну рану...

Шестero солдатів з охорони станції і мостів стали на постій у Баантів. Друга група охорони розташувалась у колишньому міліцейському участку. А для третьої призначено другий поверх Брунісів. Охороною командує лейтенант фон Дітріх, він житиме на нижньому поверсі...

Виявляється, інші знали про будинок Клавса Бруніса більше, ніж він сам... Він завернув додому, хоч ноги в нього підломлювалися. Розгублений Ілдіс міцно тримався за дідову руку.

Звернувши на шосе, вони несподівано зустріли німецького солдата, і обидва злякалися, наче побачили вовка. Хирлявий, клишопогий, гостроносий німець в окулярах тяг на собі перину в червоній наволочці; перина зсунула йому на очі каску. Слідом за ним чалапала в чоловічих черевиках Анна Павар, тримаючи під пахвами по білій пухкій подушці. Вона без угаву торохкотіла, безбожно калічачи при цьому слова, бо, мабуть, думала, що спотворена латиська мова буде німцеві більш зрозуміла.

— На них,— не помічаючи зустрічних, цокотіла вона,— був зверху гарний шовк, а під сподом — атлас,— мабуть, розповідала про стьобані ковдри начальника поліцейського участку. Побачивши Клавса з Ілдісом, вона замовкла на півслові.

— Чого вештаєтесь? Хіба не знаєте, що заборонено виходити з дому?

— Подумаєш, який жандарм знайшовся! — пробурмottів Клавс, стараючись швидше протягти повз неї Ілдіса. Потім він обернувся і скрипнув зубами.— Плазує за німцями, як моровиця. Наче в них у самих немає очей і на лобі, і на потилици, а щодо нюху, то він у них кращий, ніж у пса Балтінісне.

На шосе вже приклейли до стовпа новий папірець. Клавс довго читав його по складах; стрічка машинки була зовсім бліда. Ілдіс сіпнув його за полу піджака. Що там написано?

— Там, синку, написано,— цідив Клавс крізь зпілени зуби,— що ми з тобою не маємо права виходити з дому від дев'ятої години вечора до шостої ранку. Хто вийде, того розстріляють. Розумієш, синку, мене, тебе, кожного, хто вийде після дев'ятої. Бачив, як вони стріляли по собаці Балтінісне, отак полюватимуть і за нами...

— А собаку вони так і не підстрелили! — одказав Ілдіс.

— Ну, на це, синку, розраховувати не доводиться! Стріляти собак їх не навчили, а за вбивства людей — нагороджують. Хоч би яка була потреба — після дев'ятої сиди вдома, не виходь. Зранку нічого, о шостій ти ще спиш.

Ілдіс тільки кивнув головою.

З будинку Клавса виходив винищувач малини разом з колишнім начальником поліцейського участку Земдеги, командиром місцевого загону айзаргів, який після встановлення Радянської влади працював бухгалтером на молочнозливному пункті. Коли під час віdstупу Червоної Армії виловлювали айзаргів та інших друзів Гітлера, він кудись зник,— і ось тепер з'явився першого ж дня! На голові в нього той самий капелюх, в якому він ходив останнім часом, але він уже встиг натягти мундир айзарга з блискучими погонами й гудзиками. Не звернувшись уваги на Клавса, він подався до власного будинку, біля якого галасував гурт німців. Винищувач малини і досі щось живав на ходу, його щелепи рухалися так енергійно, ніби вони весь день нудились без роботи і ось нарешті знайшли собі діло. З кімнати хтось гукнув, теж, видпо, з напханим ротом, але все-таки владно, видавлюючи слова з живота:

— Кібіц!

«Кібіц!» — озвалося в Клавса Бруніса десь усередині.

Кібіц рвучко обернувся і завмер, скинувши руку до каски, так ніби його тілом керував не він сам, а хтось інший, хто владно сіпав за мотузку. Навіть щелепи у нього застигли, лише за щокою випнулося велике жовно. Тому й відповів він скоріше через ніс,— рота відкрити не наважувався, щоб не випала жуйка.

— Що накажете, пане лейтенант фон Дітріх?

Як і більшість латиських селян, Клавс Бруніс трохи розумів німецьку мову. Та лейтенант фон Дітріх говорив, якось перекочуючи в роті язык, і, певно, особливою військовою мовою, якої Клавс не зінав. Тільки й второпав, що лейтенант кілька разів згадував штаб: цього чоловіка відвести до штабу; він знає всіх тутешніх і зможе розповісти. Клавс уп'явся поглядом в сіре, заросле щетиною обличчя; але в того повіки були опущені, і він дивився в бік участку. Людина, в якої совість чиста, не відвертатиметься!

Коли Клавс проходив повз Кібіца, той, здавалося, зовсім не помітив діда, але на хлопчика подивився так, ніби насилу стримувався, щоб не вп'ястися в нього. Навіть руки були зігнуті в кулаки, а щелепи жадібно рухалися — ніби вони ось-ось залишаться без роботи. Від погляду його зеленаво-жовтих блискучих очей Клавса поїняв дрож.

— Остерігайся цього! — шепнув дід Ілдісові, коли вони нарешті проминули Кібіца.— Це страшний німець!

— Розбійник! — поважно додав хлопчик.

Клавс знову повів Ілдіса до річки. Ілдіс спурляв у воду камінці, а потім вирішив загатити іржавий, завширшки з долоню, рівчачок. Ще вчора він загатив тут греблю, і за ніч назбиралася чимала калюжа. Але вода просочилася в іншому місці, і все «озеро» вибігло. Присідівши на березі з годину, Клавс Бруніс покликав онука, і вони пішли назад.

Двері, як і досі, були відчинені навстіж. У кухні Ілдіс зупинився й закричав:

— Дивись! Він виніс мое ліжко!

Ліжко й справді було винесене на кухню й поставлене біля плити, де раніше стояв ослін для відер з водою. Звичайно, на ковалеве ліжко тут не вистачило б місця, а Кібіц навряд чи вмістився б на дитячому ліжку. Але він, мабуть, вирішив по-своєму: синя ковдра акуратно розстелена, під білу подушечку підсунуто згорнуту забръхану шинель. На ліжку, поряд з гвинтівкою,— жменя па-

рваних разом з листям ягід смородини, серед них лиш п'ять-шість спілих, купа крихт і невідомо де добутий окраєць білого хліба з обшипаною скоринкою.

— Він накидав сміття на мое ліжко! — ледве стримуючи сльози, вигукнув Ілдіс.

— Мовчи, синку! — намагався заспокоїти його Клавс.— Тепер тут нічого нашого немає.

Ковалеве ліжко стояло голе; на металевій сітці лежать стари, стоптані, але дбайливо начищені й перев'язані мотузком лейтенантові чоботи. Складений матрац і подушки перенесено на ліжко Клавса. Пишно збиту постіль застелено двома ковдрами, які ткала ще покійна ковалева мати, а зверху лежать дві великі подушки. Все приготовлено ніби для довгожданого гостя.

Лейтенанта в кімнаті не було, але був Кібіц. Він стояв навколошки перед фанерним ящиком, на боці якого була розплівчато написана хімічним олівцем адреса. Поряд лежали молоток, купка цвяхів і кришка; в ящику Клавс побачив свою пилку-одноручку, старанно обгорнуту папером, і два рубанки, зроблені ним з яблуневого дерева. Тут-таки лежала гора різних речей: купа вовняних панчіх, дві скляні банки, знята з держака щітка для підлоги, ковалів пасок і стари Ілдісові черевики. На столі валялися приготовлені до впакування светр Клавса, ковалева шапка-ушанка, кілька сорочок і простирадла — все, що знайшлося в шафі. Дверцята шафи — відчинені, а всередині — порожньо.

Кібіц старанно загортав у газету якусь досить велику вугласту річ. На біду, Ілдіс помітив це раніше, ніж Клавс устиг його зупинити, і кинувся до солдата:

— Мій коник! Віддай!

Справді, це був дерев'яний коник, вирізаний Клавсом. Коляска зі знятими коліщатами і збрусою лежала поряд на столі й ждала своєї черги.

Досі Кібіц ніби зовсім і не помічав їх. Він, не дивлячись, вирвав іграшку з Ілдісівих рук, підвівся, злегка нахилився на правий бік і вдарив хлопчика лівою ногою в груди. Той упав, як підкошений. Клавс підхопив його.

Пригнувшись, відставивши назад величезні кулаки і витягнувши шию, з налитими кров'ю очима і зціпленими зубами, Кібіц наступав на старого, наче розлючений тигр. Клавс з онуком на руках задкував до дверей і ледве не перечепився об поріг.

— Свиня собача!

Проте німець дуже швидко заспокоївся. Він знову дбайливо загорнув дерев'яного коника, щоб не зламався серед іншого добра, і бережно вклав у куток ящика, поверх двох рубанків, вміло прилаштував його, щоб займав менше місця. Потім схилився над столом,— там лежав олівець і шматок паперу з переліком речей. Підписав унизу: «41» і назув речі.

Він знову було взявся за пакування, але, певно, пригадав щось приемне: його широке обличчя розповзлося в усмішці. Кібіц дістав з нагрудної кишені гаманець з потертими краями, зняв гумову обв'язку і вийняв фотокартку жінки з хлопчиком. Щасливий вираз так і застиг на його обличчі. Спаковуючи коляску і збрую, він час від часу зупиняв вологі очі на фотокартці.

Клавс виніс Ілдіса надвір. Хлопчик навіть не крикнув. Очі його були широко розкриті, дихання зупинилося, до обличчя прилила кров; тільки надворі поступово повернулося дихання, воно виривалося разом з тихим стогоном. Але хлопчик не плакав. Коли Клавс напоїв його біля колодязя, він зісковзнув з колін і перелякано притиснувся до дідових ніг.

Плакати Клавс Бруніс не вмів, але горло йому стиснуло, а в роті пересохло так, що язиком не поворухнеш. Долоня старого мимоволі лягла Ілдісові на голову, немов намагаючись захистити його, сухі палаючі очі шукали довкола, чи не з'явиться хто, щоб охоронити цю слабеньку істоту від звірів у людській подобі. Але жителі містечка причаїлися в садах і під тинами.

Надвечір на шосе проти будинку Бруніса зупинилися по дорозі до Даугави навантажені автомашини. Навколо них метушилася зграя розбійників. Водії, вилізши з кабін, вовтузилися в кузовах, укладаючи посилики. Їхні власники ставали на колеса, жваво радячись, як краще розмістити добро. Офіцери, з довгими списками в руках, ходили біля машин, перевіряючи, чи все на своєму місці, чи все вкладено, чи не попсується або не поламається іхнє майно в дорозі. Коли наблизився лейтенант, солдати відскакували; після каркаючого, хріпкого або пискливого окрику-наказу рядові по двоє або по троє, наче від стусана, відлітали набік і, виструнчившись, застигали з витягнутими шиями. Армія переможців навіть награбоване добро вантажила дисципліновано, за строго встановленим регламентом.

На ящиках з фанери і дощок, на паках, дбайливо обшитих мішковиною або простирадлами,— скрізь хімічним

ропливчатим олівцем або чорною фарбою каліграфічним почерком були виведені адреси: Кенігсберг... Штеттін... Кельн... Хунгерсдорф... Здавалось, одне лиш містечко Земдега, що простяглося на березі Даугави, повинно було одягти й нагодувати всю обідрану, зголоднілу «велику, непереможну» Німеччину. З машини стирчали ніжки столів і стільців, столярні верстати, дитячі колясочки, навіть старі відра й бочки з-під оселедців западобилися. На кожну річ був наклеєний ярличок з адресою; солдати підбігали, щоб зайвий раз поплескати долонею свої скарби.

Кібіц забив свій ящик і пішов шукати помічників, щоб віднести його. Не бажаючи потрапляти їм на очі, Клавс з Ілдісом крадькома перейшли шосе, перебралися в провулку через канаву і присіли в кропиві під тином.

Два німці винесли ковалеве ліжко. Крекчуши і сопучи, тягнув свій ящик Кібіц. Через те, що ті двоє називали його ефрейтором, то, зрозуміло, в нього були деякі переваги. Він забрався в кузов машини, розсунув інший вантаж і зручніше віклав свою посилку. Потім затяг ковалеве ліжко, до якого були прив'язані мотузком навіть маленькі козла для роззування чобіт, і дбайливо пригладив наклеєний папірець. Потім разом з помічниками ще виволік з будинку порожню шафу.

«І цей старий мотлох знадобився! — насмішкувато подумав Клавс. — Увесь шашелем сточений, один завіс одірвався, дверцята випадають, замка давно немає...»

Він здригнувся: хтось визирнув з-за тину. Кирпате обличчя і білі, вишкірені в злій посмішці зуби. Він відразу впізнав Балтінієне. Вона вже теж навчилась стримувати свою ієрихонську трубу і розмовляла пошепки:

—Дивись, тягнуть і твою стару шафу! Порохнява їм і вічі сиплеться, а вони цуплять! І це солдати, це армія! Зграя злодіїв і грабіжників! Барахольники! Зграя голодних псів! Тільки й норовлять щось ухопити! Можна уявити, яка та прославлена Німеччина, якщо вони вивозять навіть свинячі корита! Переможці... Радянський Союз захотіли перемогти! Дарма, ми ще порадіємо, коли вони валятимуться обіч доріг і канав!

На шосе хтось гаркнув команду, та так, наче його навпіл роздирали. Кібіц стрімголов скотився з машини, вся зграя вантажників добра вмить відскочила вбік. Заревла одна машина, за нею інші і, нарешті, посунули, шурхочучи важкими гумовими шинами по гладенькому шосе;

одна, друга, третя — вісімнадцять машин, на строго визначеній відстані одна від одної. З містечка Земдега прямо до Німеччини, до «непереможної» Німеччини!

— Швидше тягнися, тварюко! Пан лейтенант бажає бачити твою пику!

Обидва зайдли в кімнату. Жовті очі з виразом люті проводжали хлопчика. Але ніякої пожежі тут не сталося і навряд чи Клавс так уже терміново був потрібний Дітріхові.

На столі лежав лейтенантів ранець, каска, кобура пістолета і дві ручні протитанкові гранати. Там-таки стояла забута Кібіцем фотокартка. Притиснувши до живота та-кий самий окрасець білого хліба, який щойно лежав на ліжку ефрейтора, Дітріх відрізав од нього товсту скибку. На дні горщика було ще трохи масла. Він намазав масло завтовшки з палець і взявся за недоїдений шматок чайної ковбаси. Порізав її на п'ять кружалець і, не знявши шкурки, поклав на хліб. З одного боку ковбаси не вистачило; він подумав, розсунув кружальця ширше, щоб між ними були проміжки, відрізав краї і поклав їх на вільне місце. При цьому безугавно гучно сопів носом.

У Клавса й Ілдіса було досить часу, щоб добре роздивитись його. А втім, Ілдіс лише побіжно глянув спідлоба; його увагу більше привертали гранати і руків'я пістолета, яке стирчало з кобури.

Клавс з пристойності дивився вбік, але бачив усе. Рудувате, коротко стрижене волосся німця нагадувало стару щітку, а червонувате, вузьке і довге обличчя — морду старого коня. На довгій жилавій шиї випинався рухливий вугластий кадик. Кістляви пальці з синюватими нігтями рухалися впевнено, але мляво, як заморожені. Та й сам лейтенант чимсь нагадував замороженого, хоч на вулиці світило яскраве липневе сонце і в кімнаті було задушно й жарко.

Клавсові було гайдко дивитись, як єв німець. Коли він дивився на цей скелет, його трохи нудило, але страху він не відчував. Він почав розглядати фотокартку, залишенну Кібіцем. Молода жінка в білій блузі; на грудях майстерно зроблена — певно, коштовна — велика брошка, а на плечах квітчаста шовкова шаль з довгими китицями. Біля жінки — хлопчик з відвислою нижньою губою і розпущенним по плечах довгим, як у дівчини, волоссям. Клавс

подивився на свого Ілдіса, і йому стало майже весело.

Але нараз він пригадав барсучі очі Кібіца й урвав свою думку: може, саме через це німець так і зненавидів Ілдіса?..

Лейтенат Дітріх засопів. Певно, помітив, що латиський селянин — черв'як, порохно, непотріб — не виявляв належного страху та пошани перед особою свого пана і покорителя.

Вхопивши трьома пальцями шматок, він притиснув його зверху ще й вказівним, щоб негайно навести порядок, якби якесь кружальце ковбаси наважилося пересунутись з відвденого йому місця, і відірвав зубами такий великий шмат, що, здавалося, він не поміститься в роті. Але німець все-таки впорався, лише щоки надулися, як два пухирі, і губи міцно стиснулися, щоб жуйка не вискочила.

Тут він уперше глянув на старого. Це не були звичайні людські очі. За скельцями окулярів зяяли дві наповнені каламутною крижаною водою ямки, на самому денці яких ворушилося щось живутувате. Сам погляд теж був незвичайний. Він сковзав якось знизу вгору — від черевиків по нових сукняних штанях і затиснутому в руці картузі і потім до підстриженого кружальцем каштанового волосся, яке, незважаючи на сімдесят років, тільки на скронях трошки посивіло.

Очі його обмацали старого, немов обшукуючи. Смагливі обличчя Клавса було спокійне. Біль, переляк, приниження і відчай — усе, чого так дошукувався в його очах переможець, було старанно приховане.

Клавс чекав, як ось-ось гримне такий самий нестяжний вигук, як тоді, коли відправляли автомашину. Але цей живий скелет міг витиснути із себе лише хрипле сопіння. Він умів розмовляти по-латиськи тією ламаною балтійською говіркою, яку Клавс не раз чув на своєму віку. Незважаючи на те, що половину слів фон Дітріх ковтав разом із шматками хліба, старий розумів його добре.

— Хлопчика геть!

Клавс хотів було відхилити від себе Ілдіса, але той притиснувся до нього ще міцніше. Лиш коли за спиною почулися човгаючі кроки Кібіца, Ілдіс відірвався від діда і, далеко обминаючи ефрейтора, вибіг надвір. Двері зачинилися.

Лейтенант Дітріх розвалився в шкіряному кріслі, яке перенесли з колишнього кабінету начальника поліцейського участку, і простягнув ноги, щоб весь час бачити жовті краги.

— Де твій син?

Клавс чекав цього запитання. Він знизав плечима:

— Я не знаю. Він мало бував дома. Весь час працював у Кегумі.

Лейтенант ковтав і ніяк не міг проковтнути шматок; разом зі словами з рота вилітали крихи:

— О, ти не знаєш? Так ти в мене дізнаєшся! Я вам покажу Кегум! Ми їх усіх перевішаємо, та й таких, як ти, теж!

«Ідіот! — подумав Клавс.— Навіть допитувати не вміє, відразу погрожує! Вішай — сила на твоєму боці!»

Лейтенант і справді був недосвідчений слідчий. Він не зумів ні збити старого з пантелику, ні принаїмні змусити його відчути свою цілковиту нікчемність, примусити його тремтіти й пітніти з переляку. Все, що Клавс почув від нього, скоріше було схоже на бурмотіння ображеного.

— Більшовики! Грабіжники і негідники! Відібрали в поміщиків землю! Залишили панові п'ятнадцять гектарів! Щоб поміщик сам вивозив гній і їздив у ліс по дрова! А податки мусить сплачувати, як кожний нікчемний селюк! Тепер з цим усім покінчено! Гітлер наказав усіх вас запрягати в рала й шмагати батогами. Шмагати, поки м'ясо не відпадатиме від кісток! І перевішати!.. Перевішати всіх, до останнього хлопчика...

Клавс Бруніс і сам собі дивувався: його зовсім не лякали ні погрози, ні сичання цієї довгошійої гадини: не вже один день міг так його загартувати?

Але фон Дітріх і сам, певно, зміркував, що подібна істерика не до лиця ні його званню, ні становищу володаря. Він знову відкусив чималий шмат бутерброда, причому з таким виглядом, ніби відривав його від самого Клавса. Його очі знову стали схожими на ямки, наповнені каламутною крижаною водою, на дні їх звивалося щось жовте. Він спробував заговорити владним тоном:

— Ти залишишся тут. Спатимеш у прихожій під дверима, де сплять собаки. Покличу тебе — негайно повинен з'явитися! Якщо свисну — прибіжиш, як собака! Зрозумів? Замітатимеш у кімнаті, стелитимеш постіль, чиститимеш чоботи.— Він погладив жовті краги.— І при цьому

постараїся пригадати, де твій син та й інші! Ти маєш знати все!.. Нехай зайде хлопчисько!

Лейтенант провів рукою по спіtnілому лобу. Виходячи, Клавс торкнувся і свого лоба; на щастя, він був сухий.

Кібіц стояв на ганку, певно, невдоволений тим, що лейтенант нескористався його послугами. Він рвучко оберпувся, знову зірвав з голови Клавса кашкет, пошпурив на землю і почав топтати.

— Свиня собача! — шипів він.— У кашкеті ходиш?!

I-i...

Клавс удав, що це його не стосується! Про себе він уже не думав, але що буде з Ілдісом? Що вони зроблять з ним?

Ні, його Ілдіс не такий. Він не втече, поки тут дід. Ілдіс вийшов з-за рогу будинку, подивився занепокоєно і допитливо — чи не сталося чого з дідом?

— Синку... Тебе кличуть...

Дід промовив це підбадьорюючим, навіть благальним голосом. Він боявся, що хлопець упреться, почне відмовлятися. Але він недооцінив свого внука: Ілдіс тільки кивнув головою, ніби все було й так зрозуміле. Виструнчившись на весь свій маленький звіст і міцно стиснувши губи, зайшов до кімнати. Кібіц кричав ще з порога:

— Не можна розмовляти! — вхопив хлопчика товстими пальцями за вухо і потяг його так, ніби той чинив опір. Гаряча хвиля крові вдарила Клавсові в обличчя: його Ілдіса — за вухо, ніби якесь собаченя! Але здоровий глузд переважив, він стримався.

Потоптаний німцем кашкет і досі валявся на підлозі. Та хіба він ще коли-небудь його надіне? Клавс запхнув кашкет ногою далі під місток, — принаймні не доведеться зривати з голови і виструнчуватися перед конячою мордою як рабові, як кріпакові...

Серце стукотіло, як молот, у вухах стояв глухий шум. Що вони там роблять з Ілдісом? Клавсові здалося, що крізь шум у вухах долинає дитячий плач. Він ледве не спіtkнувся об поріг. На кухні біля плити лежала покинута сокира. Клавс, немов божевільний, не зводив з неї очей. Коняча морда щось прохрипіла за дверима, потім почулося ревіння Кібіца, а після цього їм щось відповів Ілдіс — чітко, виразно і вперто. Ага — його синок! Навіть дитини не змогли залякати. Клавса охопила радість, ніби він несподівано знайшов якусь коштовність.

Ілдіс вийшов увесь червоний, з повними сліз очима, але зуби його були зціплені, і жодна сльозинка не покотилася по його щоках. Клавс заговорив з ним, одійшовши тільки далі від дверей.

— Про що він у тебе питав?

Ілдіс презирливо стенув плечима:

— А про що йому ще питати? Де батько...

— Ага! І в мене те саме! А ти що?

— Сказав, що батько на роботі.

— Правильно, синку! Наш батько завжди на роботі!

— А Кібіц закричав і сказав, що вб'є.

— Я чув, як він горлав. Але ж ти по-німецькому не розумієш.

— Він показував, як скубуть і б'ють.

Клавс присів перед хлопчиком навпочіпки і гаряче зашепотів:

— Остерігайся їх, дитино, більше, ніж вогню, більше, ніж звірів диких! Вони гірші за тих вовків з дурних казок, які живцем ковтають дітей. Я бачу, що ці скажені вовки, нацьковані Гітлером, найбільше ненавидять саме дітей.— Клавсові забракло слів.— Поки... до того часу, коли...

Але Ілдіс усе це вже збагнув. За цей час він устиг засвоїти те, про що перешіптувались між собою всі знедолені.

— Коли прийде Червона Армія і всіх їх розстріляють! — різко закінчив він за діда.

— Правильно, синку! Коли прийдуть твої друзі минулого літа. А вони незабаром прийдуть, ось побачиш!

— У Григорія автомат,— Ілдіс згадав свого щирого друга,— ще кращий, ніж у німців, і може стріляти багато-багато разів. І я їм скажу, щоб Кібіца — першого!

— А я — щоб конячу морду теж!

Але нараз Клавс помітив, що одне вухо в онука у крові.

— Проклятий! Розірвав тобі вухо. Пазури, як у стерв'ятника!

— Нічого! — заспокоїв його Ілдіс, витираючи кров.— Зовсім не боляче, він мені нічого не може зробити. Дипвісся — я ж не плачу...

— Плакати не треба. Ніколи і ні за яких обставин. Вони тільки того й сподіваються. Їм наші сльози солодші за молоко.

Повз них прочовпав Кібіц і, не глянувші на них, вийшов на шосе. По згорблений спині, нахиленій брудпій

шиї і по опущених, немов застиглих руках було видно, скільки в ньому готовності здійснювати все нові й нові злочини.

Трохи згодом вийшов і лейтенант. Жовті краги виблискували на вечірньому сонці, як лапи лелеки. Він підіймав їх з видимим задоволенням, але і в ході, і в усій його постаті відчувалась якась розслабленість.

— Доведеться нам з тобою спати в прихожій, під дверима,— попередив Клавс Ілдіса.

Ілдісу це було байдуже: в його житті сон не мав великого значення. Обидва злізли на горище, аби дістати звідти оберемок стружок: нічого іншого на підстілку не знайшлося. Серед дощок і стружок Ілдіс натрапив на свій автомобіль, який вирізав йому минулого літа дід з липи. З їхньої старої липи — її викорчували, коли прокладали шосе і треба було вирівняти закрут дороги. Ілдіс прихопив автомобіль із собою.

— Він у мене і коника, і коляску забрав,— у хлопчиковому голосі забриніли сліози.— А цього... я йому не віддам!

Спustився вниз і побіг сховати іграшку під кущем смородини, за дровітнею.

Поки вони лаштували собі в прихожій за дверима постіль із стружок, до хлівця під'їхала двоколка. Іздовий випряг і завів коня, а біля дверей залишився підліток з гвинтівкою. Каска зсунулася йому на самий ніс. Він стояв, не ворушачи навіть кінчиками пальців, наче проковтнув кілок.

Першим повернувся лейтенант фон Дітріх. Він скоса поглянув на купу стружок у прихожій, але не сказав нічого, тільки засопів, немов у нього почалася страшенна нежить. Незабаром він знову покликав Клавса.

— Ей, ти! — так тепер до нього зверталися; імені в нього не стало.— Розпали в плиті.

Клавсові спочатку здалося, що він не дочув: у кімнаті було так душно, що хоч піджака скидай.

— Сказано — розпалити в плиті! — лейтенант навіть стукнув кулаком по столу.— Оглух, чи що?

Ні, Клавс не оглух. Розпалити, то розпалити. Він пішов по дрова. А що, як лейтенант і справді мерзне; може, отаких навіть лагідне латиське сонце не зігріває!

Вартовий біля хлівця злісно огризнувся, наче пес, коли наближаються до його миски. Дітріх відхилив двері і щось гукнув вартовому, лише тоді Клавс зміг зайти в хлівець,

Розпалюючи в плиті, він безперестанку відчував на собі погляд конячої морди: дивиться, де б укусити. Але коли Клавс обертається, водянисті очі тікали кудись убік, і обличчя ставало байдужим. Лейтенант звелів присунути крісло начальника поліції до самої плити і розстебнув мундир, щоб краще гріло. Він сидів перед вогнем, випроставши ноги, і з насолодою потягався.

«Мерзне!..» За інших обставин Клавс від душі посміявся б з цього.

Кібіц приніс курку і наказав Клавсу обскубти її. Ілдіс сковався в саду,— Клавс бачив, як за кущами зрідка мелькала його голівка. Єфрейтор крутився тут-таки, пе перестаючи командувати і лаятись. Кожну пір'їнку треба було уважно прибрати в кошик з-під картоплі. Кібіц підхопив на свою широку долоню навіть пушинку, щоб її не занесло вітром.

Це була курка Вілнісне, хто ж її не знав? Скільки разів Клавс грудками виганяв її разом з усім виводком з городу. Тепер у нього вже не було на неї зла: звичайно, особливо жаліти вкрадену курку не варто, але доля її все-таки була сумна. Клавс провів великим пальцем по холоній, бугристій шкірці, під якою відчувався шар жовтого жиру. «Строщать тебе німецькі ненажери і кісточок не залишать...»

Курка вгодована, але відразу видно, що стара її тверда: дрібний пух на лапках ніяк не обирається. Клавс зайшов до кімнати обсмалити її. Але там уже було в нього два командири: наперед смакуючи печеною, несподівано пожавішав і Дітріх. Очі блиснули за круглими скельцями, пальці заворушилися, кінчик язика ковзнув по губах. Він тривожно сопів, коли Клавсові не відразу вдавалося обсмалити її саме так, як його вчили. Німець змерз і зголоднів... Клавс повеселішав.

За правилами, таку стару квочку слід було б укинути в каструлю, залити водою, накрити покришкою і варити доти, доки вона не стане м'якою. Але сьогодні порядкував не він. На кухню вийшов сам фон Дітріх: таку серйозну справу не можна безконтрольно довірити якомусь старому із Земдеги! Сковороду! Масла! Сала! Сметани!.. Солі!.. Мабуть, він менше виявляв запалу, коли командував підрозділом. Сірі щоки почервоніли, здавалося, навіть почала нагріватися крижана вода в очних ямках. Кібіц стрибав біля нього, сопучи і облизуючись. Богонь здавався їм замалим. Кібіц ухопив з полиці жмут газет і сунув у плиту. Заго-

готівши, вирвалося полум'я, на сковороді спалахнуло сало. Кібіц, заверещавши, так підстрибнув, ніби сам опікся, замахнувся, але не вдарив, надавши цей привілей начальству. Клавс перевернув курку, один бік її вже добре підрум'янився. Дітріх не втерпів, відірвав недосмажений шматок — покушувати, чи досить солі. Обпік пальці киплячим жиром, крекнув і почав їх обсмоктувати, запхавши в рот разом зі шматком м'яса. «Ненажери, ненажери! — сміявся в думці Клавс. — Підкорювачі світу! Глядіть, щоб не луснули од наших поросят і курей!»

Коняча морда пішов до кімнати й сів писати листівку — певно, для того, щоб хоч ненадовго забути про курку, яка так спокусливо шкварчала на сковороді, що будь-який німець міг позбутися розуму. Бурмочучи і озираючись, вийшов і Кібіц. Але незабаром повернувся, несучи повне відро синюватого, збираного молока. Відро зі зливного пункту, молоко теж, певно, звідти — іншого сепаратора в Земдезі не було. Поставивши відро на край плити і нахиливши його, Кібіц, крекчучи і пирхаючи, почав пити молоко, як корова, що зовсім змучилася від спраги. Клавс намагався не дивитися в його бік, але вуха не заткнеш, і його занудило. Напившись, ефрейтор поставив відро під ліжко і спустив нижче ковдру, мабуть, для того, щоб лейтенант не побачив. Молоко вчорашиє і, звичайно ж, кисле, та поки Клавс підсмажував курку, ефрейтор ще раз дістав відро і нахилився над ним. Він їв очима м'ясо на сковороді, але жорстка дисципліна не дозволяла йому простягти лапи до здобичі начальства.

Клавс знову перевернув курку Вілнісне, поворушив у плиті і тяжко зітхнув. Ось до чого він дожив! Став кухарем у цих ненажер із Німеччини, які спустошують Латвію. Коли б під рукою був миш'як, він би не стримався, хоч потім і самому настав би кінець!

Лейтенант Дітріх, так і не докінчивши листа, прибіг на кухню і відштовхнув Клавса від плити:

— Що тут у тебе таке? Так ти й до півночі не підсмажиш! — Він відірвав шматок м'яса, пожував, морщачись, і проковтнув. — Не вміш навіть курку засмажити, тварюко! Самого б тебе на сковороду — ураз би навчився! Ну, неси до кімнати!

Але нести Клавсові не довелося. Кібіц випередив його. Йому залишилося тільки дивитись, як ефрейтор несе блюдо, запустивши в гарячу підливу великі пальці, щоб потім було що облизувати. Дітріх удався було за допомогою

до виделки, але це однаково, що розрізати трохи розмочену підошву. Тоді він ухопив курячу ніжку обома руками, і навіть на кухні було чути, як він заплямкав і засопів.

Не впорався він тільки з одним крильцем; лейтенант сам поклав його на чисту тарілку і відніс до комірчини.

— На ранок, до сніданку... — сказав він і посварився на Кібіца пальцем.

Але той уже був глухий і німий! Поставивши брудний посуд на плиту, він узявся за кістки.

Поки Кібіц смакував, а лейтенант поригував і потягався в кімнаті, Клавс вирішив розшукати хлопчика і покласти його спати.

— Ти лежи і не воруєшсь, — пошепки повчав його Клавс, — незабаром проб'є дев'ята і не можна буде виходити з дому. Коли не спиться, удавай, що спиш, тоді вони тебе не зачеплять.

Клавсові вдалося посидіти біля хлопчика, що засинав, хвилин десять, — з кімнати знову гаркнув лейтенант: йому заманулося чаю, та якомога швидше і найгарячішого. «Швидше і найгарячішого», — перекривив його подумки Клавс, ніби хотів зуміє скип'ятити скоріше вогню і гарячіше окропу.

Лишився ще окрасець білого хліба й трошки, на дні горщиця, масла. Але лейтенант лише люто блиснув скельцями окулярів. Яєць! Чому на столі не видно жодного яйця? Щоб завтра вранці було бодай двое!

«Двое», — знову перекривив його Клавс. Самі жеруть курей, а потім вимагають яєць! Хіба в них, у Німеччині, вороні несуть яйця, чи що?

Лейтенант, випивши чотири кухлі чаю, сидів і копирався в зубах; ефрейтор, упоравшись з недоїдками, знову взявся за відро з молоком. Клавс прибрали посуд. Нарешті почали роздягатися, щоб укластися спати. Свої краги Дітріх поставив біля ліжка, певно, для того, щоб можна було і лежачи милуватися ними. На Клавса раптом напав страшений кашель, він затулив долонею рота і писнув: на Дітріхові були довгі близкучі віскозні жіночі панчохи рожевого кольору, пристебнуті дитячими резинками. Оскільки ноги переможця були без литок, панчохи звисали широкими зборками. Опудало городнє, справжнє опудало! Хоч зараз став у коноплі!

Ось він уже в ліжку, ковдра натягнута до самого рота, пенсне й кобура пістолета на столику, але Клавс відчуває, як із спрямованих на нього очей виповзають слизькі

щупальця і бігають по його спині. Він швидко виходить на кухню. Кібіц теж улігся. Веселіший за Клавса чоловік тут уже не втримався б од сміху: ефрейтор був у яскравій ситцевій сорочці без рукавів з великим викотом навколо ший; рудувата мавпяча шерсть на грудях прикрашала це німецьке декольте. Сорочку, мабуть, він прихопив мимохідь десь у литовському селі або містечку... На кухні було нестерпно жарко, а ефрейтор укрився поверх стьобаної ватяної Ілдісової ковдри шинеллю. Ліжко, звичайно, коротке, тому ноги до колін висунулися з нього й брудні ступні вперлися в плиту.

Клавс вийшов у прихожу, тихо сів біля онука. Ілдіс лежав, не воруваючись, із заплющеними очима, але хто зна, чи він справді спав,— хлопчик добре навчився прикидатися.

У прибудові, в майстерні, гупали підбиті цвяхами чоботи,— там розташувалося шестero солдатів з охорони мостів і залізниці. Вони ще довго белькотіли і вовтузились, викидали через вікно недокурки, які, падаючи, на мить освітлювали шпарини зовнішніх дверей.

Жителі містечка спали, як загнані в нори миші. Але справжньоїтиші не було. Десь біля Народного будинку чути було ревіння і регіт, вересклівий оркестр почав було якийсь марш, та захлинувся на півтакті. Там бенкетували штабісти, які прибрали до рук залишки спиртного. Хтось надсадно горланив «Вахт ам Рейн».

Клавс пригадав, як коваль у перші роки після повернення з латиського стрілецького батальйону у веселу хвилину любив заводити на цей мотив:

Підем німців переб'єм,
Латишам повернем волю!

Коваль... Воля... Він тяжко зітхнув. Ілдіс повернув голову,— напевно, уві сні. Клавс нахилився до нього. Але хлопчик не спав; обома руками він обхопив діда за шию і притягнув до себе:

— Давай утечемо звідси! До татка...

Як він здогадався, про що весь вечір думав Клавс? Дід відповів таким же тихим шепотом:

— Неодмінно втечемо. Обміркуємо завтра, як краще це зробити, і втечемо. А тепер спи, ти стомився. Може, наступної ночі нам спати не доведеться.

Поступово все затихло, стало зовсім темно, вже не можна було розглядіти шпарин у дверях. По шосе

процокали копита — проскакав верхівець. Ілдіс дихав рівно, мабуть, справді заснув. Клавс тихо влігся на стружках. От аби заснути, принаймі хоч ніч міне непомітно. Але пережите за день запало надто глибоко — воно кололо в грудях, палало в мозку.

Кібіц за стіною хропів за трьох. На своєму віку Клавс немало чув, як храпуть люди, але цей храпів на свій особливий лад — не горлом, а черевом, та ще й стогнав. «Печінка до горла підступає», — подумав Клавс.

Але потім крізь сферайторове храпіння він почув новий звук. Так, це рипить його власне ліжко. Лейтенант обережно кашлянув, мабуть, затуливши рота долонею, і босий вийшов на кухню.

«Іде перевірити, чи ми тут», — подумав Клавс.

Але ні — це грюкнули двері комірчини, брязкнула тарілка. Ага! Пішов за рештками курки, не міг дочекатися ранку. Не дійшовши до кімнати, лейтенант голосно заплямкав. Так, Кібіцу тут немає чим поживитись! І що важить для такого дармоїда курка Вілнісне! Дві індички умне за один раз, та ще й мало буде. Ненажери! Дармоїди! Невже й справді в Німеччині їм дістаються лише жаби та ворони, як кепкували люди? І Клавс виразно уявив, як по траві стрибає смертельно наляканна жаба, а за нею женеться лейтенант фон Дітріх, стрибаючи так само, як вона: навіть пенсне впало з носа. Недарма ж у нього і ноги, як у журавля...

І, невідомо чому, перед очима постала власна комірчина, якою вона була напередодні різдва. На верхній полиці спокусливо жовтіли білі пироги, а інші дві полиці були геть-чисто заставлені мисочками холодцю з поросяті, вкритого тоненькою плівкою жиру. Потім думка сама перелетіла до Риги, до ларків центрального базару зі штабелями м'яса і горами ковбас. Пустити б туди на ніч отакого німецького ненажера — до ранку, мабуть, околів би, в усякому разі його роздуло б, як молоду кобилицю Фріцькава, яка навесні забралася в конюшину і потім простягла ноги. Та з кобили можна хоч шкуру зняти, а що візьмеш з такого скелета!

Хтось закректає і застогнав так, ніби настали його останні хвилини. Ні, це не лейтенант. На Ілдісовому ліжку стогнав і перевертався сферайтор, причому заткнувши чимсь рота, — можливо, — рукавом власної шинелі. Бойтесь потурбувати в сусідній кімнаті начальство. Терпів-терпів, але нарешті не витримав і вибіг надвір. Човгаючи і споти-

каючись, він ударився об одвірок, потім об двері, але далеко від ганку не відійшов. Клавс заткнув вуха, але все-таки не міг не чути, як той спорожнювався надворі з обох кінців і як лаявся вартовий біля хлівця. З гучним стогоном прочалапав Кібіц назад.

«А ти жери побільше зеленої смородини!» — подумав Клавс.

На кухні все затихло. Тільки десь відчайдушно замекала вівця. Клавс уже було задрімав, але раптом усе почулось спочатку: Кібіц знову завовтузився, знову кинувся до дверей. Шкутильгаючи назад, він знову зупинився і, розглядаючи в темряві Клавса з онуком, заскрготав зубами.

«Оде тобі відро молока», — подумав Клавс.

Потім усе це повторилося знову. Про сон не було вже чого й думати. Липнева ніч коротша за гороб'ячий ніс; незабаром щілини в дверях почали чітко вирізнятися в пітьмі. За стіною тихо шелестіло, — певно, дощило. На світанку стало прохолодно; Клавс зняв піджак і вкрив ним Ілдіса: стружка — це не сіно і не солома, від неї тепла не жди.

Настав похмурий, дощовий день.

По шосе промарширувала якась піхотна частина; ритмічно гупали важкі кроки, разів зо три grimнув окрикоманди. За півгодини розлігся глухий гуркіт; він поступово переріс в дзвінке громотіння, від якого двигтили підлога й стіни. Проїхали танки й тягачі з гарматами.

Коли затих здійнятий ними шум, почувся гул низько пролітаючого літака. Потім до станції погнали гурт, за ним другий, і довго ще долинало мекання овець і мукання корів. Худобу, певно, зігнали з навколишніх хуторів, наче на ярмарок. Тепер на дорозі вже не стихало: раз у раз проїжджали вантажні й легкові машини, стрекотіли мотоцикли, галасували німці. Коли пробило шосту, Клавс вийшов на подвір'я.

Спускаючись з останньої сходинки, він ледве встиг переступити піднітою ногою і вилявся: Кібіц за ніч напаскудив так, ніби тут побувало стадо свиней.

Шестеро солдатів з охорони станції вже вишикувалися в дві шеренги. Фельдфебель гаркнув команду; вони закрокували, високо закидаючи ноги і трамбуючи ними землю, неначе ті дурники, яких посмикують за мотузок. Вітер дув різкий, поривний, часом мрячив дощ. Придорожні клени й тополі даремно намагалися струсити із себе

свинцеву вологу. Зник полиск чорної гладіні шосе; тепер його покраяли глибокі, брудні колії, залишені важкими танками.

Скрізь валялося сміття, солома, все було загиджено: їдкий сморід стояв над містечком. Ще позавчора на шосе було чисто, навіть сухого листочка на п'яму не побачиш; його замітали двічі на день, а щонеділі містечкова молодь гуляла тут, як по бульвару.

Ось вона, вславлена німецька культура й порядок! Охоплений гніточим смутком, Клавс Бруніс зітхнув.

З боку Даугави до станції або до штабу проїхали чотири навантажені мішками грузовики. Мішки латиських селян,— їх відразу можна було впізнати по витканих на них різноманітних смугах і вишигах ініціалах власників. Так, досі комори латиських селян порожніми не були. На двох високо накладених возах везли конюшину самі господарі, за спиною в кожного стирчав озброєний німець. Трохи згодом з'явилася ціла валка селянських підвід, на них були повантажені косарки, жатки, плуги, пружинні й прості борони та інше сільськогосподарське знаряддя; останньою провезли молотарку волосного кооперативу. На кінних граблях з брязкотом проїхав німець у касці, затиснувши між колінами гвинтівку.

Латиські двори пограбовані геть-чисто.

Потім з'явилася ще одна незвичайна підвода. На короткому селянському візку лежали в ряд три мішки із зерном і четвертий з борошном. А поверх них, догори ніжками, красувався дубовий письмовий стіл. Правував щуплявий лейтенантик, що, видно, вперше взявся за віжки. Молоденький, вгодований кінь, певно, необ'їжджений, ішов нерівно, іржав, раз у раз кидався вбік і сіпав вудилами, з яких клубками падала піна. Стіл на візку тримався погано, він щохвилини зсовувався то в один, то в другий бік. Мабуть, у візника не знайшлося мотузки або він не здогадався прив'язати його. До столу була акуратно приклесна записочка з адресою власника. Напевно, це сам власник і старався тепер доставити здобич до вагона цілою і неушкодженою. Не випускаючи з рук віжок, він одчайдушно метушився навколо воза; увесь спітнілий, забризканий багнюкою, він старався приладнати стіл і сварився. Проїхав синій лімузин, над опущеним склом висунув голову якийсь високий чин, щось люто гаркнув і пригрозив кулаком. Кінь став на дibi, потім рвонув

з місця. Візник спіткнувся, впустив віжки,— стіл підско-
чив і з тріском ударився об бруківку.

Клавс Бруніс навіть захлинувся від радості, але цієї ж
миті прикрив рот долонею.

З кімнати виповз Кібіц. Єфрейтора не можна було
впізнати: згорблений, як трухлява, зігнута вітром верба,
ішов він, обома руками тримаючись за живіт. Його об-
личчя стало сизувато-сірим, а обтягнуті жовтою шкірою
вилиці випиналися ще дужче; глибоко запалі очі блищали
такою звірячою люттю, що Клавса кинуло в дрож. Єфрей-
тор посунув до участку — ще вчора говорили, що там
нашвидкуруч обладнано амбулаторію і польовий лаза-
рет.

Прокинувся і Ілдіс. Клавс обтрусив з нього стружки
і ще раз попередив:

— Будь обережним, синку... Надворі дощик, ти краще
сховайся кудись під дерево або навіс. Тільки не показуйся їм на очі і близько не підходь. Цей день якось
переб'ємося. Наступної ночі нас тут не буде. Я тільки
подивлюся, як це краще зробити. Кібіц учора обжерся,
бігав цілу ніч, а зараз потягся до лікаря. Може, його
покладуть у лікарню, тоді лиха буде наполовину менше.
Усе подвір'я запаскудив, як та худоба! Дивись гарненько
під ноги!

Хлопчика, видно, турбувало своє:

— Коли б не вкрав він моого автомобіля!

Ілдіс вислизнув у садок: пересвідчитись, чи на місці
іграшка.

Прокинувся лейтенант Дітріх. Був злий, гикав. Натя-
гаючи штани, бурчав і кліпав підсліпуватими очима. Клав-
са він ніби й не помічав, але, зійшовши по східцях, рево-
нув не своїм голосом:

— Тварюки і свині! Що це — житло чи смітник? Щоб
зараз же було все прибрано.

Клавс хотів був пояснити, що раніше тут завжди було
чисто, але от, мовляв, пан єфрейтор уночі бігав надвір...
Це не допомогло, довелося діставати лопату, закидати
всю цю гидоту і зверху посыпати піском.

Пап лейтенант, зпявши біля колодязя сорочку, без-
перестану лаяв латишів. Він, мовляв, бував і в Чехії, і в
Голландії, і у Франції, і в Норвегії, але такого брудного,
нечепурного народу, як латиші, ніде не зустрічав. Негри
в Африці і то культурніші за тутешніх дикунів! А тим
часом саме вони протягом багатьох віків мали перед

очима прекрасні зразки німецької культури, але навчитися нічого не змогли.

Цей скелет, виявляється, ще й зміцнює своє здоров'я, загартовується. Витягши з колодязя відро води, він вмочив у ній губку і почав нею терти груди, пирхаючи і морщачись за кожним дотиком. Але потерти як слід спину йому все не вдавалося, він гукнув Клавса.

Гарну світлу губку, перев'язану голубою стьожечкою, напевне, вкрадено в якоїсь дівчини в Земгале. Забруднив чисте відро,— як тепер ним брати воду? Культурний! Він ще посилається на негрів! Бридко було доторкатися до цієї слизької жовтої спини. Клавсові здалося, ніби він міс якусь величезну жабу. Руки неохоче водили губкою, а примуржені очі дивилися вбік.

— Три дужче! Сили в тебе немає, чи що?

Немає сили?.. Клавс опустив губку у відро і потім так натиснув, що вода відразу ж потекла в штани. Лейтенант пихкав, та нарешті не витримав:

— Годі! Скребеш, як коняку!

Кава, зварена Клавсом, нікуди не годилася — помий, а не кава! Звичайно, кава не натуральна, а із смаженого жита й пшениці з домішкою цикорію, вирощеної Клавсом. Але справжня причина невдоволення була не в цьому: курка, біла хлібина, горщик масла, ковбаса — все це за один день. Лейтенант упорався лише з однією чашкою. Він одягся, переперезався навхрест ременями і пішов до штабу.

Кібіца в лазареті не залишили. Він повернувся ще більш посірілий і зі стогоном упав на ліжко, накривши голову ковдрою.

«Добре! — подумав Клавс.— Сьогодні буде спокійніше, не доведеться увесь час ховати хлопчика».

Але йому самому спокою не було. Прибігла Балтінісне: вчора померла Вірснісне, німці наказали ховати її. Сам Вірсніс уночі зник. Закопати покійницю доручили їй, Вілнісне, парубчикові Барантів і Клавсові. Везти на кладовище не дозволяють, звеліли закопати десь тут-таки, на лужку біля річки.

Клавс розшукував Ілдіса. Влаштувавшись під навісом хлівця, хлопчик стеріг свого автомобіля. Доки ховатимуть Вірснісне, нехай він куди-небудь піде. Кібіц, правда, ще спить, але ж він здихати не збирається: такий німець живучіший за кішку.

Труни не було. Довелося покласти Вірснієне на постілку і волочити по землі. Вілнієне перев'язала проламапу голову покійниці своєю хустиною. Їх супроводжували чотири німці з автоматами. Двоє з них були старі, а двоє зовсім підлітки. Не доходячи кроків зо три до річки, німці зупинилися й ткнули пальцем: отут!

Залишили Вірснієне на доріжці й заходилися копати яму. Німці стояли осторонь, старики смоктали люльки. В одного був кисет з різноманітних клаптиків — мабуть, перед від'їздом пошила дружина: він ласкаво провів по ньому долонею. Молоді вихвалиялись один перед одним вчорашньою поживою. На тих, хто копав яму, солдати не звертали ніякої уваги: очевидно, по-латиському ніхто з них не розумів.

Хлопчина Барантів цілу ніч не спав, і користі з нього було мало. Коли він, нахилившись, силкувався загнати лопату в твердий дерен, підійшов німець і, сміючись, стусонув його прикладом. Заплакана Вілнієне щось стиха шепотіла і раз у раз крадькома хрестилася; вона була жінка богомільна, до того ж православна. Проворна Балтінієне за минулу ніч теж помітно змарніла; під очима були сині круги, але язик і звички залишились ті самі.

— Не раз доводилося мені копати ями,— говорив півголосом Клавс.— У нас на кладовищі пісок, його хоч ложкою бери. Щоправда, узимку треба орудувати ломом і кайлом: тільки на дні доберешся до м'якого — труну засипати, щоб мерзлі грудки не проломили віко. Якось на кладовищі біля Цесіса, де похований Вейденбаум, довелося видовбувати могилу у вапняку. А ось у такому болоті випало вперше. Чого тільки не побачиш на своєму віку!

Балтінієне розумна й хитра. Натискаючи ногою на лопату, вона пошепки розповідає.

— Вірніс,— каже вона, перехоплюючи правою рукою держак лопати нижче, щоб зручніше було піднімати,— пішов минулой ночі. І Янкав теж, видно, і Теріньш. Останні троє чоловіків, якщо не лічити тебе і старого Земіта. Тепер бути тобі міським головою.

«Пішли усі троє! — у Клавса защеміло серце.— Не могли сказати... Ми б з Ілдісом теж... Та дарма, наступної ночі і ми підемо!»

Балтінієне говорила так, ніби кожне слово стосувалося тільки їхньої роботи.

— У мене все подвір'я закидали якимись невеликими ящиками, при них стойть солдат з гвинтівкою і нікого не підпускає. Він, сатаха, уночі поліз до мене в хлівчик.— Балтінісне скоса зиркнула на німців і зашепотіла ледве чутно: — Багато я на своєму віку поросят заколола, ніж у мене прихованій, вночі кладу під подушку. Нехай тільки спробує! Я їм не Анна Павар!

— Анна Павар... — процидив крізь зуби Клавс, — розгрулює з ними, показує, де грабувати!

— Хто не знає цієї повії. Ще під ту окупацію треба було її прибрести, вона багатьох виказала. І знову винюхує, куди хто пішов; тепер її родичам не буде спокою. Німці тут нікого не знають, це все вона...

Біля Народного будинку грямнув залп. Копачі на мить перервали роботу. Німці подивилися в той бік і засміялися. Балтінісне кивнула, наче для неї це не було несподіванкою:

— Поромника Світіса разом із сином... учора їх привели. На поромі порвався канат, і він зі всіма ящиками відплів кілометрів за п'ять. Німці вирішили, що Світіс зробив це зумисне. А в нього ж націоналізували двоповерховий будинок, і вінувесь час чекав гітлерівців! От і дочекався! Кажуть, що вони не дозволяють ховати розстріляних, трупи валяються тижнями, поки собаки та ворони не розтягнуть. Вірснісне ще пощастило, хоч і на болоті, а все ж таки в землі.

Яма вже була футів з п'ять завглибшки, на її дні пропустила вода. З лопат стікало багно. Підійшов німець, заглянув у яму.

— Досить! — гаркнув він, наче перед строем солдатів.

Клавс похмуро знизав плечима:

— Скільки я їх не копав — менше семи футів не бувало.

Але що вдіш! Він устромив лопату в стінку ями і по ній, підсаджений іншими, вибрався нагору; потім допоміг вилізти обом жінкам. Хлопець залишився.

Вілнісне наламала вербових гілок:

— Поклади на дно, не спускати ж її просто у воду.

На тій же постілці спустили покійницю в яму. Хлопець прийняв її і вклав — краще не вкладеш. Вілнісне нашвидкуруч зробила хрестик і подала ѹому:

— На груди поклади, все-таки хрещена людина! Ми з нею ще в бога вірили.

Докірливо подивилася на інших, хотіла ще щось сказати, та замість цього витерла слізозу.

Закутали Вірснісне в постілку, щоб грязюка не заливалася обличчя, і почали засипати яму. Раптом біля станції забахкала зенітна батарея. Високо в небі, в просвіті між хмарами, блиснув сріблясто-білий літак, схожий на ластівку. В освітленій сонцем синяві швидко розквітали жовті клубки вибухів. Але тільки на одну хвилину; потім просвіт закрився, жовті клубки побіліли і розвіялися.

— Радянські винищувачі! — вирішив хлопчина.

— Повернутися,— впевненим тоном всезнаючого стратега зауважила Балтінісне.— Ось побачите, скоро повернуться! В Естонії наші ударники уже б'ють їх, як чортів! Ці вбивці і розбійники довго не пануватимуть, не хазяйнуватимуть! Наші гармати і танки краші за німецькі,— самі бачили минулого літа. Виженуть німців з нашої землі, як сміття! Ви гадаєте, що ці четверо ще побачать свій фатерланд? Гадаєте, їх хтось закупуватиме, бодай отут на лужку, поряд з Вірснісне? Ни, кажу я вам! В придорожніх канавах валятимуться вони, як падло!

Могила була засипана урівень із землею. Німець обернувся, крикнув: «Годі!» — і показав рукою, щоб обіклали дерном.

— Нічого, нічого! — сидячи навпочіпки, Балтінісне дбайливо вмощувала дерен.— Цього місця ми не забудемо! Майбутньої весни або через весну, а могилку насиплемо. Квіточками обсаджу, братками з її ж садочка. Ці могили наших дітей навчатимуть, як треба до останнього подиху ненавидіти проклятих ворогів.

Хоч усі старанно витерли об траву облиплі грязюкою черевики, ноги все-таки були мов свинцем налиті. Дощ перестав, шосе почало підсихати. Німці вже пригнали кілька жінок з лопатами й мітлами — прибирати з дороги смердючий бруд. З амбулаторії вилізли два солдати: так само скочувалися й трималися руками за живіт, як Кібіц. Ще б пак! Жителі містечка не були старцями: у кожного в коморі водилися запаси, в садках зеленіли смородина й агрус, на гілках яблунь уже рясніли плоди.

До станції і досі сунули поодинокі автомашини й підводи із селянським добром. Просто диву давалися — чого тільки не було в будинках і коморах старожилів і ново-

селів! Величезні, впаковані у простирадла тюки вовни, шуби з каракулевими та линтварними комірами і мішки, мішки... із зерном і борошном... Нікельоване ліжко з пружинним матрацом, буфет з розбитими при перевозці скляними дверцятами, чорне, залите дощем піаніно... Якщо й тепер не розбагатіс Німеччина, то вже ніколи!

На подвір'ї Брунісів стояла вантажна машина, до половини завалена металевим брухтом — невідомо, скільки часу і де провалялися жерстяні чайники, зламані лопати, тріснуті плити, негодяші гвинти, заклепки і деталі молотарок, шматки покрівельної бляхи, каструлька з оббитою емаллю, старі відра, уламки обручів... Біля кузні плавував навкарачки водій, збираючи старі вухналі, інший знайшов за хлівом дві бляшанки з-під шпротів і поламані залізні граблі. «Армія лахмітників», — подумав Клавс, і йому знову стало смішно.

Але веселий настрій враз і розвіявся. З будинку вийшов якийсь новий лейтенант з цілим оберемком всілякого добра. Були тут обидві алюмінієві каструлі Брунісів, і велика, і маленька; щербата мідна ступа; в руці затиснuto три нікельовані столові ложки і три чайні, а заодно і складаний метр Клавса. Лейтенант ще здалека подивився на нього лютим поглядом, в якому безпомилково можна було прочитати: не підходь, укушу!

Кібіц вийшов на подвір'я і, схилившись на цямриння колодязя, вдивлявся в білу Ілдісову сорочку, що мелькала в саду. От уївся в дитину, наче звір! А цей нетяма все стереже свою іграшку.

Коли перед обідом повернулися шестero солдатів, лейтенант фон Дітріх вишикував їх. Кібіц стояв крайній. Вимахуючи кулаками, лейтенант походжав перед строєm і лаявся на всі заставки. В одного не так пришшло гудзика, другий увесь забръхався грязюкою і не почистився. Солдати німецької армії, а в цій свинській країні самі вирішили стати свиньми! Але головне не в цьому. Довгим пальцем він майже ткнув Кібіцу в лоб. Подивіться на цього йолопа, на цю тварюку! В Норвегії йому вистачало трьохсот грамів хліба і тридцять грамів салаки на добу. А тут за один вечір усе підмів! Піввідра молока, полуниці, малину, смородину! Це можуть витримати лише такі напівдикууни, як латиші. І солдати всі на один лад. Вісім саперів лейтенанта Прівіца за одним заходом зжерли чимале порося. Напівсире! Майже без солі! Тепер усі вісім у лазареті, і двоє з них, може, й не встануть!

Дизентерію, холеру хотете нажити, ненажери прокляти! Забули, як перебиваються наші дружини, діти й батьки у фатерланді,— терплять і не ремствують, бо фюрер сказав...

Під кінець нічого не можна було розібрати: лейтенант сипів, захлинявся і зовсім охрип. Коли Клавс почав варити суп з копченого баранячого стегна і грудинки, він і до кухні не зайшов. Навіть Кібіц і той лише два рази визирнув з-за дверей запалими очима, потягнув носом і зморщився, наче пахло не баранячим лоєм і цибулею, а тухлими воронячими яйцями.

— Суп недосолений, цибулі мало, картопля порізана великими шматками, м'ясо недоварене! Свиня! Тварюка! Латиський пес!.. — Все це стосувалося Клавса.

Фон Дітріх, остаточно забувши і про благородство свого походження, і про нікчемність латиша, лаявся як тільки міг. Він жував неохоче, злісно поблизукою скельцями окулярів, а його борлак швидко рухався вгору-вниз.

Кібіц лише поколупав ложкою в каструлі шматки м'яса, які там залишилися, поморщився і, зігнувшись, вибіг на двір. Клавс, діждавшись, поки піде лейтенант, насипав у мисочку супу й поніс у садок Ілдісові.

Лейтенант довго не повертається, і Клавс з Ілдісом пішли до містечка. Коняча морда увечері вимагатиме яєць, масла, а вдома нічого немає,— за один день все чисто збрали. Балтінісне змогла виділити з півфунта масла, у Вілнісне знайшлося одне яйце.

— Нехай жере останнє, більше не буде!

Вона знову втирала слези і все зверталася до бога. Невідомо чому, її найдужче діймало те, що німці скручували голови її курочкам. Крутне, як мотузок,— і кінець! Вілнісне здригалася від огиди. А гріх же який! Балтінісне, як завжди, кепкувалася з її вразливості й побожності:

— Дякуй, що вони ще зубами не відгризають курячі голови. Від цих людоїдів усього можна сподіватися!

Раптом вона щось пригадала й зловтішно засміялася, прикривши, однак, рота долонею.

— Ви ж самі знаєте, я не така вже чистьоха; вилизувати скрізь мені немає коли. Ліжка в мене — три старі руїни, і в кожному чималенько блошиць. І що ви думаете,— лейтенант усі троє на воза — і до Німеччини: солдати, мовляв, можуть спати і на підлозі. Ото потішаться мої блошички над їхніми Кларами та Луїзами. А може,

й не кусатимуть — звикли до хорошого, а там сама шкіра та кістки. Еге, ось іще радість: німці побили Анну Павар; тепер уся в синцях. Забралася в хлівець до Вірснісів і стогне, як криса, що переїла миш'яку. Німці дізналися, що вона приховала своє порося в ямі з-під картоплі за річкою, і підстерегли, коли вона йшла його годувати. «Що, приховувати сало, жир вишого гатунку?» — і ну шмагати. Отой, кістлявий, котрому вона допомагала зносити перини, коли її били, був за головного. Так їй і треба. Вбити б таку гадину, знала б тоді, як людей виказувати!

Балтінісне повела Брунісів од Вілнісне — при цій бого-мільній і не поговориш як слід. Все-таки Анна Павар встигла розповісти німцям, хто за вchorашній день і за ніч зник з містечка. А може, начальник поліції нашептав? Він усіх тутешніх знає, інакше чого б юому в штабі стирикати? Чотирьох дітей Вірснісів забрала Балтінісне, німці мучили їх дві години, старшому хлопчикові зуби повибивали, у дівчинки лихоманка почалася...

— Добре, що діти ще дурненькі, нічого до пуття не розповіли. Мій німець теж усе поглядає спідлоба; щось белькотить, але по-латиському не розуміє. Все про партизанів заводить — оце тільки я й зрозуміла. Партизанів бояться вони дужче, ніж самого дідька. Нехай у мене спитають, я вже знаю, як їм відповісти. Але ви остери-гайтесь, бо коли б Анна не бовкнула їм про коваля, хто він такий і на що здатний. Послухайте ви мене — тікайте, поки не пізно!

Клавс поглянув на онука, той моргнув юому у відповідь. Так, вони й самі усе це добре знали без порад Балтінісне.

Надвечір сталася несподівана, спочатку навіть незрозуміла подія.

Жителі містечка читали розклені по стовпах і стінах нові накази. Більше трьох чоловік не збиратися, — будуть стріляти. Кожен, у кого хтось із рідні пішов до партизанів, мусить заявити. За переховування партизанів — страта. Тому, хто знає, де вони переховуються, і не заявляє, — страта... Командо...

Раптом оголосили новий наказ: усім жителям зібралися біля будинку коваля Бруніса. Наче з-під батога, тягнучи за собою дітей, збіглися жінки. Присутні офіцери розглядали переляканій натовп так, кіби вишкували, кого б вибрати на поживу. Троє солдатів з проти-

танковими гранатами вишикувалися в шеренгу, обличчям до садка.

Клавс намагався було відвести Ілдіса, щоб дитина не бачила, що тут відбувалося. Але німці, мабуть, саме цього й хотіли: Кібіц відштовхнув старого до стіни і прицілився коліном в Ілдіса. Але той ухилився й притиснувся до дідової ноги. Клавс, немов оберігаючи його, поклав руку на голову хлопчика:

— Ти заплющ очі і не дивися. Вони кидатимуть гранати, і буде страшний вибух.

Товстий офіцер у крагах і жовтих окулярах підійшов до шеренги. Помахуючи шкіряним плетеним стеком, прогавкав команду. Руки в солдатів рухались, як у заведених автоматів.

Першим гранату кинув, мабуть, майстер цієї справи. Граната перелетіла через подвір'я, город і впала в садку. Клавс ударився потилицею об стіну, йому перехопило віддих. Гучний вихор вогню, диму, грудок землі, гілок дерев знявся в повітря. Ілдісової яблуні «білий налив» уже не було, на її місці курилася потворна вирва з рваними краями, в якій стирчали залишки коріння. Два сусідніх кущі смородини теж розтріпало і спотворило. На голови сипалося дрібне гілля і грудочки землі, в повітрі кружляло листя...

Офіцери розглядали людей, як спійманих і загнаних за огорожу тварин. З переляку дехто скрикував, у декого все ще були заплющені очі, а бабуся Барант присіла і беззвучно ворушила губами. Переможці реготали. Фон Дітріх поправив пенсне і скоса глянув на Клавса і Ілдіса.

Вдоволений Кібіц ніяк не міг одвести очей від вивернутого гранатою коріння.

Офіцер у жовтих окулярах знову піdnіс стек. Айн... цвай... драй... Другий автомат пошпурив свою гранату; змах був такий самісінський, ні на міліметр не відрізнявся від попереднього. Осіння Клавсова яблуня зникла так само, як і перша; на ній цього року зав'язалися плоди,— разом з цурками та грудками на голови жінок і дітей падали й маленькі яблучка. Другий вибух уже не здався таким страшним і сильним, німці даремно скалили зуби,— очі в усіх були відкриті, і навіть бабуся, що було присіла, підвelasя.

Третій автомат, певно, не так давно почав діяти, а тому працював не зовсім чітко. Граната зачепилася за нижній сучок клена, відскочила рикошетом і вибухнула

тут-таки, на городі, підкинувши догори тільки сиру землю разом з капустою і тичками, повитими стеблами гороху. Ковалева антонівка вціліла, але Ілдіс помітив, як злетів у повітря його автомобіль, і міцно стиснув дідову руку.

— Кібіц побачить і забере!

— Вгамуйся ти, нерозумний! — розсердився Клавс.— Нехай бере! Все одно ми не зможемо забрати його з собою.

Той, що в окулярах, репетував, розмахував стеком перед носом невдалого гранатометника, що стояв як укіпаний, не сміючи змігнути оком. Людям наказав розійтись. Усім! Виставу закінчено.

— КлеяТЬ дурня! — шепнула мимохідь Балтінієне Клавсові.— Прусські мавпи хочуть нас залякати.

Вечеря цього дня припізнилася, і після вечеpі Дітріх з Кібіцем більше нікуди не йшли. Вони сиділи за столом і про щось шепотілися. Куди б не ступив Клавс, всюди відчував, що за ним стежать дві пари жовтих очей. Вони кололи, наче ножами. Замишлялося щось недобре. «Будуть допитуватися про коваля», — крутилося в голові у Клавса. «Ну, а що вони можуть мені зробити?» — знову повторював він слова Балтінієне. Побої його не лякали; йому здавалося, що ненависть не дасть відчути біль. Але груди стиснуло, наче лещатами. Ілдіс! Хіба вони пощасть дитину? Пощадили дітей Вірсніса? Затягнуть його за двері і своїми звір'ячими пазурами... Надто страшно, краще не думати про це. Клавс зціпив зуби до судоми в щелепах, аби тільки не застогнати...

Лейтенант побавився пістолетом, торкнувся гранат, щоб привернути увагу Клавса. Чи знайомий він з цими іграшками? Бачив, що вони можуть зробити? Єфрейтор із землисто-сірим обличчям, із синюватими випнутими вилицями час від часу ще хапався за живіт, але очі в нього поблизувалися, як у голодного кота, що побачив мишу.

Пролунав оклик: «Розпалити в плиті!» Клавс пішов по дровам і помітив, як промайнула в саду Ілдісова сорочка. Краще йшов би додому й зарився в стружки!

Час наближався до дев'ятої, — погода похмура, без годинника важко визначити. Коли він ішов назад з дровами, хлопчика вже не було видно. Певно, забився до свого кутка. Нещасна дитина! Наче викинute в кущі кошеня!

Дрова розгоралися погано. Кібіц ухопив з полиці том творів Райніса, підшивку газет і почав запихати їх у

плиту. Дітріх ткнув довгим пальцем у газети і так витягнув шию, що на ній здулися жили завтовшки з палець.

— Комуністичні газети читаєш! — пискнув він.— Проклята більшовицька банда!

Кібіц теж не втерпів, додав свою «свиню собачу».

Клавс затопив плиту, поставив чайник і почав варити яйце. Єфрейтор, крекуччи, сунув поса в кастрюлю і потім подивився на Клавса таким поглядом, ніби той був бридким черв'яком, який хтозна-звідки виповз і якого треба було негайно роздушити. Потім Кібіц вийшов; здається, цей німець, який завжди жував, серйозно думав, що він не сам об'ївся, а його обгодував Клавс. Клавс передчував недобре. Свinya обжерлася й тепер шукала, на кому б зірвати свій поганий настрій.

Запахкала зенітна батарея, каструлька на плиті підстрибуvalа і бряжчала. Стрілянина вщухла так само раптово, як і розпочалась; і тиша після неї здалася ще моторошнішою і загрозливішою. Вартовий біля хлівця крикнув нестяжним голосом, потім уже тихіше, вергаючи на різні лади всі громи і блискавки. Певно, по той бік шосе хтось насмілився вийти з будинку після дев'ятої. «Навіть до вітру не смій виходити», — процідив крізь зуби Клавс. Єфрейтор забіг у будинок, скопив гвинтівку, і наче хто виптовхнув його, вибіг назад. Клавса кинуло в дрож... Кого це? Різко тріснув постріл. Кібіц задоволено прокректав. Дерев'яна ложка випала з рук Клавса прямо на розжарену плиту. Ніби гостра спиця вstromилася в потилицю. Він кинувся до прихожої.

У кутку на стружках — нікого. В очах потемніло, перехопило віддих, у вухах задзвеніло, наче вдарили в тріснутий дзвін. Вихором вилетів він надвір. Кібіц ще стояв, стискуючи величезними лапами гвинтівку, потім виструнчився, розправив плечі і обернувся; щелепі його разів за два клацнули, ніби відкушуючи шоколад.

В просвіті між тином і поваленою яблунею Клавс відразу ж усе побачив. На тому березі річки, біля каменярні, лежав Ілдіс. Він наче задрімав: одна рука відкинута, друга, мабуть, притиснута до боку... Спиця ще глибше вп'ялася в мозок. Клавс закричав не своїм голосом і кинувся до річки. Але єфрейтор штовхнув його в груди прикладом, і він мало не впав навзнак. Кібіц миттю перевернув гвинтівку вперед багнетом.

— Назад, свinya собача! Хіба не знаєш, що після дев'ятої виходити заборонено?

Вийшов фон Дітріх:

— Ну що, готовий? — запитав він майже гучним голосом.

— Готовий! — весело відповів Кібіц.

Обидва посміхалися. Вартовий біля хлівця теж вишкірив зуби,— може, всупереч регламенту; але в хвилини радості регламенту, мабуть, дотримувалися не так строго.

Колючий біль у потилиці не повертається. Але разом з ним, здавалося, зникла і будь-яка здатність відчувати і думати, міркувати.

Клавс усвідомлював, що це він сам рухається по кухні і щось робить, але що робить і навіщо — не розумів.

Дерев'яна ложка на плиті тліла і диміла, він узяв її, кинув у вогонь і не відчув болю від опіку. Подав лейтенантові на блідечку яйце, розгорнув папір і переклав узяте у Балтінієне масло на едину, вцілілу в коморі тарілку. Він не помічав, що лейтенант і ефрейтор зустрічають і проводжають його задоволеними поглядами.

У прихожій він упав на табуретку і вступився в стружки. На підстілці лишилася улоговинка, ще вчора тут спав хлопчик. А тепер він лежить на березі, відкинувши руку...

Несподівана думка штовхнула Клавса; він схопився на ноги й кинувся надвір. Та ледве він став у дверях, як синьо-сірий у касці заворушився біля хлівця, наче по-тривожений цепний пес, і підвів гвинтівку. Клавс повільно зайдов у прихожу і повалився на стружки. Пекучий біль відчаю мучив його. Не тямлячи себе, він схопив березову тріску, яка потрапила йому під руку, і гриз її, щоб не застогнати вголос.

Ні, це був не біль! Вся його істота перетворилася на палаюче вогнище, в якому металися й пекли червоні язики полум'я. Вони пронизували його спогадами про Ілдіса, коли той був зовсім маленьким і він годував його з ріжка й підкидав на долоні; у вухах дзвеніли уривкій нескінченних розмов з онуком під час роботи або під березовою над річкою в години відпочинку. Вони ж збиралися сьогодні вночі втекти і врятуватися. Чому він не зробив цього вчасно? Як хижі птахи, безконечною шумливою зірасю злітали тисячі цих «чому». Було від чого втратити розум...

Але все згасло перед думкою про те, що Ілдіс лежить на березі один... Може, його вже зараз обнюхує собака, а завтра на верховітті берези сяде ворон і, нахиливши голову, наглядатиме голодними очима поживу... Зари-

піла тонка перегородка, нога Клавса з силою вперлася в неї.

Наче крізь сон слухав він розмову лейтенанта з єфрейтором і їхній самовдоволений сміх. Потім Дітріх затих, а єфрейтор, заховавши голову під шинель, час від часу стогнав уві сні. Клавс підвівся, побоюючись навіть шелеснути стружками. Двері не зачинені; він відхилив їх — скрипнули, прокляті! Синьо-сірий у касці сонно закашлявся біля хлівчика,— мабуть, ще не задрімав. Клавс присів коло порога і затаївся. Небо прояснилось, але ніч диявольські світла. Визираючи з-за дверей, він добре бачив вартового, багнет світлою смужкою позначався на кущі бузку. Десять опівночі ненадовго стемніє, а тоді вартовий задрімає; може обіпретися об одвірок відчинених дверей хлівця або схилиться до воза, якого охороняє...

Як пес, сидів біля порога Клавс Бруніс і чекав. Ще добре, що Кібіцу не приспічило бігати надвір, тоді б усе зірвалося. Але Клавс про це не думав: мозок свердлила одна-єдина думка. До найменших подробиць передбачив він усе, що треба було вжити. Поповзом пробереться до кущів смородини й агрусу, прихопить залишенну під тином лопату — і на берег.

Так сидів він, затамувавши подих, опираючись кулаками об підлогу, і ждав. Годинника в кімнаті вже не було, але Клавс обходився і без нього. Чутке вухо влюблувало кожен шерех на подвір'ї. Вартовий сонно кашляпув, стукнула гвинтівка, щось рипнуло. Настало найтихіша пора ночі...

Тихіше за Клавса не скралася б навіть кішка. П'ять кроків поза рогом здалися кілометром, спина змокріла, шум у вухах збивав з пантелику. Добравшись до кущів смородини, він присів. Запала тиша. Знову з'явилася впевненість в успіхові, тіло стало пружним, увага загострилась. Особливо обережно доводилось орудувати лопатою, здавалося, що вона дзвенить навіть від дотику до трави.

У долині біля річки можна було звестися на бесь зрист. Раптом сяйнула божевільна надія. Клавс затамував подих і прислухався.

— Ілдіс! — покликав він пошепки і почекав.

Але Ілдіс не озвався. Він лежав, як і досі: одна рука відкинута, друга притиснута до боку. Вона міцно стискала автомобіль. Відкинута рука захолола, насилу вдалося вклести її як слід. На потилиці маленька темна плямка, але все обличчя і трава покриті чимсь сірим і липким. Клавс підняв Ілдіса і поніс його до берези на галявині.

— Тут ти любив сидіти,— шепнув він йому на вухо.—
Тут добре буде тобі спочивати...

Хлопчик був такий холодний,— наче замерз. Клавс зняв піджак, загорнув онука і почав копати яму.

Густо порослий травою суглинок ще не встиг затвердіти, лопата врізуvalася легко і безшумно. Клавс працював спритно: адже не вперше, і здавалося навіть, що він все ще копає почату вчора могилу Вірснісне. Щільно загорнув онука, щоб той не мерз, іграшку так і залишив у міцно стиснутій ручці.

— Дурненький! — промовив Клавс.— Усе хотів сковати її, тут уже ніхто не знайде твоєї іграшки!..

Засипавши яму, він підвівся на коліна й дбайливо обіклав її дерном.

— Майбутньої весни,— проказав він,— насиплю могилку. І огорожу зроблю, щоб худоба не топтала. Огорожу з білих березових жердинок.

Підвівшись, він витер рукавом вологий лоб і раптом спохватився. Що він зробив? Це ж його Ілдіс! І враз він збегнув, яким безмежно багатим він був раніше. Ніби казковому королеві, йому належав увесь світ, а тепер — він злідар, голий і вкрай спустошений. Але одразу ж цю пустоту залила по вінця кицляча, нуртуюча в кожній клітині смертельна ненависть. Він подивився туди, де за насипом залишнього моста ховалася далекий ліс і де багато хто знайшов тепер притулок. Він зійшов у долину і ще раз озорнувся.

Мабуть, світає: на траві вирізняється велика руда пляма.

Задихаючись, хапав він губами повітря і, обернувшись до будинку, здійняв кулак і крикнув:

— Будьте ви прокляті!

Спохватився на півслові, але вже було пізно. На підвір'ї промайнуло щось сіре. Жахливий удар припав по коліну, і здавалося, що нижню половину ноги відкинуло кудись далеко. Пострілу за своїм криком він не чув, впав на спину, в калюжу Ілдісової крові, головою до каменярні.

Коли його потягли за руки через кам'янiste річище, він на мить опритомнів. Перебита в коліні нога теліпалася як дерев'янка. Біль був такий сильний, що він голосно крикнув. Майже викрутivши руки, стягли його по східцях і кинули на стружки. Вартовий вилаявся і пішов на пост. Кібіц, у самих кальсонах, босий, весело хукав на руки і

потирає ними. Вийшов лейтенант Дітріх і черкнув сірником.

— Живий,— задоволено промовив він.— Гляди, щоб швидко не околів. Він нам потрібний.

Кібіц відшукав мотузок, тричі обкрутив Клавсову ногу вище коліна і, затягуючи, придавив ногою так, що мотузок врізався мало не до кісток; потім зав'язав тугим вузлом. Чаша страждань була вже переповнена, і нових катувань Клавс майже не відчував.

Він не чув, як солдати охорони станції спустилися з верхнього поверху і пішли в наряд, не відчував, як в розчинені двері, прямо на нього віяв холодний ранковий вітер. Опритомнів лише тоді, коли лейтенант фон Дітріх, ідучи до штабу, зупинився на мить і, ніби ненароком, наступив важким каблуком на пальці його відкинутої лівої руки; щось хруснуло, повинен був прийти і біль, але Клавс його не відчув. Стогін, що вирвався звідкись з глибини, він стримав за зціпленими зубами. Дітріх розлютився і другою ногою націлився прямо в губи, але влучив у шелепу. Страшенно задзвеніло у вухах, здавалося, голова розкололася на частини. Але й тепер переможець не почув стогону, якого він сподівався, і коняча морда перекривилася від люті.

— Лежи, падло! — просичав він.— Ось почекай, я візьмуся за тебе!

Рот Клавса залило кров'ю, виплюнути її він не міг — не рухалася щелепа. Він повернув голову. Одним оком вдалося розглядіти розтрощену ногу, пошматовані штани на коліні: все було у темних згустках крові, вірьовка стала рудою.

«Розривною кулею стріляв», — подумав Клавс, наче про те, що його не стосувалося. Він іще помітив, як Кібіц шмигнув повз нього надвір, потім усе зникло і провалилося в пітьму...

Клавс, певно, дуже довго перебував у мороці. Його очі знову побачили світ, коли він відчув, що його розбудив незвичайно легкий дотик до лоба. Поряд з ним сиділа Вілнісне; вона тільки що відвела свою руку і, прикусивши нижню губу, намагалася стримати слізози.

— І на кого він став схожий, на кого схожий, бідолапний. Ніженська розтрощена, сам — справжній покійник... Незабаром настане його смертна година, хоч би «Отче наш» встиг прочитати. Та чи не хоче він пити? — Вона принесла козячого молока.

Глиняний кухоль стукнувся об зуби: щелепа не рухалася; Клавс силкувався проковтнути молоко, але воно лилося з губів і стікало на стружки. Його мучила незвичайна спрага: всередині все палало і обвуглилось, як та дерев'яна ложка, яку він учора на плиті...

Вілнісне говорила без угаву:

— Що діється в містечку! Що діється! Минулої ночі втекла Балтінісне. Зарізала вартового ножем, яким колуть поросят, і втекла. Він так і стирчить у нього в горлі... Лежить у хлівчику, біля постелі Балтінісне,— з усього видно, що затівав, сатана. Німці, як розтривожені мурахи, бігають, галасують; одні виганяють з будинку на подвір'я, інші з подвір'я в будинок заганяють. Нічого не розбереш, тільки багнети мелькають...

Партизани вже з'явилися. В лісі за дев'ять кілометрів звідси пустили під укіс поїзд. Чотири вагони розбито, а дехто каже, що й чотирнадцять. Хлопчина Барантів говорить, що вночі вони прийдуть і переб'ють усіх тих чортів... Один бог відає, чи прийдуть, чи подужають... Стріляють і вбивають — кров ллеться рікою... Як сказано в одкровенні Іоанна Богослова... От, веселилися, влаштовували тут бенкети й театри, тепер спокутуємо... Все за гріхи наші... Настав кінець світу...

Клавс Бруніс не чув, скільки вона тут охкала, не чув, коли пішла. Повіки стали такими важкими, що йому не сила було розтулити їх. Чи біль це? Вінувесь горів білим вихрястим полум'ям. Але голова, хоч як прикро, ясна, і думки в ній снували, щаче невтомні птахи під дзвінким скляним ковпаком...

Ілдіс... Він далеко і вже не повернеться, він своє відстраждав... похованій... Четверо дітей Вірсніса без батька, без матері; сама Вірснісне в болоті біля річки. Хто їх перелічить? Весь народ стогне під заливним чоботом. Землю оріуть гранати, сонце сковалося, і хмари плачуть над цією колись прекрасною зеленою землею. Чи ж багато важать перед лицем такого горя останки скаліченої, пошматованої людини?

Та все ж таки в цій людині палало горе її народу і батьківщини. В кожній уцілілій клітині її тіла палала безмежна, нелюдська ненависть. Вона росла і ширшала, і здавалося, все жалюгідне тіло, розтрощені кістки, м'язи, кожна краплина крові ростуть, ширшають і прагнуть уперед, угору — все далі і вище.

Але як і куди? Клавс підвів ліву руку, ще й раніше скуту хворобою, а тепер і зовсім розчавлену німцем. Два пальці в крові й посиніли, але все ж трохи ворушилися. Права рука діяла добре. Та що з того, коли він не може навіть сісти. Спробував... Майже... майже вдалося... Але потім знову впав навзнак. Можна було заплакати з досади, але сліз не було.

За нього візьмуться... Від самої думки про це він ладен був засміятися, тільки ось губи запеклися... Клавс Бруніс уже все вирішив. Власна доля не мала для нього ніякого значення. Але здохнути подібно розтоптаному черв'яку,— ні! Не може безслідно згаснути його палаюча ненависть і жадоба помсти.

На кухні, на підлозі, лежить сокира... недosoєжно далеко... Рука намацала в кишенні коробку сірників; під ним стружки... Але цього вистачило б тільки на нього одного, цього не досить. Як ластівка над пожарищем, металася думка і не знаходила на чому зупинитись.

Немов загнаний кінь, убіг Кібіц. Пробігаючи через прихожу, він погрозив кулаком, потім, тягнучи оберемок дров, ще щось вигукнув і з гуркотом кинув їх на підлогу — навіть кухлі на плиті підскочили і забряжчали. Розпалиючи плиту, Кібіц люто бурчав і гарчав, як собака, якого діймає невловимий, лютий кліщ, що заховався в збитій шерсті.

Поблизукоючи живими крагами і розгрібаючи руками повітря, влетів лейтенант Дітріх і повалився в шкіряне крісло, яке відчайдушно зарипіло під ним. Лейтенант тільки сипів, певно, не знаходячи слів, нарешті видавив:

— Привести цю тварюку!

Привести Клавса? Кібіц згріб його за комір сорочки, перетягнув через поріг і кинув до ніг начальника. Лейтенант крутився в кріслі з пістолетом у руках, видно, йому ще чогось не вистачало, коняча морда вертілась на витягнутій шиї на всі боки. Він тремтів і задихався від люті. Намагався опанувати себе і говорити спокійно, погрозливо, нищівно, але марно.

— Тварюка! Пес!.. Латиська свиня!.. — летіло одне за одним. — Син комуніст і бандит! Сам теж бандит і негідник! Усі латиші бандити. Убити їх, перевішати!

Тепер уже Клавс скаже, де переховується коваль і вся його банда! І назве, хто в цій банді. Зараз же, негайно! Незабаром прийдуть за ним зі штабу, там цього собаку примусять заговорити. Але лейтенант не може допустити

цього: він живе тут, він перший має про все дізнатися.

Лейтенант не витримав, зірвався на ноги і, тіпаючись усім тілом, забігав по кімнаті. Кобура пістолета впала на підлогу. Як старим постолом, ударив він ним об стіну. Нахилився і засичав:

— Де коваль? Скажеш по-доброму чи ні?

Одна половина обличчя Клавса запливла, і ока не було видно. Зате друге, примуржене, таїло в собі стільки ненависті і презирства, що лейтенант зовсім ошалів. Він відскочив, ударив руків'ям пістолета об стіл так, що відколовсья край дошки і зі дзвоном стукнулись гранати. Щось прогавкав Кібіц, показав рукою на плиту і потім на Клавса.

Кібіц кинувся надвір. Але Дітріху здалося, що той біжить надто повільно, і сам з криком подався слідом за ним.

Тоді на підлозі заворушилися останки латиша, немов його пронизав електричний струм. Він перевернувся на другий бік, навіть хвора рука тепер йому не заважала. Вхопився за бильця крісла і допоміг важкому тілу обіпертися на здорове коліно. А потім останки Клавса впали в крісло, туди, де тільки що сидів його величність, підкорювач світу. Лише прострелена нога потворно звисла, та вона вже й не потрібна...

Одна граната в руці Клавса і на здоровому коліні, другу він підкотив до обламаного краю стола... Раз.... два... три... Тепер у вузькій щілині запухлих очей і справді бліснула гордість переможця. От добре, що вони самі вчора демонстрували, як користуватися гранатою, ніби знали, що й латиському псу така наука може стати в пригоді.

Закехавшись, обидва вже бігли назад, але на мить застряли в дверях. Кібіц ніс невідомо де добутий шворінь од воза, він потряс ним і кинувся до плити. Дітріх устиг ступити усього тільки один крок, короткозорі очіці були звернені туди, де мав лежати Клавс. Це тривало якихось півсекунди, потім коняча морда смикувся назад, пенсне зірвалося з носа і стукнулось об живіт. Клавс замахнувся гранатою. Вся сила його надлюдської ненависті була вкладена в цей передсмертний змах руки.

Штабний генерал з двома офіцерами, пещені, вгодовані, звиклі їздити тільки на машинах, звернули із шо-

се і рушили до «маяка» Бруніса. Слідом за ним ішли чотири спеціалісти з гестапо.

Два оглушливих вибухи, один за одним. Пани зі штабу скотилися по насипу в канаву, як скошене бадилля. Дах разом зі всіма кроквами здійнявся в повітря і впав на хлівець. Вихор диму, полум'я, палаючих дров, щебеню, битого скла, вапна і пилюки бушував над подвір'ям і садом Брунісів.

Коли нарешті весь забризканий грязюкою генерал скочився на ноги і щось прогорлав, напевно, незрозуміле і йому самому, зі всіх провулків містечка з дикими вигуками вже мчали солдати з гвинтівками напереваги.

Клуби диму, як важкі хвилі, перекочувалися з однієї будівлі на іншу, і вже охопили критий драницею дах кузні. З чорного диму виповз оглушений вартовий. Хтось з розбігу підлетів до колодязя, вихопив відро води і виплеснув його в пожарище, але враз і відскочив,— очі йому запорошило попелом і згаром.

Все шосе заполонили сіро-голубі постаті,— вони стояли там, розсявивши від подиву роти. Першими отямились і рушили вперед чотири молодчики з гестапо. В них немає часу, вони поспішають: їм треба негайно вчинити допит Клавсові Брунісу.

1943

КОМЕНТАРІ

Перші художні твори А. Упіта (цикл гумористичних віршів) з'явилися в 1897 році в сатиричному календарі А. Алунана «Зубоскал». Перше оповідання «Буря» опубліковано 1899 року, перший роман «Повінь» — 1903 року. Перша книга оповідань («Маленькі комедії», т. I) побачила світ 1909 року в Ризі. Усього рідною мовою письменник опублікував п'ятнадцять окремих збірників оповідань та повел.

У перекладі російською мовою вийшло кілька збірників повел А. Упіта. Вони ввійшли і до 1—2 томів дванадцятитомного видання творів Л. Упіта (М. Гослитиздат, 1956—1959).

Збірники вибраних новел А. Упіта друкувалися також мовами інших народів СРСР, зокрема й українською (К., Держлітвидав, 1956).

Переважна більшість творів, представлених у цьому виданні, після публікації в періодиці виходили в таких збірниках новел А. Упіта: «Маленькі комедії» (1909—1910), «Надлюді» (1909), «У жнива» (1915), «Відлига» (1919), «Голе життя» (1926), «Оповідання про пасторів» (1930).

Новели подаються в хронологічному порядку.

П о л ю в а н н я. — Уперше під заголовком «Як застрелили зайця» й підзаголовком «Маленькі люди» опубліковано в літературному додатку до газети «Рігас Авізе» («Ризька газета»), 1901, 35. У переробленому вигляді під назвою «Полювання» — в журналі «Ауструмс» («Схід»), 1903, 12.

В х у р т о в и н у. — Оповідання вперше опубліковано в альманасі «Янна Ража» («Новий урожай»), 1903, 7.

На м і с т к у. — Вперше опубліковано в альманасі «Паштаутас Ракстніекі» («Письменники рідного краю»), 1906, 1.

Н о т о с ар i еп с. — Оповідання написано і вперше опубліковано 1909 року в літературному додатку до газети «Дзімтенес Вестнесіс» («Вісник батьківщини»), 1—3. Того ж року перероблено на комедію і надруковано в книзі сатиричних антидекадентських новел «Надлюді».

С. 38. *Ното sapiens* (лат.) — людина мисляча. Визначення людського роду за класифікацією рослинного й тваринного світу, складеного К. Ліннеєм.

С. 43. *Юкум* — що це за ім'я??! *Брумеліс* — що це за прізвище??! — Юкум — чоловіче ім'я, що раніше зустрічалося серед простолюддя, в дослівному перекладі: плутаниця. Брумеліс — слово, яке не має певного значення.

С. 46. ...певні інстинкти, про які пишуть Мантегацца і Вейнінгер.... — Мантегацца Паоло (1831—1910) — італійський лікар, фізіолог та антрополог. Вейнінгер — німецький сексуалопатолог.

С. 54. *Сінай*... — Згідно з Ветхим завітом, гора, де бог Яхве нібито виголосив свої десять заповідей.

Л е г к и й х л і б. — Уперше опубліковано в альманасі «Вардс» («Слово»), II, 1913 (збірник «У жнива», 1915).

С. 62. «Дзімтенес Вестнесіс» («Вісник батьківщини») — одна з провідних буржуазних газет; виходила з 1907 по 1917 рік, спочатку в Ризі, потім у Пскові. Намагаючись привабити широкі читацькі маси, прикривалася вивіскою «безпартійності». Насправді газета вела боротьбу проти революційного робітничого руху, проти демократичної преси.

У жнива. — Оповідання написано 1913 року. Вперше опубліковано в збірнику «У жнива», 1915.

Аустра і братик. — Оповідання написано 1918 року. Вперше опубліковано у збірнику «Відлига», 1919.

С. 89. Латиський батальон. — У 1915 році на клопотання латиських буржуазних кіл було організовано перші латиські стрілецькі батальони, що ввійшли до складу 12-ї російської армії. У 1915—1917 роках вони брали участь у важких оборонних боях на Ризькому фронті, виявили високі бойові якості. Ще до Лютневої революції в латиських стрілецьких частинах створювалися більшовицькі організації. Третього квітня 1917 року було обрано більшовицький Організаційний комітет латиських стрілецьких полків.

Під час Жовтневої революції латиські стрілецькі частини стали геройчними захисниками Радянської влади.

Смерть Клеманса Пер'є. — Оповідання написано 1924 року. Вперше опубліковано в журналі «Пасаулес література» («Всесвітня література»), 1924, 5—8; увійшло до збірника «Голе життя», 1926.

Відображені в оповіданні події відбуваються 1871 року, після розгрому Паризької комуни.

С. 93. Двадцять шостого травня її було взято однією з останніх. — 21 травня 1871 року війська контрреволюційного уряду (версальці) ввірвалися в Париж, але лише 28 травня, після семиденного опору комунарів, були взяті останні опорні пункти повсталого паризького пролетаріату.

С. 94. Т'єр Адольф (1797—1877) — реакційний французький політичний діяч, історик, за фахом адвокат. Зажив ганебної слави «ката Паризької комуни».

С. 95. Федерати. — Маються на увазі захисники Паризької комуни, бійці та офіцери Національної гвардії.

Дюма-син — французький романіст і драматург Олександр Дюма (1824—1895). Відомості про його виступи проти комунарів і про політичну позицію інших французьких письменників А. Упіт узяв з книжки П. Ліссагаре «Історія Комуни 1871 року».

Доде Ернест (1837—1921) — французький письменник, редактор монархічних газет, брат відомого письменника Альфонса Доде.

Кларетті Жюль (1840—1913) — французький буржуазний журналіст і письменник.

Сарду Віктор'єн (1831—1908) — відомий французький драматург.

Мендес Катюль (1841—1909) — французький поет, романіст, новеліст; у 1871 році опублікував книжку «Сімдесят три дні Комуни», сповнену злісних, наклепницьких нападок на комунарів.

Мак-Магон Патріс Моріс (1808—1893) — французький реакційний військовий і політичний діяч. Під час франко-прусської війни 1870—1871 рр. ганебно капітулював перед німцями; командував контрреволюційною армією версальців, жорстоко розправлявся з комунарами.

Галіфе Гастон (1830—1909) — французький генерал. Під час франко-пруської війни попав у полон до німців, був звільнений спеціально для участі в придушенні Паризької комуни. Відзначався своєю жорстокістю навіть серед душителів Комуни.

Жіарден Еміль де (1806—1881) — французький буржуазний журналіст і політичний діяч.

С. 103. *Центральний комітет* — мається на увазі Центральний комітет Національної гвардії, військово-політичний центр повсталого паризького пролетаріату; складався переважно з робітників та ремісників.

С. 110. *Делеклюз* Шарль (1809—1871) — журналіст, видатний діяч революції 1830 і 1848 рр.; член Ради Паризької комуни. Загинув на барикадах.

Верморель Огюст (1841—1871) — французький публіцист, член Паризької комуни. Був поранений на барикадах, помер в полоні у версальців.

Варлен Луї Ежен (1839—1871) — французький революціонер, видатний діяч Паризької комуни. Член Першого Інтернаціоналу. Під час придушення Комуни був по-звірячому вбитий версальцями.

У киплячому казані.— Написано у 1918 році. Під час підготовки до друку збірника «Відлига» рукопис оповідання загубився, тому воно було включене лише в друге видання збірника «Відлига». Вперше опубліковано в 1925 році.

С. 132. *«Яунакас Зіняс»* («Останні вісті») — щоденна буржуазна газета, виходила з 1911 по 1940 рік. *«Друва»* («Нива») — літературно-художній ілюстрований журнал, видавався з 1912 по 1914 рік.

С. 133. *«Різас Авізе»* («Ризька газета») — орган латиських чорносотенців, виходила в Ризі з 1902 по 1915 рік.

Гольдман Я. — адвокат, член Державної думи.

С. 136. *«Яунайс Вардс»* («Нове слово») — демократична щотижнева газета, виходила з 1916 по 1918 рік. А. Упіт був членом редколегії газети, але в березні 1917 року пішов з неї.

С. 138. *Земська рада*.— У березні 1917 року організація латиської сільської буржуазії «Центральна сільськогосподарська спілка» скликала у Валмієрі збори представників куркульства, на яких було обрано Тимчасову земську раду, затверджену Тимчасовим урядом. Вона спробувала взяти владу до своїх рук, але ця спроба була відкинута революційними виступами міських та сільських робітників і трудящих селян, очолених більшовиками.

С. 139. *Селянська спілка* — партія латиських куркулів (1918—1940). У 1934 році кліка проводиря Селянської спілки К. Ульманіса встановила в Латвії фашистську диктатуру, яка проіснувала до 1940 року.

«Балтіяс Вестнесіс» («Балтійський вісник») — одна із найвпливовіших буржуазних газет, виходила в Ризі з 1869 року (з 1880 року — щоденно). До 80-х років у пій співробітничав ряд прогресивних письменників і публіцистів, друкувалися науково-популярні статті; газета запайомила латиських читачів з творчістю Пушкіна, Лермонтова, Гоголя, Салтикова-Щедріна, Некрасова. У 80—90-х роках «Балтіяс Вестнесіс» набирає реакційного спрямування, і з неї поступово пішли всі прогресивні письменники. Напередодні революції 1905 року напрямок газети став дещо ліберальнішим, і в 1906 році генерал-губернатор закрив її. У 1917 році газета знову почала виходити.

...так, він громадянин. Але ж хто тепер не громадянин? — Латиською мовою слово «*pilsonis*» (громадянин) мало ще значення «буржуй».

Остання крапля. — Оповідання написано і вперше опубліковано 1926 року в збірнику «Голе життя».

С. 146. «Грінер» (greener — англ.) — новачок.

...мучився в джунглях Чікаго, які... описав Сінклер. — Американський письменник Ептон Сінклер (1878—1968) реалістично показав у романі «Джунглі» (1906) жахливу експлуатацію робітників у бойнях Чікаго.

С. 153. «Гарно пошитий фрак» — комедія угорського письменника Г. Дрегелі.

Фракієць Кілон. — Оповідання опубліковано 1926 року в журналі «Домас», 6; ввійшло в збірник «Голе життя», 1926.

Остання дія. — Оповідання написано у 1926 році і вперше опубліковано в збірнику «Голе життя» (1926).

У травні 1919 року сили міжнародної та латиської контрреволюції почали наступ проти Радянської Латвії. Це відбувалося в той час, коли війська Червоної Армії героїчно боролися з Денікіним, Колчаком, Юденичем і не могли надати істотної допомоги трудящим Латвії. Армія Радянської Латвії 28 травня 1919 року залишила Ригу і з запеклими боями відходила до кордонів РРФСР. Разом з армією та органами Радянської влади відходили робітники, батраки, безземельні селяни, революційна інтелігенція. Один з епізодів цього віdstупу А. Упіт описав в оповіданні «Остання дія».

Безбожник. — Оповідання написано 1926 року і вперше опубліковано в календарі «Неаткарігайс Вардс» («Незалежне слово», 1927). Увійшло до збірника «Оповідання про пасторів», 1930. Було перероблене в одноактівку та опубліковане під тією самою назвою у 1932 році.

С. 181. *Ніедра* Андрієв (1871—1943) — латиський буржуазний письменник, публіцист, пастор.

...говорив він і про звичай їсти горох на могилах одноплемінників.... — У 1926 р. в Латвії організувалася релігійна секта дієвтурів, яка намагалася відродити культ давньолатиських язических богів. На поминках дієвтури за давньолатиським звичаєм їли варений горох.

С. 182. *Пастор Акот* дуже добре пам'ятав його ще з дев'ятсот п'ятого року. — У 1905 році в Латвії відбувалися масові народні демонстрації проти церкви. У церквах під час відправи влаштовували сходки, а пасторів стягали з кафедр.

С. 184. *Альберінг Артур* (1876—1934) — один із проводирів куркульської партії Селянська спілка, неодноразово посідав міністерські пости, у 1926 р. був прем'єр-міністром.

Стучка Петер (Петро Іванович, 1865—1932) — видатний діяч латиського робітничого руху, один з організаторів Комуністичної партії Латвії. У 1918—1919 рр. — голова Радянського уряду Латвії, член ЦК РКП(б), з 1921 року — заступник комісара юстиції РРФСР, у 1923—1932 рр. — голова Верховного суду РРФСР. Стучці належить ряд праць з теорії держави і права та з цивільного права.

С. 185. ...коли в Канській волості пиячили на весіллі.... — Іронічний натяк на євангельську легенду про чудо, яке вчинив Христос,

перетворивши воду на вино під час весілля в Кані Галілейській.

С. 186. *Ульманісівка* — тобто горілка (в 1914 році уряд Ульманіса запровадив державну монополію на горілку).

Оповідання про пастора.— Вперше опубліковано в 1930 р. у газеті «Брівайс Вардс» («Вільне слово»), 6—10. Увійшло до збірника «Оповідання про пасторів» (1930).

С. 189. *Лат* — грошова одиниця в буржуазній Латвії.

Ірбе Карл — єпископ, глава лютеранської церкви в Латвії з 1922 по 1931 рік.

... альберінгівський льон із голландського настіння... — А. Альберінг (див. прим. до с. 184) пропагував імпорт насіння з країн Західної Європи.

С. 190. *Досить і шістдесяти чотирьох тисяч...* — Мається на увазі: карбованців. У двадцятих роках у Латвії були в обігу й грошові знаки (карбованці та копійки), випущені у 1919 році латвійським державним банком.

Чангаль — так відземські й курземські куркулі зневажливо називали латгалійських селян, які наймалися до них батраками.

С. 196. ...*руїни колишньої церковної корчми*... — У XVIII—XIX століттях у Латвії поряд із церквами, де щонеділі збиралося багато людей, відкривали й корчми. Такі корчми називали церковними.

С. 197. «*Бріва Земе*» («Вільна земля») — щоденна газета, центральний орган Селянської спілки. Виходила з 1919 по 1940 рік.

С. 200. «*Талавія*» — назва однієї з університетських корпорацій — реакційних студентських організацій у буржуазній Латвії.

Клавс Бруніс.— Оповідання написано в 1943 році. Надруковано в збірнику «Новели» (1943), виданому в Москві.

С. 213. *Айзсарги* — військова фашистська організація в буржуазній Латвії.

С. 233. *Вейденбаум* Едуард (1867—1892) — відомий латиський революційний поет, перший пропагандист марксизму в Прибалтиці.

Карл Краулінь

ЗМІСТ

<i>Василь Козаченко. Слово про Андрія Упіта</i>	5
<i>Полювання*. Переклад С. Захарової .</i>	10
<i>В хуртовину*. Переклад І. Липовецької</i>	25
<i>На містку. Переклад Ю. Гундича</i>	33
<i>Homo sapiens*. Переклад С. Захарової</i>	38
<i>Легкий хліб *. Переклад І. Липовецької</i>	55
<i>У жнива. Переклад Ю. Гундича</i>	70
<i>Аустра і братик. Переклад Ю. Гундича</i>	83
<i>Смерть Клеманса Пер'є*. Переклад С. Захарової . . . . .</i>	93
<i>У киплячому казані*. Переклад І. Липовецької . . . . .</i>	131
<i>Остання крапля *. Переклад І. Липовецької . . . . .</i>	145
<i>Фракієць Кілон. Переклад В. Козаченка . . . . .</i>	156
<i>Остання дія. Переклад В. Козаченка</i>	164
<i>Безбожник. Переклад В. Козаченка .</i>	181
<i>Оповідання про пастора. Переклад А. Хорунжого . . . . .</i>	189
<i>Клавс Бруніс. Переклад А. Хорунжого</i>	201
Коментарі Карла Краулія	250

АНДРЕЙ МАРТЫНОВИЧ УПИТ
НОВЕЛЛЫ

Перевод с латышского

Серия

«Вершины мировой литературы»

Том 34

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор З. Г. Коваль. Художник
О. В. Бичко. Художний редактор В. А.
Конопенко. Технічний редактор Л. М.
Смолянюк. Коректори В. В. Бондаренко,
Т. В. Грузинська

Інформ. бланк № 1106

Здано до складання 30.11.79. Підписано
до друку 08.04.80. Формат 84×108 $\frac{1}{32}$.
Папір друкарський № 2. Гарнітура зви-
чайна нова. Друк високий. Умовн. друк.
арк. 13,44. Обл.-вид. арк. 14,848. Тираж
50 000. Зам. 9-496. Ціна 1 крб. Видавни-
цтво «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул.
Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. Фрун-
зе республіканського виробничого об'єд-
нання «Поліграфкнига» Держкомвидаву
УРСР, 310057, Харків, вул. Донець-Захар-
жевська, 6/8.

Упіт А. М.

У66 Новели.— Перекл. з латис.; Вст. слово В. Козачеп-
ка.— К.: Дніпро, 1980.— 255 с.— (Вершини світового
письменства).

До книги входять вибрані новели класика латиської літератури
Андрія Упіта, написані в різні роки (1903—1943). Більшість творів
присвячені життю трудящих часів буржуазної Латвії. В них розпо-
відається про соціальну несправедливість капіталістичного ладу,
про невпевненість простих людей у завтрашньому дні, викривається
двоєдущність та лицемірство духовництва.

у 70303—142
M205(04)—80 142—80. 4702340200

С (Лат) 2

1 крб.

